

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

XIX. YÜZYILIN BAŞLARINDA AFGANİSTAN'A GİDEN İNGİLİZ
ORYANTALİSTLER VE FAALİYETLERİ

DOKTORA TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Orhan YAZICI

Hazırlayan
Abdullah Sami TEKİN

MALATYA 2019

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**XIX. YÜZYILIN BAŞLARINDA AFGANİSTAN'A GİDEN İNGİLİZ
ORYANTALİSTLER VE FAALİYETLERİ**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Abdullah Sami TEKİN**

**Danışman
Prof. Dr. Orhan YAZICI**

MALATYA 2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

XIX. YÜZYILIN BAŞLARINDA AFGANİSTAN'A
GİDEN İNGİLİZ ORYANTALİSTLER VE
FAALİYETLERİ
DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Orhan YAZICI

HAZIRLAYAN
Abdullah Sami TEKİN

Jürimiz 28/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu doktora tezi (oybirliği /oyçokluğu) ile başarılı bulunarak Tarih Bölümü, Tarih Anabilim Dalı'nda doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvan Ad Soyadı	imzası
1. Prof.Dr. Salim CÖHCE	
2. Prof.Dr. Orhan YAZICI	
3. Prof.Dr. Ünal ŞENTÜRK	
4. Doç.Dr. Sıtkı ULUERLER	
5. Dr. Öğr. Üyesi Bahattin ÇATMA	

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ...../...../2019 tarih ve .....sayılı kararıyla bu doktora tezinin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Doktora Tezi olarak sunduğum “**XIX. Yüzyılın Başlarında Afganistan’a Giden İngiliz Oryantalistler ve Faaliyetleri**” başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün kaynakların, hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Abdullah Sami TEKİN

ÖNSÖZ

XIX. yüzyılın hemen başlarında İngiltere ve Rusya arasında Türkistan’da büyük bir rekabet yaşanmıştı. Literatüre “Büyük Oyun” olarak geçen bu rekabet İran ve Afganistan üzerinde düğümlenmiş, sonuçta Afganistan iki emperyalist devlet arasında “Tampon Devlet” kabul edilmişti. İngiltere, Rusların Hindistan’a inmesinden endişelenerek Afganistan’ı hâkimiyeti altında tutmak için aynı yüzyıl içerisinde iki kez bu ülkeyi işgal etmişti. 1838–1842 yılları arasında meydana gelen ilk işgal harekâtından önce bölgeye Doğu Hindistan Şirketi bünyesinde görev yapan memurlarını gönderen İngiltere, Afganistan hakkında başta siyasi, askeri ve ticari konularda istihbarat niteliğinde bilgiler olmak üzere tarihi ve coğrafyası ile ilgili de oldukça önemli veriler toplamıştı.

İngilizler, 1809-1838 tarihleri arasında Afganistan’a seyahat eden İngiliz sivil ve asker memurlardan Mountstuart Elphinstone, Charles Masson, Alexander Burnes, John Wood, Percival Barton Lord ve Robert Leech’in siyasi, askeri, ticari, coğrafi, sosyo-kültürel ve demografik alanlarda yapmış oldukları gözlemleri sonucunda bu ülkeyi 1838 yılında işgal etmişlerdi. İngiliz oryantalistlerin işgal öncesi dönemde bölgede bulunmaları ve Afganistan’a yönelik tafsilatlı çalışmalar yapmaları bölge tarihi açısından oldukça önemlidir. O sebeple bu çalışmamızda oryantalistlerin verdikleri bilgilere çok fazla müdahale etmeden yalın bir şekilde onların dilinden aktarmaya çalıştık. Bununla birlikte XIX. yüzyılın başlarından günümüze aktarabileceğimiz bilgileri detaylandırmaya çaba gösterdik.

Bu çalışmamda değerli fikirleri ve yol göstericiliğiyle desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen ve bana her konuda yardımcı olan Tez danışmanım ve hocam Sayın Prof. Dr. Orhan YAZICI’ya teşekkür etmek istiyorum. Ayrıca verdiği değerli bilgiler ile bize akademik duruş sağlayan Prof. Dr. Salim CÖHCE’ye ve emeği bulunan tüm değerli hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Aynı zamanda çalışmam esnasında yardımlarını esirgemeyen tüm arkadaşlarıma ve benimle beraber zor şartlara katlanan eşim ve çocuklarıma müteşekkirim.

Malatya 2019

Abdullah Sami TEKİN

ÖZET

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Afganistan İngiltere'nin en büyük sömürgesi olan Hindistan'ı savunma konusunda çok önemli konuma gelmiştir. İngilizler, kuzeyden Hindistan'a inmek isteyen Ruslara karşı tampon bölge oluşturmak ve onları Hindistan'ın kuzeyinde tutmak için Afganistan'ı faaliyet alanı seçmişlerdir. 1807 Tilsit Antlaşması ile Fransa ve Rusya'nın İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'a inme çabaları İngilizleri telaşlandırmış ve bu harekâtı önlemek için tedbir alma yoluna gitmişlerdir. Bu amaçla bölgenin coğrafi, sosyo-ekonomik, demografik durumuyla ilgili bilgi toplamak ve mevcut Afgan yönetimiyle temas sağlamak üzere bölgeye aynı zamanda birer oryantalist olan Doğu Hindistan Şirketi bünyesinde görev yapan memurlarını göndermişlerdir. Mountstuart Elphinstone, Charles Masson, Alexander Burnes, John Wood, Percival Barton Lord ve Robert Leech gibi memurlarını XIX. yüzyılın başlarında Afganistan'a gönderen İngilizler, onların topladığı bilgiler ışığında 1838 yılında bu ülkeyi işgal etmişlerdir. 1842 yılına kadar devam eden işgal döneminde mevcut hükümdar Dost Muhammed Han'ı tahttan indirip yerine İngiliz Hükümeti'nin yanında yer alacak ve bölgede İngiliz politikalarını destekleyecek devrik hükümdar Şah Şüca'yı getirmek düşüncesiyle yola çıkan İngilizler, bu savaşın sonunda büyük bir yenilgiye uğramışlardır. Birinci İngiliz işgali olarak anılan bu dönemde bölgeye gönderilen oryantalistlerin faaliyetleri sonucunda hazırladıkları eserler ve sundukları raporlar Afganistan ve bölge tarihi açısından oldukça kıymetlidir.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Birinci İngiliz-Afgan Savaşı, MountstuartElphinstone, Charles Masson, Alexander Burnes, John Wood, Percival Barton Lord, Robert Leech.

ABSTRACT

From the beginning of the XIX th century, Afghanistan had become very important in defending India the largest colony of England, they chose Afghanistan as a field of activity to create a buffer zone against the Russians who wanted to land in India from north and keep them in the north of India. With the 1807 Tilsit agreement, the efforts of France and Russia to go down to India through Iran and Afghanistan were alarmed by the British and went on to take measures to prevent this operation. To this end, The British who sent its officers as well as orientalist and servants of East India Company like Mountstuart Elphinstone, Charles Masson, Alexander Burnes, John Wood, Percival Barton Lord and Robert Leech Afghanistan in the early 20th century to gather information on geographical, socio-economic and demographic situation of the region and provide contact with the current Afghan administration occupied this country in the light of the information they collected in 1838. During the occupation period until 1842, The British, who went on siege operation with the idea of creating a government in Afghanistan that would stand by the British government, support British politics in the region, dethrone current Shah Dost Muhammad Khan and enthrone Shah Shuca in place of him, would be disappointed with a defeat that would leave a great mark on British history at the end of the war. The Works and the reports of the orientalist who were sent to the region are very valuable in the history of Afghanistan.

Keywords: Afghanistan, First Anglo-Afghan War, Mountstuart Elphinstone, Charles Masson, Alexander Burnes, John Wood, Percival Barton Lord, Robert Leech.

İÇİNDEKİLER

KABUL ONAY SAYFASI	i
ONUR SÖZÜ	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLOLAR DİZİNİ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA İLK SİVİL İNGİLİZ MEMURLAR

1. MOUNTSTUART ELPHINSTONE	14
1.1. Mountstuart Elphinstone'un Hayatı	14
1.2. Mountstuart Elphinstone'a Göre Afganistan	16
1.2.1. Afganistan'ın Coğrafyası ve İklimi	17
1.2.2. Afganistan'da Nüfus ve Etnik Durum	23
1.2.2.1. Afgan Aşiretleri	24
1.2.2.1.1. Doğu Bölgesi Aşiretleri	24
1.2.2.1.2. Yuzufzaylar	25
1.2.2.1.3. Türkîler (Turcolaune)	26
1.2.2.1.4. Osmanheyl Aşireti	26
1.2.2.1.5. Mohmandlar	27
1.2.2.1.6. Hayberîler	28
1.2.2.1.7. Peşaver Aşiretleri	29
1.2.2.1.8. Pencâb Bölgesi Aşiretleri	30
1.2.2.1.9. Dağ Kabileleri	31
1.2.2.1.10. Batı Aşiretleri	33
1.2.2.1.10.1. Dürraniler (Abdaliler)	33
1.2.2.1.10.2. Baraiçler ve Tarinler	37

1.2.2.1.10.3. Gilcaylar.....	38
1.2.2.1.10.4. Vardaklar-Kakarlar-Nasıriler	40
1.2.2.1.10.5. Aymaklar ve Hazaralar	41
1.2.2.2. Afganistan'da Yerleşik Diğer Etnik Unsurlar	43
1.2.2.2.1. Tacikler	43
1.2.2.2.2. Kûhistanlılar	45
1.2.2.2.3. Hindular	46
1.2.2.2.4. Türkler	47
1.2.2.2.5. Araplar, Moğollar ve Gayr-i Müslimler	47
1.2.3. İdarî ve Askerî Yapı	48
1.2.4. Afganistan'da Sosyal Yapı	51
1.2.5. Afganistan'da Ticarî Hayat.....	58
2. CHARLES MASSON (JAMES LEWIS).....	61
2.1. Charles Masson'ın Hayatı	62
2.2. Charles Masson'ın Afganistan ile İlgili Gözlemleri	67
2.2.1. Bahawalpur.....	68
2.2.2. Dere-i Gazi Han	70
2.2.3. Dere-i İsmail Han.....	71
2.2.4. Kohat.....	72
2.2.5. Peşaver	73
2.2.6. Celâlabâd	74
2.2.7. Çitral (Kâfiristan).....	75
2.2.8. Gazne.....	77
2.2.9. Kandahar	79
2.2.10. Şikârpur	82
2.2.11. Multan.....	83
2.2.12. Lahor.....	84
2.2.13. Haydarabad-Karaçi.....	86
2.2.14. Kalat.....	87
2.2.15. Kâbil.....	87
2.2.16. Çarikar	92

İKİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN'A GÖNDERİLEN İNGİLİZ ASKER MEMURLAR

1. ALEXANDER BURNES	93
1.1. Alexander Burnes'ün Hayatı	93
1.2. Alexander Burnes'ün Afganistan İle İlgili Raporları	97
1.2.1. İndus Nehrinin Batı Bölgeleri	97
1.2.1.1. Sihler	97
1.2.1.2. Yusufzaylar	98
1.2.2. Peşaver	99
1.2.3. Dere-i İsmail Han ve Dere-i Gazi Han	101
1.2.4. Kâbil'deki İran Etkisi Hakkındaki Rapor	102
1.2.5. Kâbil'in Siyasî Durumu Hakkındaki Rapor	105
1.2.6. Rusya'nın Orta Asya'daki Faaliyetleri	108
1.2.7. Rusya'nın Hokand Siyaseti Hakkındaki Rapor	110
1.2.8. Herat Hakkındaki Rapor	112
1.2.9. İndus Yakınlarında Bulunan Kömür Madenleri	115
1.2.10. İndus Bölgesinin Ticari İmkânları	116
1.2.11. Haydarabad ile İlgili Ticari Rapor	118
1.2.12. Şikârpur Ticareti İle İlgili Rapor	120
1.2.13. Derecat Bölgesi Ticareti	121
1.2.14. Kâbil ve Buhara Arasındaki Yün Ticareti	122
1.2.15. Kâbil Pazarında Rus Malları	123
2. JOHN WOOD	124
2.1. John Wood'un Hayatı	125
2.2. John Wood'un İndus Nehri ve Havzasıyla İlgili Gözlemleri	126
2.2.1. Mittun Kote	127
2.2.2. Dere-i Gazi Han – Dere-i İsmail Han	128
2.2.3. Kalabağ	129
2.2.4. Mukkud	130
2.2.5. Shukur Darah Köyü ve Geçidi	130
2.2.6. Kohat	131
3. ROBERT LEECH	131

3.1. Robert Leech'in Hayatı.....	132
3.2. Robert Leech'in Afganistan İle İlgili Raporları.....	132
3.2.1. Robert Leech'in Afganistan Geçitleriyle İlgili Raporu	132
3.2.1.1. Hayber Geçidi.....	132
3.2.1.2. Tatara Geçidi.....	133
3.2.1.3. Kadapa Geçidi.....	134
3.2.1.4. Abkhana Geçidi.....	134
3.2.1.5. Hayber Geçidi Bölgesinde Yaşayan Kabileler	134
3.2.2. Sind Orduları Hakkındaki Raporu.....	135
3.2.3. Sind Ordusuna Kabileleri Sağladıkları Asker Sayıları	135
3.2.4. Kaleler	137
3.2.4.1. Omarcote Kalesi	137
3.2.4.2. İslamcot Kalesi	137
3.2.4.3. Haydarabad Kalesi.....	138
3.2.4.4. Deeji Kalesi	138
3.2.4.5. Bakkar Kalesi	138
3.2.5. Davudpur Ordusu.....	138
3.2.6. Kalat Ordusu	139
3.2.7. Şikârpur'dan Kâbil'e Giden Güzergâh	140
3.2.8. Kunduz Hakkındaki Rapor	141
3.2.8.1. Kunduz'un Nüfus ve Demografik Yapısı	142
3.2.8.2. Kunduz Bölgesinin Gelirleri	143
3.2.8.3. Kunduz Hâkimi Murat Bey'in Ordusu	143
3.2.9. İngiltere'nin Türkistan'a Yönelik Politikası.....	144
3.2.10. Sistan Bölgesi Hakkındaki Rapor	145
3.2.11. Tatta'da Yapılan Ticaret.....	148
3.2.12. Multan'da Ticaret.....	148
4. PERCIVAL BURTON LORD	149
4.1. Percival Burton Lord'un Hayatı	149
4.2. Percival Burton Lord'un Afganistan İle İlgili Gözlemleri.....	150
4.2.1. İndus Ovası Üzerine Tıbbi Notlar ve Hastalıklar.....	150
4.2.2. Kunduz Pazarında Bulunan Dükkân ve Satıcılar	152

4.2.3. Kâbil ve Hindikuş Bölgesinde Bulunan Koyun ve Keçilerin Anatomisi ...153

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNGİLİZ ORYANTALİSTLERİN RAPORLARI DOĞRULTUSUNDA

İNGİLİZLERİN AFGANİSTAN'I İŞGALİ

1. BİRİNCİ İNGİLİZ-AFGAN SAVAŞI'NA GİDEN SÜREÇ.....	155
1.1. İngilizlerin Afganistan'ı Nüfûz Altına Alma Çabaları	157
1.2. İngilizlerin Afganistan'da İktidarı Değiştirme Girişimleri	160
2. İNGİLİZLERİN AFGANİSTAN'I İŞGALİ.....	162
2.1. İşgal Harekâtının Başlaması	165
2.2. Kandahar'ın Ele Geçirilmesi	167
2.3. Gazne'nin İşgali	168
2.4. Kâbil'in İşgali.....	169
2.5. İngilizlerin Afganistan'a Yerleşme Çabaları	170
3. İNGİLİZ ORDUSUNUN AFGANİSTAN'DAN GERİ ÇEKİLMESİ.....	174
3.1. İngiliz Ordusuna Karşı Gelişen İsyân	175
3.2. İngiliz Ordusunun İmhası.....	178
3.3. İngilizlerin İntikâm Seferi	182
3.4. İngiliz-Afgan Savaşı'nın Sonuçları.....	184
SONUÇ	186
KAYNAKÇA.....	192
EKLER	198

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 2.1. Sind Ordusuna Kabileleri Sağladıkları Asker Sayıları	136
Tablo 2.2. Kunduz Vergi Gelirleri Tasnifi.....	143
Tablo 2.3. Kandahar-Sistan Güzegâhı (Girisk üzerinden).....	146
Tablo 2.4. Kandahar-Sistan Güzegâhı (Germşir üzerinden).....	147
Tablo 2.5. Kuzduz Pazarı Bilgileri	152

GİRİŞ

Eskiçağlardan beri Hindistan'dan baharat, tekstil ve değerli taşlar gibi ürünlerin Avrupa'ya ihracı, Avrupalılarda bu ülkeye olan ilgiyi ve merakı hep canlı tutmuştur. Makedonyalı İskender'in M.Ö. IV. yüzyılın ikinci yarısında giriştiği meşhur Hindistan Seferi, Avrupalılar nezdinde masallar ülkesi olan Hindistan'a ulaşma arzusunu gerçekleştiren en önemli olaydır. Bu sefer sonucunda elde edilen bilgiler Avrupalı coğrafyacı ve kâşiflerde bu ülkeye karşı olan ilgiyi daha da yukarılara taşımıştır. Baharat yolu olarak da bilinen Hindistan-Arabistan-Akdeniz veya Hindistan-İran-Anadolu üzerinden Avrupa'ya ulaşan ticaret güzergâhını tersten takip eden pek çok Avrupalı seyyah, coğrafyacı ve kâşif, bu ülkeye ulaşarak önemli bilgilerle ülkelerine dönmüştür.

Roma hâkimiyeti döneminde Persler ve Araplar ile geliştirilen siyasi ve ticari ilişkileri sayesinde baharat yolu hep açık tutulmuş, Avrupalıların ihtiyacı olan mal akışı kesintiye uğramadan Avrupa içlerine kadar ulaştırılmıştır. Hindistan ile Avrupa arasında gerçekleşen bu ticareten en fazla istifade edenler ise İran, Arabistan ve Türkistan'da hâkimiyet tesis eden devletler olmuştur. Bu ticaret yolu üzerinde yer alan topluluklar, Avrupa'ya sevk edilen malların önemli aracılığı olarak V. yüzyıldan XV. yüzyılın sonlarına kadar önemlerini korumuşlardır. Hindistan-İran-Anadolu üzerinden Avrupa'ya ulaşan baharat yolunda İranlılar-Türkler ve Rumlar etkili olurken, Hindistan-Arabistan ve Mısır üzerinden Avrupa'ya ulaşan yolda ise Müslüman Araplar öne çıkmıştır.¹

Her iki yoldan da Akdeniz'e ulaşan malların Avrupa içlerine transferi ise Venedik ve Cenevizli tüccarlar eliyle yapılmıştır. O sebeple VIII. yüzyıldan XV. yüzyılın sonlarına kadar Venedik ve Cenevizliler Karadeniz, Marmara ve Akdeniz limanlarında kurdukları kolonilerle Hindistan menşeli malların Avrupa içlerine transferini sağlayan en önemli aktörler olmuştur. Venedik ve Cenevizli tüccarların gerek denizcilik bilgileri ve gerekse ticarete kazanmış oldukları tecrübeler ise onları Batı'da aranan denizciler haline getirmiştir.

---

¹ Y. H. Bayur, **Hindistan Tarihi II**, Ankara1987, s.31.

İstanbul'un 1453 yılında Türkler tarafından fethedilmesi Türk tarihi kadar Avrupa tarihi açısından da oldukça önemlidir. Osmanlıların Marmara, Karadeniz ve Akdeniz'de yüzyıllardır faaliyet gösteren Venedik ve Ceneviz kolonilerinin ticaret tekellerini kırmaya yönelik faaliyetleri büyük bilgi birikimi olan bu denizci tüccarların tedricen Akdeniz havzasından çıkıp, Portekiz ve İspanya krallarının emrine girmesine sebep olmuştur. O sebeple İspanya ve Portekiz kralları büyük sermaye ve imkânlarını gözleri kapalı bir şekilde bu denizci tüccarlara sunmuşlardı.

1494 yılında imzaladıkları Tordesillas Antlaşması'yla dünyayı kendi aralarında paylaşan Portekiz ve İspanya, Akdenizli denizcilerin sağladıkları birikimle Avrupa'nın ihtiyacı olan her türlü baharat ve değerli malların Hindistan'dan getirilmesi için okyanuslara açıldılar. İspanya adına Cristof Colomb baharat ticareti için Hindistan'ı ararken Amerika kıtasına ulaştı.² Vasco de Gama komutasındaki Portekiz gemileri ise 1498 yılında Güney Afrika kıyılarını dolaşp Ümit Burnu'ndan geçerek Hindistan'a, Kalikut önlerine geldi.³ Vasco de Gama'nın Hindistan'ın güneybatısında bulunan Malabar kıyılarına çıkması ve burada kurduğu ticarî ilişkiler sonucunda Hindistan'da Portekiz dönemi başladı. Portekizliler kısa zamanda Doğu Hindistan kıyılarında bulunan Malabar'ın bir baharat ihraç merkezi olduğunu keşfettiler. Ayrıca Hindistan ile Avrupa arasındaki ticarete Mısır'ın önemini ve bu ticarete Arap tacirlerin büyük rol oynadıklarını görerek buna karşı iki strateji geliştirdiler. Öncelikle Doğu Hindistan'a yerleşmek için büyük bir mücadele içerisine giren Portekizliler, diğer yandan Arap denizine hâkim olmak için deniz gücünü artırmaya başladılar. Böylece Java'dan Malacca adalarına kadar olan ana kaynaklarda baharat ticaretini kontrol altına alacak ve Arapların kontrolünde olan Güney Hindistan'dan Mısır'a ve İran körfezine uzanan baharat ticaretini sekteye uğratabileceklerdi. Bu sayede Avrupa baharat ticareti Portekiz gemilerine döndürülecek ve Hint okyanusundaki mevcut deniz ticareti ve geçiş ücretleri ele geçirilecekti.⁴

Portekizliler güçlü toplara sahip gemilerinin gücü, gözükara denizcileri ve Amiral Alfonso de Albuquerque gibi kaptanlarının azmiyle kısa süre içerisinde büyük başarılar sağladılar. Albuquerque 1510 yılında Hindistan'ın batı kıyısında bulunan Goa'yı

² J. Baron Baskin, P. J. Miranti, **A History of Coorporate Finance**, Cambridge 1999, s.55.

³ N. Robbins, **The Corporation that Changed the World How the East India Company Shaped the Modern Multinational**, 2006, s.41.

⁴ P. Spear, **A History of India** Vol.2, London 1990, s.62.

Portekiz İmparatorluğu'nun başkenti yaptı. Ayrıca Kızıldeniz açıklarında Scotra, İran Körfezi'nde Hürmüz Boğazı, Gücarat'ta Diu ve Malacca ele geçirildi. Böylece Portekizliler Mısır, Irak ve İran'a giden baharat ticareti ile Mekke'ye giden hac yolu trafiğini kontrol etmeye başladılar.⁵

Portekizlilerin kurduğu bu sistem yaklaşık yüzyıl kadar sürdü. Hindistan baharat ticaretini ele geçiren Portekizliler hiçbir zaman bu alt kıtada tam anlamıyla bir hâkimiyet kurma girişiminde bulunmadılar. Ancak önemli merkezleri ele geçirirken gaddarlıkta sınır tanımadıkları ve deniz ticaretiyle Hac trafiğini kontrol ettikleri bölgedeki siyasî güçlerle aralarında büyük düşmanlık oluşmuştu.⁶ Buna karşılık Albuquerque'in yerli nüfus ile evlilik fikrini desteklemesi önemli sonuçlar vermişti. Onun amacı Katolik Portekiz kültürünü taşıyan kalıcı bir Portekiz yerleşimi oluşturmaktı. Bu girişimin sonucu olarak Luso-Indians olarak bilinen ve günümüzde Goalılar olarak bilinen bir topluluk meydana geldi. Hint kanı taşıyan Katolikler olarak Hindistan'da yeni bir gücü meydana getiren bu topluluk daha sonra tüccar olarak Hindistan'ın her bir köşesine dağıldılar.⁷ Böylece Vasco de Gama ile başlayan Portekizlilerin Hindistan macerası, bu ülkede Katolik bir zümrenin ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. Dolayısıyla Hindistan'da XVI. yüzyılın Portekiz mirası, Goalılar olmuştu. Ancak Goalılar arasında Katolik inancı, Aziz Francis Xhavier'in halkı zorla Hıristiyanlığa davetiyle mümkün olduğu için Hindistan'daki hoşgörü devri sona ermiş oldu.⁸

Avrupalıların Hindistan'a gönderdiği ikinci büyük güç İspanyollar oldu. 1580 yılında bölgedeki Portekiz hâkimiyeti İspanyolların eline geçti. Bir yandan Güney Amerika'ya yerleşen İspanya, öte yandan Hindistan'daki Portekiz hâkimiyetine son vererek baharat ticaretini ele geçirdi. Böylece İspanyollar, kıtalar arasında köle, baharat ve her türlü mamul eşya ticaretini tekellerine almanın verdiği rahatlıkla Avrupa'nın yeni süper gücü haline yükseldi. Ancak Lizbon ve Antwerp'deki antrepolarında muazzam baharat depolayarak Avrupa'yı kendilerine muhtaç bırakan İspanyollar, Avrupalıların Hindistan'a ulaşmak için yeni bir ticaret savaşına girişmelerine de sebep olmuşlardı.⁹

---

⁵ P. Spear, a.g.e, s.62 vd.

⁶ P. Spear, a.g.e., s.63.

⁷ Böyle bir topluluk Hughli'de Şah Cihan tarafından 1632 yılında bastırıldı. Bkz. P. Spear, a.g.e., s.63.

⁸ P.Spear, a.g..e., s.64.

⁹ P.Spear, a.g.e., s.65.

İspanyolların denizlere hâkim olup ticareti kontrol etmesi karşısında boyun eğmek istemeyen Hollandalılar, 1595 yılında Doğu Hindistan'daki baharat kaynaklarına yöneldiler ve günümüzde Jakarta olarak bilinen Batavya'ya yerleştiler. Daha sonra ana üsleri ile temasta olmak için Seylan ve Capetown arasında bir posta ağı tesis ettiler ve Avrupa'da baş gösteren gümüş kıtlığına bağlı kalmadan baharat satın almak için kaynak yaratacak ticaret ağını geliştirme yoluna gittiler. Burada Portekizlileri bölgeden uzaklaştırarak ve zamanla Hindistan'da büyük ticaret zincirleri kurmaya başladılar.¹⁰

Portekiz, İspanyol ve Hollandalıların Hindistan'a ilgisi İngilizleri de bölgeye çekti. XVI. yüzyılın sonlarına doğru Rusya üzerinden Hindistan'a ulaşmak isteyen İngiliz Hükümeti, Rusya-Hindistan Şirketini kurmuş ancak bu düşünce 1599 yılında terk edilmişti. 1599 yılının Eylül ayında İngilizler, diğer Avrupalılar gibi Doğu Hindistan kıyılarına ulaşmak için harekete geçti. Kraliçe Elizabeth'in izniyle 31 Aralık 1600 tarihinde Doğu Hindistan Ticaret Şirketi (British East India Company) adıyla bir ticaret şirketi kuruldu.¹¹ I. Elizabeth tarafından verilen imtiyazla kurulan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, 1555 yılında kurulan Rusya Kumpanyası ve Osmanlı ticaretinde önemli bir yeri olan ve 1580 yılında kurulan Levanten Kumpanyasını örnek alarak kurulmuştu.¹² Şirketin amacı Portekiz ve İspanya'nın tekelinde bulunan Uzakdoğu ve Hindistan baharat ticaretinden pay almaktı.¹³

İngilizler, ilk seferini 1600 yılı başlarında Kaptan James Lancaster'ın idaresi altındaki "Red Dragon" adlı geminin liderliğindeki filo ile Hindistan kıyılarına yaptı.¹⁴ 1601 yılında Doğu Hint adalarına (Malezya-Endonezya) ulaşan İngilizler, kârlı geçen bu seferden sonra ayrıca Hindistan ile ticaret imkânlarını araştırmaya karar verdi. Ancak burada da karşılarında Portekizli tüccarları buldular. Buna rağmen Hindistan'a yerleşme ümidini kaybetmediler ve Arap denizini ve hac yolu trafiğini kontrol eden Portekizlilerin güçlerinin tükenmekte olduğunu görerek, bütün ilgilerini bu mecraya verdiler. Bu şartlar altında İngilizler ilk olarak Surat'a gittiler. 1607 ve 1611 yılları

---

¹⁰ Agra kadar uzak yerlerde fabrika ve depolara sahip olan Hollandalıların, bölgede kültürel ve siyasi faaliyetleri yok denecek kadar azdı. Surat, Cochin ve Negapatam'da bulunan sıra dışı mezarlar onların Hindistan'daki tek eserlerdir. Bkz. P.Spear, a.g.e., s.65.

¹¹ H. Beveridge, **A Comprehensive History of India III**, London 1858, s.236.

¹² A. Farrington, **Trading Places, The East India Company and Asia 1600–1834**, London 2002.

¹³ M. A. Terentyef, **Russia and England in Central Asia, Vol. 2**, Calcutta 1876, s.1-4.

¹⁴ H. Beveridge, a.g.e.III., s.238.

arasında Kaptan Hawkins'in Şah Cihangir nezdindeki kapütilyasyon alma girişimleri Portekizlilerin nüfuzu sebebiyle amacına ulaşamadı.¹⁵

Bunun üzerine Portekizliler ile mücadele etmeden amaçlarına ulaşamayacaklarını anlayan İngilizler Portekiz donanmasını Surat açıklarında yakalayarak "Swally" haliçinde bozguna uğrattılar. Bu olayı müteakip Babürlüler İngilizlerle görüşmeyi kabul etti. Sonuçta İngilizler ısrarlı tutumları ile 1612'de Babürlüler'den Gucerât'ın limanı Sûrat'a girme imtiyazı alırken. Sir Thomas Roe 1615 yılında İngiliz elçiliğini kurdu ve tam yetkili büyükelçi görevini devraldı.¹⁶ Bu olaydan kısa bir süre sonra Doğu Hindistan Şirketi 1618 tarihinde Babürlüler ile bir anlaşma yaparak hac yollarının güvenliği imtiyazını elde etti. Doğu Hindistan Şirketi, böylece zımnen imparatorluğun deniz yardımcı kuvveti oldu.¹⁷

Aynı zamanda askerî güce de sahip olan ve Kızıldeniz, Basra körfezi, Japonya'ya seferler düzenleyen şirket, İranlılarla birlikte 1622'de Portekiz donanmasını Hürmüz Boğazı'nda mağlûp ederek Körfez bölgesinin ve Hindistan yolunun kontrolünü ele geçirdi. Fakat bu başarıyı Uzakdoğu'da Hollandalılara karşı gösteremedi ve Doğu Hint Adaları bölgesinden çekilmek zorunda kaldı.¹⁸ Bunun üzerine dikkatini daha çok Hindistan üzerinde yoğunlaştıran şirketin ticaret organizasyonu giderek gelişti. Sûrat ve Masulipatam'dan sonra Bengal'e yöneldi ve burada kademeli bir şekilde faaliyetlerini arttıran Şirket, 1640 yılında Madras'ta son Vijayanagar yöneticilerinden birine ait olan arazinin kiralanması ile bir fabrika kurdu. 1661'de Bombay, II. Charles'ın Prenses Catherine de Braganca ile evlenmesi sebebiyle Portekiz Krallığı'ndan düğün hediyesi olarak alındı ve ardından 1674 tarihinde şirket merkezini Bombay'a taşıdı. 1690 yılında ipek ve güherçile ile meşhur olan adı Kalküta (Calcutta) olarak değiştirilen Hughli'de bir fabrika kuruldu. Genelde yerel yöneticilerle ilişkiler iyiydi fakat şirketin ihtiraslı

---

¹⁵ William Hawkins Hindistan'da Büyük Babür imparatorluğu mahkemelerine elçi olarak gönderilen ilk elçidir. Bu olay İngiliz Ticaret Şirketi gemilerinden Hector'a Surat rotasında komuta ederken gerçekleşmiştir. Hawkins'e Kraliyet ailesi tarafından verilen hediyeleri ve mektupları iletme görevi verilmiştir. Bakınız: K. Karttunen, "William Hawkins", **Literature of Travel and Exploration An Encyclopedia I**, New York 2013, s.542.

¹⁶ K. Karttunen, a.g.e., s.543.

¹⁷ P. Spear, a.g.e., s.66 vd.

¹⁸ Hollandalılarla aynı rotayı takip ederek Hindistan'a ulaşan İngilizler burada çok soğuk bir şekilde karşılandılar. Ticareti tekellerine almaya çalışan Hollandalılar, rakip olarak gördükleri İngiliz tüccarlara karşı çok müsamahasız davrandılar. Taraflar arasındaki sürtüşme 1623 yılında "Amboyna katliamı" olarak bilinen olayda zirveye çıktı. Hollandalılar İngilizlere ait olan bir fabrikayı ele geçirerek burada bulunan herkesi idam ettiler. Bu olaydan sonra da herhangi bir tazminat ödemediler. Böylece Doğu Hindistan pazarlarına sahip olma zaferi ilk etapta Hollandalıların olmuştu. Bkz. P.Spear, a.g.e., s.66.

yöneticilerinden biri olan Sir Josiah Child'ın geniş ve sağlam temeller üzerine tesis edilmiş saf İngiliz egemenliğinin Hindistan'da kurulması zamanının geldiğini öne sürmesi üzerine ilişkiler bozuldu. Bunu müteakip İngiliz tüccarlar Babür hükümdarı Evrengzib'in memurları tarafından Bengal ve Surat'tan çıkarıldılar.¹⁹

İngilizlerin Hindistan'da hâkimiyet kurmaya çalıştığı bir dönemde Hindistan'a ulaşan son Avrupalı tüccarlar Fransızlar oldu. Colbert tarafından 1664 yılında "*La Compagnie des Indes Orientales*" adıyla kurulan Fransız Doğu Hindistan Şirketi'ne Hindistan'da 50 yıl süre ile ticaret yapma hakkı verilmişti. Şirketin ilk 50 yılında Fransa ve Hindistan arasında olan yoğun deniz hareketine rağmen düzenli bir ticari faaliyet icra edilemedi. Şirket devlete o kadar bağlıydı ki şirketin hazinesi bakanların kariyerleri ve politikanın gidişatına göre yükseliş ve azalış gösterdi. Hindistan'da Babür imparatorluğunun zayıflamasıyla özellikle Surat'ta ticari faaliyetlerini artıran ancak sermaye eksikliği ve kötü yönetim sebebiyle tüm yerleşim yerlerindeki ticari faaliyetlerinde istenilen başarıyı sağlayamayan Fransız Doğu Hindistan Şirketi, 1683 yılında Colbert'in ölümünden sonra korumacı doktrinden vazgeçti. Şirket'in yeni yöneticisi olan François Martin, 1693 yılında Hollandalılardan ele geçirilen Pondicherry şehrini Fransa'nın kolonyal kalesi haline getirecek bir ticari merkez haline getirdi.²⁰

Fransızların Hindistan'da güçlendiğini gören İngilizler, süratle bu kıtada kalıcı merkezler kurmaya başladılar. XVIII. yüzyıl içerisinde İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, Bombay, Madras ve Kalküta olmak üzere üç güç merkezi tesis etti.²¹ XVIII. yüzyılın ilk yarısında ticaret hacminde büyük bir gelişme kaydeden şirket, İngiliz Hükümeti'yle ilişkilerini düzenleyerek ticaret yaptığı bölgelerde devlet adına hareket etme ve temsil imtiyazı aldı. 1717'de Babürlülerden kapitülasyon hakları kazandı ve ülkede çok güçlü bir konuma yükseldi. Fransızların Hindistan'da güçlenme çabaları üzerine mal varlığını ve imtiyazlarını korumak amacıyla mahallî taht kavgalarına karışan İngilizler, Avrupa'da yaşanan Yedi Yıl savaşlarında Fransızları mağlup ederek Hindistan'daki pek

---

¹⁹ P. Spear, a.g.e., s.67.

²⁰ Srilata Ravi, "*French East India Company's*", **Literature of Travel and Exploration An Encyclopedia, Cilt.1**, New York 2013, s.366 vd.

²¹ Nanacy C., Workman "*East India Company (British)*", **Literature of Travel and Exploration An Encyclopedia, Vol.I**, New York 2013, s.361-363.

çok merkezden çıkmalarını sağladı. Fransızların elinde sadece Pondicherry şehrinin ticarî imtiyazları kaldı.²²

İngilizler Yedi Yıl Savaşlarından sonra Hindistan'daki birliklerini takviye ettiler. 1757'de kazandıkları Plassey Zaferi'yle de fiilen Bengal'e hâkim oldular. 1765'ten itibaren Bengal'i kendi adına yönetmeye başlayan Şirket, giderlerin fazla olması sebebiyle zarar etmeye başladı ve İngiliz Hükümeti'nden yardım istedi. Bunun üzerine 1773'te Londra'da çıkarılan Hindistan kanunu ile şirketin Hindistan'daki statüsü bir esasa bağlandı ve Bengal valiliğine tayin edilen Warren Hasting'e, İngiltere Hükümeti tarafından aynı zamanda Hindistan'daki bütün İngiliz ticaret ve yerleşim merkezlerini denetleme yetkisi verildi. Böylece ilk defa bir genel vali eliyle Hindistan'daki bütün sömürge topraklarıyla birlikte şirket de denetim altına alındı. 1784'te ise İngiliz Hükümeti Hindistan'a doğrudan müdahale imkânı veren bir kanunu yürürlüğe koydu. Bu dönemde ortaya çıkan küçük devletlerle iyi ilişkiler kurmaya çalışan İngilizler, bunların arasındaki rekabetten de faydalanarak etki alanlarını genişletmeye çalıştılar. Böylece şirket ve Hindistan siyaseti tamamen İngiliz Hükümeti'nin kontrolüne girdi.²³

Hindistan'da büyük bir güç haline gelen İngiliz Hükümeti bu kıtayı rakiplerinden korumak için kurmuş olduğu ordudan azami derecede istifade etme yoluna gitti. Şirket kuruluşundan itibaren ticari bir organizasyon olarak yola koyulmasına rağmen zamanla kendi ordusuna sahip bir yapı haline geldi. Kendi çıkarlarının Krallık çıkarlarıyla aynı olduğuna devlet yönetimini sürekli inandırdı ve bu emelleri ile 1808 yılına kadar süvari, topçu, istihkâm ve piyade birlikleriyle Bengal Ordusu, Madras Ordusu ve Bombay Ordusu'nun oluşturduğu 155.000 askerden oluşan Avrupa'nın en büyük ordusu halini almıştı.²⁴

İngilizler XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Hindistan'ın kuzeyine yöneldiler ve Sihler, Marathalar ve Raccûtlar ile çeşitli anlaşmalar yaparak alt kıtanın büyük kısmının kontrolünü ele geçirdiler. İlerleyen zamanda İngiliz hâkimiyeti kuzeye doğru yayılarak devam etti.²⁵ Şirket, öncekilerin aksine zamanla büyük bir orduya sahip olarak, Büyük

---

²² Pondicherry, 1778 yılında Sir Hector Munro komutasındaki İngilizlere teslim oldu. 1783 yılındaki barış antlaşmasında tekrar Fransızlara verildi, ancak 1793 yılında tekrar İngilizlerin hâkimiyetine geçti. 1802 Amiens antlaşmasında tekrar Fransızlara geçse de 1803 yılında tekrar İngilizlerin hâkimiyetine geçen şehir 1817 yılına kadar bu halini muhafaza etti. S. Ravi, a.g.m., s.367.

²³ Azmi Özcan, "Hindistan", **TDV İslam Ansiklopedisi XVIII**, s.78.

²⁴ R. Johnson, **The British Indian Army**, New Castle 2014, s.6.

²⁵ A.Özcan, a.g.m. s.78.

Biritanya'nın Hindistan ve Asya'da emperyalist ve sömürgeci emellerine zemin hazırlayacak olan yarı politik yarı ticari bir organizasyon haline gelmişti.²⁶ Bu dönemde şirket bir ticaret kurumu olmaktan ziyade idarî kurum hüviyetine dönüşmüştü. Nitekim 1850'lere gelindiğinde Delhi ve Pencap bölgesi de şirketin kontrolüne geçmiş ve Hindistan'daki İngiliz hâkimiyetinin nihaî sınırları neredeyse belli olmuştu. Aynı şekilde Burma, Singapur ve Hong Kong'la beraber o zamanki dünya nüfusunun yaklaşık beşte biri şirketin hâkimiyeti altına girmiş, böylece şirket dünyanın en büyük ticaret organizasyonu olduğu gibi yönetimindeki bölgelerde kurduğu idarî, malî ve hukukî yapı ile de devlet fonksiyonu icra eder hale gelmişti.²⁷

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi eliyle Hindistan'a yerleşen ve zamanla siyasî bir güç haline yükselen İngilizlerin faaliyetleri özellikle Hindistan'da yüzyıllardır hüküm süren İslâm'ın aleyhine gelişmiş ve şirketin genişleme süreciyle birlikte Müslümanların siyasî, ekonomik ve kültürel durumları kötüleşmişti. Zira ekonomik alanda tarıma dayalı geleneksel yapı İngilizlerin para merkezli ticarî faaliyetlere yönelmesiyle bozulunca toprakların satılmasına mecbur kalınmış, siyasî hâkimiyetin elden gitmesiyle de psikolojik çöküş içerisinde, azınlıkta bulunan toplumda güven duygusu kaybedilmişti. Kültürel alanda ise kaynak ve himaye desteklerinin yitirilmesi ilim ve sanat erbabının ilerlemelerini durdurmuştu. Diğer taraftan XIX. yüzyılla beraber eğitim dilinin İngilizceye dönüşmesi, Urduca ve Farsçada yetişmiş Müslümanların bir anda işsiz kalmasına yol açmış, bu durumun doğurduğu zararlar uzun vadede hissedilmişti. Artan misyonerlik faaliyetleri de daha çok belli bir kültür düzeyinde oldukları için Müslümanları hedef almaktaydı. Gittikçe gücünü kaybeden Bâbürlü Devleti ise şirketin genişlemesini engelleyemediği gibi İngilizler, Müslüman hâkimiyetinin güçlü olduğu bölgelerde de Bâbürlü Devleti adına idarî faaliyette buldukları imajıyla kendilerini kabul ettiriyorlardı.²⁸

İngilizlerin ağır vergi politikaları, şirket çalışanlarının yerli halkı küçümsemesi, gittikçe kötüleşen ekonomik durum, misyonerlerin rencide edici faaliyetleri, hukukî

---

²⁶ J. Mill, **The History of British India**, Vol.1, London 1817, s.2.

²⁷ A. Özcan, a.g.m., s.295.

²⁸ Bu süreçte şirketin varlığına karşı çıkan en önemli Müslüman güç güneydeki Maysor Sultanlığı olmuştur. Fakat XVIII. yüzyılın sonlarında Osmanlı, İran, Afganistan ve hatta Avrupa devletlerinden destek arayarak İngilizleri topraklarından çıkarmak isteyen Maysor Hükümdarı Tipu Sultan umduğu desteği bulamamış ve yetersiz kuvvetleriyle onlara karşı savaşırken 4 Mayıs 1799 tarihinde şehid düşmüştür. Bz. A. Özcan, a.g.m.,s.295.

durumun karmaşık bir hal alması ve siyasî manada hâkimiyetin yitirilmekte olması Müslümanların tepki göstermelerine yol açtı ve 1857’de İngilizleri ülkeden çıkarmak için bir askerî hareket başlatıldı. Ancak şirket İngiltere Hükümeti’nin desteğiyle bu hareketi kanlı bir şekilde bastırdı. Ülkede hâkimiyetin tekrar kurulmasından sonra İngiliz Hükümeti şirketin Hindistan’daki statüsünü iptal ederek 1858 yılında ülkeyi doğrudan yönetim altına aldı ve kolonileştirdi.²⁹

Hindistan’da yerleşen İngilizler için bu kıtayı hem denizden hem de karadan gelecek saldırılara karşı koruma çabaları yeni bir rekabeti ortaya çıkardı. Fransızların Hindistan’dan sökülüp atılması ile birlikte yeni tehdit kuzeyden Rusya’dan gelmeye başladı. Napolyon Bonapart’ın Mısır üzerinden Hindistan’a inme tasarısının Akka’da akim kalması, yeni bir istila yolunun denenmesini gündeme getirmişti. Bu yol Karadeniz ve Hazar denizi üzerinden Herat’a oradan da Hindistan’a ulaşacaktı. Fransa General Gardane’yi Tahran’a göndermiş ve İran-Fransız ortak ordularıyla ortaklaşa Hindistan’ı istila etmenin yollarını hazırlamaya başlamıştı. Hatta Gomal geçidi ile Afganistan ve Pencap üzerinden Hindistan’a ulaşacak bir rota bile belirlenmişti. Fransa’nın Hindistan’ı istila etme tehlikesi hala mevcut iken Hindistan Genel Valisi Lord Minto³⁰ Kuzeybatı sınırını elinde tutan birkaç ülke ile dostane ilişkiler kurma konusunda kararlıydı. Fransa, İran’ı nüfuzu altına alarak İngilizlerin İran’a gönderdiği Malcolm’un³¹ Fransız karşıtı baskıları ve ikna çabalarına rağmen Fransız etkisi İran’da galip gelmiştir. Bu amaçla Malcolm ikinci kez tekrar İran’a gönderildi. Görev bir kez daha hayal kırıklığı ile sonuçlandı.³²

XIX. yüzyılın hemen başlarında Rusya’nın sıcak denizlere inmek için Hazar Denizi ve İran üzerinden Hindistan üzerine yönelmiş olması İngilizleri tedirgin etti. 1807 yılında Rusya ve Fransa arasında imzalanan Tilsit Anlaşması, İngilizlerin, Fransa ve Rusya’nın tehditkâr ittifakına katılmalarını engellemek için İran ile dostluk kurma çabalarını arttırdı. Orta Asya’daki İngiliz-Rus rekabeti bağlamında, Afganistan ve İran, İngilizler tarafından, sıcak sulara doğru herhangi bir Rus saldırısının yapılabileceği

---

²⁹Günümüzde eski İngiliz sömürgesi ülkelerin ve özellikle Hindistan’ın tarih araştırmalarında vazgeçilmez bir konumu olan Londra’daki India Office Library and Records 1801 yılında Doğu Hindistan Şirketi tarafından kurulmuştur Bkz., A. Özcan, a.g.m., s.295.

³⁰ 1807-1813 yılları arasında Hindistan Genel Valisi olarak görev yaptı.

³¹ Asıl adı John Malcolm’dur. Doğu Hindistan Şirketinde görev yapmış İskoç asker, devlet adamı ve diplomattır. Mountstuart Elphinstone’dan önceki Bombay Valisidir.

³² J.S. Cotton, **Rulers of India Mountstuart Elphinstone**, Oxford 1836 s.59–61.

savunmasız noktalar olarak görülmüş ve İngiliz mülkiyetinde bulunan ve onlar için çok değerli olan Hindistan için doğrudan tehdit oluşturmuştu. İngilizler zayıf ve güçsüz bir İran'ın Fransa ve Rusya güdümünde Fransa için Hindistan'a girme Rusya için ise sıcak denizlere inebileceği bir rota olarak değerlendirilmişti.³³

1807 yılında Ruslar İranlıları Arpaç'da bozguna uğratmışlar ve yapılan antlaşmada İranlılar önemli miktarda toprağını Rusya'ya kaptırmıştı. Bu durum İranlılar arasında Ruslara karşı Fransızların verdiği sözlere yönelik bir güvensizlik ortamı yaratmıştı. İngilizler anında bu durumu avantaja çevirdiler. Fars Antlaşması'ndan hemen sonra Basra'da bulunan İngilizler İran Şahı'na Ruslarla savaşmaları için maddi destekte bulunacaklarını taahhüt ettiler.³⁴ İran sınırını herhangi bir Rus ilerleyişine karşı son savunma hattı olarak yapmak için İranlılar ile ilişkilerde bir yatıştırma politikası benimsenmiştir. Diğer bir stratejik hareketleri ise, 1809 yılında İngilizler Afgan Hükümdar Şah Şücâ'yı tahttan indirtmiş ve Şah Mahmud Afganistan'ın yeni Şahı olmuş ve karşılıklı savunma konusunda İngiliz ve Afganlar arasında bir antlaşma yapmayı başarmışlardı.³⁵

İngilizler, kuzeyden Hindistan'a yönelen tehditler karşısında Afganistan coğrafyasının önemini çok iyi kavramışlardı. O sebeple Afganistan'ın Rusya ve İngiliz Hindistan'ı arasında bir tampon devlet (Buffer State) olarak konumlandırılması ve istikrara kavuşturulması, İngiliz Hükümeti'nin en önemli gündemi haline geldi. Uzun süren bir mücadelenin ardından, Ruslar ve İngilizler arasında imzalanan Pamir Sınır Anlaşması'yla Afganistan iki devlet arasında tampon devlet olarak tanındı. Üstelik Afganistan'ı coğrafi arazi kütlelerini genişleterek güçlendirmek için, İngiltere, zayıf İran Hükümeti'ni Herat ve Sistan'ın kontrolünü devretmeye zorladı. İngiliz bakış açısından çok önemliydi. İngilizlere göre İran'ın Herat ve Sistan eyaletlerine sahip olmayan bir

---

³³ İngilizler XVII ve XVIII. yüzyıllar arasında Hindistan bölgesinde artan oranda genişlemişler ve bu genişlemeleri Doğu Hindistan Şirketi faaliyetleri kapsamında ekonomik anlamda bölgeye gelmelerine karşın yerleşme ve yayılma noktasına gelmişlerdir. Bölgede artan ticaret rekabet ortamı da oluşturmuş ve Fransızlarda İngilizlerin tekelinde bulunan bu ticaretten pay alma konusunda kayıtsız kalmamıştır. Bu amaçla Napolyon'un Mısır yenilgisinden sonra Suriye'ye yönelmesi ve İran'la ittifak arayışları başlamıştır. Mısır üzerinden Kızıldeniz'e açılma ve Hindistan'a ulaşma hayali yıkılan Napolyon İran üzerinden Afganistan yoluyla Hindistan'a ulaşma hayalindedir. Napolyon İstanbul'u ele geçirme ümidiyle giriştiği bu harekâta Türklere destek veren İngiliz asker Sidney Smith yardımıyla Fransız'lar Akka kuşatmasında yenilgiye uğradılar ve çekildiler Bkz. P. Skyes, **A History of Afghanistan Vol.1**, London 1940, s.377.

³⁴ N. Dashti, **The Baloch and Balochistan**, USA 2012, s.207.

³⁵ S.P.Skyes, a.g.e. s.388.

Afganistan İngiliz Hindistan'ı ve Rusya arasında coğrafi olarak bir tampon bölge görevini ifa edemez. "Büyük Oyun" (Great Game) bağlamında, Afganistan'ın bir tampon devlet olarak kurulması ve İran'ın herhangi bir Rus baskısına dayanacak şekilde güçlendirilmesi, Orta ve Güney Asya ile ilgili İngiliz dış politikasının temel taşı olmuştur.

Afganistan, XIX. yüzyılın başlarından itibaren İngiltere'nin en büyük sömürgesi olan Hindistan'ı koruma ve savunma konusunda çok önemli hale gelmişti. XVIII. yüzyıl boyunca Hindistan'daki yayılmasını kuzeye doğru genişleten İngilizler, Kuzeyden Hindistan'a inmek isteyen Ruslara karşı tampon bölge oluşturmak ve onları Hindistan'ın kuzeyinde tutmak için Afganistan'ı faaliyet alanı seçmişlerdi. 1807 Tilsit anlaşması ile Fransa ve Rusya'nın İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'a inme çabaları İngilizleri telaşlandırmış, bir an evvel tahkim sınırlarını Ceyhun Nehri boylarına kadar uzatmak için tedbir alma yoluna gitmişlerdir. Bu amaçla bölgenin coğrafi ve sosyal dokusu ile ilgili bilgi toplamak ve mevcut Afgan yönetimi ile temas sağlamak üzere bölgeye aynı zamanda birer oryantalist olan memurlarını göndermişlerdir.

Doğu Hindistan Şirketi (East India Company) bünyesinde görev yapan Mountstuart Elphinstone, Charles Masson, Alexander Burnes, John Wood, Percival Barton Lord ve Robert Leech gibi asker-memurlarını XIX. yüzyılın başlarında Afganistan'a gönderen İngilizler, onların topladığı bilgiler ışığında 1838 yılında bu ülkeyi işgal etmişlerdir. Birinci İngiliz işgali olarak anılan bu dönemde bölgeye gönderilen oryantalistlerin faaliyetleri sonucunda hazırladıkları eserler ve sundukları raporlar Afganistan tarihi açısından oldukça kıymetli bilgileri ihtiva etmesi bakımından önemlidir.

Oryantalizm, diğer bir deyişle şarkiyatçılık Batılı bilim adamları tarafından Yakın ve Uzak Doğu toplumlarına ait kültür, dil ve toplumlarının incelenmesidir. Oryantalizm aynı zamanda Batılı yazar, tasarımcı ve sanatçıların Doğu kültürlerini tasvir etmeleridir. Oryantalizm, "doğu" anlamına gelen Latince "orient" kökünden gelmekte olup literatürde "yükselen güneş" anlamına gelmektedir. Şark hakkında ders veren, yazı yazan ve araştırma yapanlar ise "Oryantalist" olarak adlandırılmaktadır.³⁶

---

³⁶ Edward Said, **Orientalism**., Penguin Books, London 2003. s.2.

XVI. yüzyılın başlarından itibaren bazı Avrupalı seyyahlar ticari, dini ve siyasi bir amaç olmaksızın Türkiye ve İran'a seyahat edip o diyarlarda başarıya ulaşmayı ve hayatlarına heyecan katmayı arzulamışlardır. Bu seyyahlar vatanlarına geri döndüklerinde bilinmeyenlere haiz olan doğu medeniyeti hakkında hikâyeler anlatıp dikkatleri üzerlerine çekmiş ve toplum nezdinde hürmet görmüşlerdir. Diğer bir deyişle Doğu medeniyeti sayesinde kendi toplumlarında yer edinmişlerdir.³⁷ Doğu ile ilgili bilgilerin en çok biriktiği merkez İspanya olmuştur. Emevîler zamanından beri Doğu ile sürekli temas halinde olan İspanya'da gelişen çeviri merkezleri, Doğu dillerinden Arapça, Süryanice, Aramice, İbranice ve Farsçanın aydın çevrelerde öğrenilmesini sağlamış, astronomi, matematik ve tıp alanındaki çevirilerle Batı toplumunun aydınlanmasında önemli vazifeler üstlenmişlerdir. Özellikle İspanya'daki Toledo, Granada, Cordoba ve Sevilla kentleri Doğu-Batı kültürlerinin öğrenildiği, araştırıldığı birer çeviri ve kültür merkezleri haline gelmiştir.³⁸

Avrupalılar öncelikle ticaret yolları vasıtasıyla ve daha sonrasında da sanayi devriminden sonra artan hammadde ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla öncelikle Kuzey Afrika, Ortadoğu, İran ve sonrasında ise Hindistan ve Uzakdoğu ülkeleriyle münasebetlerini artırmışlardır. Özellikle Doğu ile yapılan ticaret neticesinde batı da bulunan ülkelere getirilen baharat, porselen, kumaş ve süs eşyalarına ilaveten Doğu toplumlarına ait hikâye, efsane, giyim-kuşam, yeme-içme alışkanlıkları ve farklı yaşam tarzları Batı toplumunda merak uyandırmaya devam etmiştir. Doğu toplumlarının din, kültür, edebiyat ve dillerinin öğrenilmesi için başlayan bu merak, Avrupalı din adamlarının, politikacıların, edebiyatçıların ve bilim adamlarının doğuya yönelmelerinde önemli rol oynamıştır.

Batı dünyasında oluşan Doğu merakı, ilk olarak ticari zeminde başlayıp sosyo-kültürel temaslarla devam etmiş ve ekonomi düzeyinde endüstrilerinin artan hammadde ihtiyaçlarını giderme amacına hizmet etmiş ve siyasi düzeyde jeopolitik öneme haiz olan bölgelerin kontrol altına alınmasına yönelik olarak işgal ve ele geçirme düzeyine yükselmiştir. Bu amaçla Batı toplumlarından pek çok oryantalist başta Asya ve Afrika olmak üzere doğu bölgelerine gönderilmiş ve bu oryantalistler gittikleri bölgelerde genel gözlemler, istihbarat çalışmaları yapmış ve kendi bilim alanlarında özel

³⁷ V.V.Barthold, **Rusya ve Avrupa'da Orientalizm**, Küre Yayınları, İstanbul 2004, s.167.

³⁸ Sibel Okuyan, "Doğu Kültürünün Batıda Yansımaları", **SAÜ Fen Edebiyat Dergisi**, 2011-II, s.101.

araştırmalarda bulunmuşlardır. Oryantalistlerin elde ettikleri kıymetli bilgiler Batı medeniyetinin merakını gidermiş ve aynı zamanda gittikleri bölgelerin sosyo-kültürel, demografik, ekonomik, coğrafi ve askeri bilgilerine yönelik olarak derin bilgiler toplamalarına ve bölgeler hakkında istihbarat çalışmalarına olanak sağlamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN'DA İLK SİVİL İNGİLİZ MEMURLAR

XIX. yüzyılın hemen başlarında sömürgecilik yarışında büyük mücadele verdiği rakipleri Fransız ve Rusları Hindistan kapılarında değil İran'da, olmazsa da en azından Afganistan'da durdurmak isteyen İngilizler Kâbil, Sind, Belucistan, Peşaver ve Keşmir'e memurlar gönderdiler.³⁹ Gönderilen memurlar, aynı zamanda sahalalarının uzmanı olan birer oryantalistti. Görevleri esnasında bölge tarihi, ekonomisi, coğrafyası, demografik yapısı, iklimi, yönetim şekilleri, folkloru, inanç durumu ve bölge insanın karakteri gibi oldukça önemli konularda gözlemlerde bulunmuşlardı. Diplomatik görev semsiyesi altında bölgeye gönderiler bu memurlar, başlangıçta ittifak tesisi amacıyla çalışmış, ancak ilerleyen yıllarda kuzeyden gelecek tehditlere karşı bir tahkim bölgesi oluşturmak amacıyla bölgenin işgaline yönelik altyapıyı hazırlayacak raporlar hazırlamışlardı. Onların hazırladıkları istihbarat raporları doğrultusunda Birinci İngiliz işgalinin altyapısı hazırlanmıştı.

1. MOUNTSTUART ELPHINSTONE

1.1. Mountstuart Elphinstone'un Hayatı

İngilizlerin Afganistan'a gönderdiği ilk sivil oryantalist memur Mountstuart Elphinstone'dur. 6 Ekim 1779 tarihinde Dumborton'da 11. Baron Elphinstone'un dördüncü oğlu olarak dünyaya gelen Mountstuart Elphinstone, İskoç tarihçi ve İngiliz Kraliyet Coğrafya Cemiyeti'nin kurucularındandır. Doğu Hindistan Şirketi'nin direktörü olan amcası Amiral Keith Elphinstone'un ona bir görev ayarlaması üzerine Hindistan'a gitmiştir. 26 Şubat 1796 tarihinde Hindistan topraklarına Kalküta'ya ulaşan Mountstuart Elphinstone'un Hindistan'daki ilk görev yeri Benares olmuştur. Elphinstone burada Hindistan tarihi, dinleri ve kültürlerine merak salmış ve Farsça

---

³⁹ J.S. Cotton, *Rulers of India Mountstuart Elphinstone and The Making of South-Western India*, London 1896, s.63.

öğrenmiştir. Görevi esnasında İngilizler lehine istihbarat toplama faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu görevini ifa ederken bir suikaste uğramış ve yaralanmıştır.⁴⁰

Doğu Hindistan Şirketi bu dönemde özellikle siyasî, iktisadî ve hukukî alanlarda büyümeyi hedeflemekteydi. Elphinstone, 23 Ocak 1801 tarihinde Genel Valilik Dış İşleri Müsteşarı Edmonstone'dan Puna'da görev yapmak üzere siyasi asistanlık teklifi almıştır. Bu görev onun kariyerinde önemli bir basamak teşkil edecektir.⁴¹ Bu sırada Puna, Marathaların güçlü lideri Peshwa'nın hâkimiyeti altında bulunmaktaydı. İngilizler, yayılmacı siyasetleri gereği Marathaları korumaları altına almışlardı. Maratha prenslerinden bazıları İngilizlerle ittifak yaparken birkaçı İngiliz hâkimiyetine karşı çıkmıştı. İngilizler isyan eden Maratha prenslerine Sir Arthur Wellesley'in emriyle harekete geçtiler. Mountstuart Elphinstone asker olmamasına rağmen 23 Eylül 1803 tarihinde Assaye savaşına katıldı. Aynı zamanda Gwalior harekâtına da iştirak eden Elphinstone, valinin büyük övgülerine mazhar oldu. Özellikle istihbarat alanındaki yeteneği onu vazgeçilmez bir personel haline getirdi. Elphinstone, 1804 yılına kadar Maratha prenslerinden Berar'ın yanında kaldı ve burada Farsça dersleri aldı. Aynı zamanda Hindistan tarihine büyük ilgi duydu. Bu görevi esnasında etrafında olan bitenleri iyi bir şekilde gözlemleyerek günlük tuttu. Bu gözlemleri daha sonra İngiliz Kraliyet Kütüphanesi tarafından koleksiyon halinde yayımlandı.⁴²

Bu dönemde Avrupa'da Napolyon savaşları devam etmekteydi. Fransızların Afganistan üzerinden Hindistan'a inme çabalarına karşı Hindistan'daki İngiliz Hükümeti tedbirler almak üzere harekete geçti. Wellesley özellikle Hindistan Afganistan sınırında bulunan Maharaja Ranjit Singh idaresindeki Sihler ile diğer Peştun aşiretleri İngiliz nüfuzu altına almak için derhal harekete geçti ve İndus Nehri'nin ötesinde bulunan Lahor, Sindh ve Kâbil'e temsilciler göndererek buraların idarecileriyle ittifak zemini aradı. Bu amaçla Mountstuart Elphinstone Kâbil'e gönderilmek üzere

---

⁴⁰ J.S.Cotton, a.g.e., s.19.

⁴¹ J.S.Cotton, a.g.e., s.22 vd.

⁴² Elphinstone Collection: Private Papers, Correspondence and Journals of Mountstuart Elphinstone (1779-1859), Bengal Civil Service from 1795, Envoy to Afghanistan 1808-09, Resident at Poona 1810-17, Commisioner for territories annexed to Bombay 1817-19, Governor of Bombay 1819-27, British Library Asia, Pasific and Asia Collections.

İngiliz heyetine seçildi.⁴³ Böylece Elphinstone Afganistan'a gönderilen ilk İngiliz sivil memuru unvanını aldı.

Afganistan'a gönderilen heyetin görevi Şah Şücâ'yı İngilizlerle ittifak yapması konusunda ikna etmektir. Diğer bir görev ise Sih lider Maharaja Ranjit Sing'in İngiliz nüfuzunu kabul etmesini temin etmektir. Mountstuart Elphinstone, Peşaver'de Şah Şücâ ile görüştü. Ancak bu sırada Afganistan'da iç savaş çıkmış ve Şah Şücâ tahttan indirilmişti. O sebeple taraflar arasında bir anlaşma imzalanamadı.⁴⁴ Bu durum bir başarısızlık olarak görülse de Elphinstone, 1808–1810 yılları arasında Kâbil seyahatinde yaptığı gözlemler neticesinde oldukça kıymetli bilgilerle Hindistan'a döndü. Elphinstone, İngiliz Hindistanı'na siyasî, iktisadî, dinî, etnik ve kültürel bilgilerin yanında oldukça stratejik bilgileri de getirdi. Bu bilgileri "*Account of the Kingdom of Caubul (1815)*" adlı eserinde toplamış ve bu eser önemli bir kaynak olarak önemini günümüze kadar korumuştur.

Elphinstone, Afganistan seyahatinin ardından Marathaların başkenti Puna'da baş danışman olarak görevlendirildi. Burada Maratha prensleri arasındaki koordinasyon ve haberleşmede önemli roller üstlendi. Ancak İngilizlerin sık sık Marathaların içişlerine müdahalede bulunması büyük bir isyanı da beraberinde getirdi. Elphinstone, Marathalar içinde kurduğu istihbarat ağı sayesinde oldukça önemli bilgiler elde etti ve 1817 yılında Kasım ayında İngilizler Martahaları yenilgiye uğrattı. Bu başarısı sebebiyle Elphinstone, 1817-1818 yılları arasında Dekken'de yeni zabt edilen yerlerde İngiliz idaresini kurmakla görevlendirildi. Ardından 1819 yılında Bombay valiliğine tayin edildi ve bu görevi 1827 yılına kadar sürdürdü. Emekliliğini müteakip uzun bir seyahate çıkan Elphinstone 1829 yılında Yunanistan, Mısır, İtalya, Fransa ve Türkiye'yi ziyaret ederek İngiltere'ye döndü.⁴⁵

1.2. Mountstuart Elphinstone'a Göre Afganistan

1808 yılı sonlarında Afganistan'a gönderilen Mountstuart Elphinstone, Şubat 1809'da Peşaver'e sığınmış olan eski Kâbil hükümdarı Şah Şücâ (Şücâü'l-mülk) ile görüştü. Ardından Kâbil'e giderek Şah Zaman ile İngiltere ve Afganistan arasında bir

⁴³ G. W. Forrest, *Selections From The Minutes And Other Official Writings Of The Honourable Mountstuart Elphinstone Governor Of Bombay*, London 1884, s. 24 vd.

⁴⁴ J.S.Cotton, s.58.

⁴⁵ J.S.Cotton, s.58 vd.

dostluk zemini oluşturmak için temaslarda bulundu.⁴⁶ Bu görüşme İngiltere'nin Afganistan ile ilk resmî düzeydeki teması olmuş, Fransa'ya karşı Afganistan ile bir ittifak zemini bulmak amacıyla gerçekleşmişti.⁴⁷ Ancak bu sırada Afganistan'da yaşanan taht kavgaları sebebiyle bu görüşmeler sonuçsuz kalmıştı. Buna rağmen Elphinstone, Afganistan hakkında oldukça önemli bilgileri ihtiva edecek eserini ve raporlarını hazırlamak üzere seyahatine devam etti. Bu seyahatinde Afganistan'da gördüğü ve topladığı bilgileri Hindistan Hükümeti'ne sunmuş olan Elphinstone, vermiş olduğu bilgilerle İngilizlerin Afganistan hakkında öğrenmesi gereken her türlü bilgiyi aktarmıştı. Bu bilgiler aynı zamanda Afganistan coğrafyası ve tarihiyle ilgili önemli malumatlar içermesi bakımından oldukça kıymetlidir.⁴⁸

1.2.1. Afganistan'ın Coğrafyası ve İklimi

Mountstuart Elphinstone "*Account of the Kingdom of Caubul (1815)*" adlı eserine verdiği isminden de anlaşılacağı üzere "*Afgan Şahlığı*"nı "*Kâbil Krallığı*" olarak adlandırmıştı. Bu dönemde Kâbil'in Afganistan'ın başkenti olması ve bütün idarî işlerin bu merkezden idare edilmesi, Hindistan'daki İngiliz Hükümeti'nin ve Elphinstone'un nazarında bu şehrin bir krallık olarak algılanmasına sebep olmuştu.⁴⁹

Afgan ülkesinin Kâbil Krallığı'nın hâkimiyeti altında olduğunu belirten Elphinstone, ülkenin sınırlarını tespit etmenin zorluklarından bahsetmekle birlikte doğuda Sind Nehri'nden batıda Meşhed'e, kuzeyde Amuderya'dan güneyde İran Körfezi'ne (Umman) kadar ulaşan büyük bir bölgeyi içerisine aldığını ifade etmektedir.⁵⁰

⁴⁶ H. Beveridge, **A Comprehensive History of India VI**, London 1860, s.833.

⁴⁷ L. W.Adamec, **Historical Dictionary of Afghanistan**, London 1997, s.17.

⁴⁸ H. Beveridge, a.g.e.VI, s.833.

⁴⁹ M. Elphinstone, **An Account of The Kingdom of Cabool and Its Dependencies in Persia, Tartary and India Comprising A View of Afghan Nation and A History of Dooraunee Monarcy, Vol. I**, London 1839.

⁵⁰ Elphinstone, oldukça dağlık bir arazi üzerinde yer alan Afganistan'ın sınırlarını: "*Şu anki Kâbil Krallığı Herat'ın batısından 62 derece boylamdan Keşmir'in doğu sınırının 77 derece doğu ve İndus Nehri'nin kaynağından 24 derece enlem ve Ceyhun Nehri'nin 87 derece kuzeyinde bulunmaktadır. Krallık, doğudan Keşmir ve İndus Nehri'nin sol cenahındaki ülkeleri ihtiva eden Hindistan, güney kesiminden İran Körfezi ve batıdan ise tamamen çöl ile çevrilmiştir. Kuzey sınırını Doğu Kafkas Dağları oluşturmaktadır... Hindistan Krallığı ve Kâbil Krallığı'nı Bengal'in doğusundan Herat'a doğru baştanbaşa kuzeyden geçerseniz her yerde üzerleri gelişigüzel bir şekilde karla kaplanmış dağ sıralarını göreceksiniz. Ülkenin tüm nehirleri neredeyse buralardan doğar. Bu dağ silsileleri Buramputar'dan başlar, kuzey-batıya Keşmir'e kadar gider. Keşmir'den güneybatıya Kâbil'in kuzeyinde bulunan Hindukuş Dağları'na yönelir. Hindukuş Dağları Kâbil'den Herat'a kadar neredeyse ülkenin tüm genişliği boyunca uzanır... Oradan*

Afganistan'ın çok geniş bir yüz ölçümüne sahip olmasına rağmen az sayıda büyük nehre sahip olduğunu, İndus (Sind) Nehri haricinde yılın büyük zamanında akan nehrin bulunmadığını ifade eden Elphinstone, nehirlerin bahar aylarında kar sularının erimesi sebebiyle oluştuğunu, büyük bir sel kuvvetiyle aktığını ve yaz aylarında kurduğunu müşahede etmiştir. Afganistan'daki tüm akarsularda özellikle tarımsal amaçlı sulama sebebiyle sularının azaldığını ve diğer bir nehre katılmadan önce tamamen kurduğunu belirten Elphinstone, gemi ile geçilebilecek tek nehir olarak da İndus'u işaret etmektedir.⁵¹ Elphinstone, İndus Nehri dışında Afganistan'ı batı yönünde kat eden nehirlerden Hilmend, Argandab, Kaşrud, Tarnak, Harirud, Gomal ve Ceyhun hakkında da oldukça tafsilatlı bilgiler vermiştir.⁵²

Elphinstone, XIX. yüzyılın hemen başlarında Afganistan'ın idarî bölümlerini ise Sind,⁵³ Peşaver-Kâbil,⁵⁴ Gazne-Kandahar⁵⁵ ve Farah-Herat⁵⁶ olarak dört ana bölümde incelemiştir.

Herat meridyenine kadar olan yerlerde bulunan yükseltilere yerel halk tarafından verilen bir adı yoktur. Fakat Avrupalı coğrafyacılar burada bulunan bu yükseltilere Paropamius adını vermişlerdir. Diğer dağ Himalayaların doğusundan başlayan Mus-Tag Dağı'dır... Hindukuş Dağları'ndan daha yüksek olan bu dağın güney kısmından İndus Nehri'nin çıkış noktası görünmekte ve diğer tarafından da suyun kuzeye Çin Türkistanı'na aktığı görülmektedir. Doğu kesiminde Tibet bulunmakta, batısında ise Küçük Tibet ve Kaşgar dağlık ülkeleri bulunmaktadır. Kaşgar'ın kuzeybatısında Pamir Ovası bulunmaktadır. Kaşgar ve Pamir batıdan Mus-Tag ve Hindukuş Sıradağları ile çevrilmiştir..." şeklinde çizmektedir. Bkz. M. Elphinstone, a.g.e., s.113-115.

⁵¹ Elphinstone, eserinde İndus Nehri ile ilgili oldukça tafsilatlı şu bilgileri aktarmaktadır: "Uzunluğu ve okyanusa taşıdığı su miktarı ile İndus Nehri dünyadaki ilk nehirlerden kabul edilmelidir. Başlangıç noktasından okyanusa kadar olan uzunluğu kesin olarak tespit etmek mümkün olmamakla birlikte uzunluğu yaklaşık 1350 mil olarak tahmin edilmiştir. Nehrin kaynağı kesin olarak bilinmemekte ve Teğmen Macartney tarafından yapılan ölçümlerle 76 derece 46 dakika kuzey boylamında, 35 derece 55 dakika enlemde Küçük Tibet'te bulunan Draus kentinden doğduğu belirlenmiştir. İndus Nehri'ne katılan diğer kollardan biri olan Kaşkur Nehri, Puşte Kur'dan doğmakta ve batı yönünden İndus Nehri'ne katılmaktadır. Hindukuş dağları'nı geçip Kâbil ovasına ulaşır ve Kâbil Nehri ile birleşir. Kâbil Nehri Peşaver'i geçene kadar şiddetini azaltır ve birkaç kola ayrılır ve İndus Nehri'ne bağlanır. Kâbil Nehri İndus Nehri'nden çok farklıdır. Sıcak mevsimlerde pek çok yerde sığ ve yürüyerek geçilebilir. İndus Nehri 1809 yılında Şah Şücâ'nın ordusunun geçişinde çekilmiş ve ordu yürüyerek nehri geçmiştir. Bu bir mucize olarak konuşulmaktadır. Bunun haricinde İndus ile alakalı bir çekilme vakası duyulmamıştır. İndus'a diğer akarsular ve dereler katılmakta fakat nehir adını alacak kadar önemli değildir. Güney yönünden İndus'a katılan tek nehir Gomul Nehri'dir. Tarımsal sulama amaçlı kullanılmaktadır. Bu nehir aslında sadece yağmur suları ile taşıdığı İndus Nehri ile birleşmektedir. "Gomul" Sirufza'nın güneyinde bulunan Doorchelly'den doğmakta ve ilk olarak güney-batı yönünde akmaktadır. Nehir daha sonra güney yönüne dönmekte ve Domundi yönüne devam etmektedir. Orada Mumye deresini ve Terva'dan doğan Kundor deresinin sularını almaktadır. Gomul buradan doğuya doğru Sirmaugha'ya yönelmekte ve orada Zobe deresi ile birleşmektedir. Dere çoğu yerde sığ ve yağmur suları ile dolmakta ve kısa süre sonra su tükenmektedir." Bkz. M. Elphinstone, a.g.e., s.145-151 vd.

⁵² Bkz. M. Elphinstone, a.g.e., s.153-155.

⁵³ Sind vilayeti hakkında: "Denizden Sungur'a kadar olan İndus ovası Sind içerisinde bulunmaktadır. Denizden Shikarpoor'a kadar olan bölüm mahalli prensin yönetiminde fakat Kâbil Krallığı'na vergi ödeyen Sindilere aittir. Bu bölgeye genel olarak şu an İngilizler tarafından Sinde denilmektedir. Bu bölge için "Aşağı Sinde" ismi uygun olarak kullanılabilir. Shikarpoor'dan Sungur'a kadar olan bölge "Yukarı Sinde" olarak adlandırılabilir. İndus Nehri'nin batısındaki bölgede çoğunlukla Beluçlar yaşamakta ve Shikarpoor'un kuzeyindeki küçük bir bölgenin haricinde bulunan bölge doğrudan Kâbil hükümetine

Afganistan'ın iklimi hakkında da önemli bilgiler toplayan Elphinstone, sıcaklıkların ülkenin farklı bölgelerinde aşırı bir şekilde değişim gösterdiğini, bu

---

bağlıdır. Sungur'un üzerinde Süleyman Dağı'nın doğusunda bulunan bölge "Damaun" bölgesidir. Tuz sahasının güneyindeki tepeler ve onları içine alan vadi ve düzlüklerde genel olarak Damaun içerisinde bulunmaktadır. İndus Nehri'nin hemen sağ kıyısındaki ovada ve Sungur'un kuzeyinde Beluçlar yaşamaktadır ve bu bölge Damaun'dan görülebilmektedir. Bu bölge Beluç ve Hindistanlılarca "Muckelwaud" olarak adlandırılmaktadır. Damaun'un güney kısmında Stooreaunee'ler yaşamaktadır. Kuzey kısmında Bauboor, Meeaukhail, Gundehpoom, Dowlutkhail ve Murwuteler yaşamaktadır. Bu grupların tamamı Afgan aşiretleridir. Damaun'un en dış kuzey kesiminde Khost, Dour, Bunnao ve Elaukbail Afgan aşiretleri bulunmaktadır. Süleyman bölgesinin aynı uzantısında Zimurree, Sheersunee, Wuaeereea ve Jadrau Afgan aşiretleri yaşamaktadır. Joyjeeler ve Toreeler derin bir vadide yaşamakta ve burası Süleymaniye bölgesinden Koorrum ile ayrılmış bir şekilde görünmektedir." bilgisini vermektedir. Bkz. M. Elphinstone, a.g.e., s.158 vd.

⁵⁴ Elphinstone, Peşaver ve Kâbil arasındaki bölge ile ilgili olarak; "Tuz bölgesi ile 34 derece arasında tepeler ve vadiler bulunmakta ve burada Bungush ve Khuttuk aşiretleri yaşamaktadır. Bölgenin 34 derece kuzeyinde zengin ve geniş bir alan olan Peşaver bulunmaktadır. Bu bölge Kâbil Nehri ile sulanmakta ve doğu yönünden İndus Nehri ile çevrilmiştir. Khuttuklar ovanın güney doğusu boyunca yayılmışlardır. Kuzey bölümü Eusofzye (Yusufzay) aşiretine aittir. Bazı Eusofzye aşiretleri İndus Nehri'nin doğusuna kadar uzanmaktadır. Peşaver ovasının geri kalan kısmı belirli aşiretlere aittir. Bunlar Peşaver aşiretleri olarak bilinmektedir. Peşaver ovası batı kısmından Hindukuş ve Suffaid'den geçen alt bölgelerle sarılmıştır. Bu tepelerin güney bölümü çorak ve kurudur, yukarı Momudlara (Mohmand) aittir. Bu sıra tepelerin batısında Bajour vadisi bulunmaktadır ve batıdan Hindukuş Dağları ile çevrilmiştir. Peşaver ovasının batısı Kâbil Nehri Vadisidir. Nehrin sağ kıyısında Hayber bulunmakta ve en batısında ise zengin Celalabad ovası bulunmaktadır. Celalabad'ın batısında Gundamuk ve Jugdilluk bulunmakta ve Kâbil ovasından Hayber'e kadar uzanmaktadır. Kuzeyden Kâbil Nehri tarafından çevrilen kısım "Ningrahaur" ya da "Nangahar" olarak adlandırılmaktadır. Güney kesimi Gazne'ye doğru yükselen uzun bir vadidir." Bkz. M.Elphinstone, a.g.e., s.160-162.

⁵⁵ Elphinstone, Gazne ve Kandahar arasındaki bölge hakkında; "Gazne'nin büyük bir bölümünde Afgan aşiret olan Wurduk (Vardak) aşireti yaşamaktadır. Vadinin batı kısmında Paropamisan Dağı'nın uzantıları ve doğuda Süleyman Dağı'nın uzantıları bulunmaktadır. Ayrıca Logur, Speiga, Kliurwaur ve Zoormool vadileri bulunmaktadır. İlk üç vadi "Gazne" Nehri'ne doğru eğimlidir fakat Zoormool Suyu Aubistaudeh'e doğru akmaktadır. Bölge verimli ve iyi ekilmektedir. Ekilemeyen bölgeler çalılarla dolu, yakacak olarak ve develer için yem olarak kullanılmaktadır. Vadinin genişliği yaklaşık olarak 60 mildir. Bölgede Gilcaylar yaşamaktadır. Urghundaub Kalauti Ghiljie (Kalat-ı Gilcay)'nin kuzeyinden dağlara kadar uzanmaktadır. Kalauti Ghiljie Nehri'nden Helmund Nehri arasında tepelik bir bölge vardır. Kuzeyden Paropamisan Dağları'na bağlı ve neredeyse güneyden Kandahar'a paralel olarak uzanmaktadır. Bu kesimin güneyi verimsiz ve çoraktır. Khaukraiz, Laum ve belki diğer bölgelerde verimli araziler bulunabilir. Kandahar çevresindeki topraklar verimli olmakla beraber çokça ekilmektedir. Uç güney kesimlerinde toprak verimsizleşmekte ve batıya doğru gittikçe daha da verimsizleşmektedir. Bu yüzden Helmund Nehri'nin sol kıyısı tamamen çöle dönüşmüş vaziyettedir. Helmund Nehri'nin her iki kıyısı yine de verimli ve Gurmseer bölgesini oluşturmaktadır. Bölgenin sınırları doğu ve batıdan çöl ile çevrilmiş, güneyden Sistan ve kuzeyde Helmund ve Girishk'den daha aşağıda Durani toprakları bulunmaktadır. Nehrin yukarısında sağ kıyısında "Zemeendawer" bulunmaktadır. Bu bölge Helmund'un 40-50 mil batısına uzanmaktadır. Zemeendawer'in kuzey batısında Paropamisan Dağları'nın eteklerinde "Seeahbund" bulunmaktadır. Bölge doğal olarak verimli, iyi bir şekilde sulanmakta ve genellikle mera olarak kullanılmaktadır." demektedir. Bkz. M. Elphinstone, a.g.e., s.163.

⁵⁶ Elphinstone, Farah ile Herat arasındaki bölge hakkında ise şu bilgileri vermektedir: "Seeahbund'un güneybatısında "Furrah" kenti bulunmaktadır. Furrah büyük bir şehirdir ve çevresindeki toprak verimlidir. Güney ve kuzey yönlerine gidildiğinde bu verimli görünüm kaybolmaktadır. Oralarda toprak verimli görünmemekte ve nerede su varsa orası verimli olmaktadır. Furrah'ın kuzeyine 20 mil kadar gidildiğinde Paropamisan Dağları'ndan İran Horasan'ına kadar uzanan dağlar bulunmaktadır. Ormanlarla kaplı bu dağların arasında "Subzaur" (Sebzevar) ya da "Isfezaur" (İsfizar) adı verilen verimli ve geniş ovaları bulduk. Herattan Ghiljie'ye kadar olan bölgelerde yaptığım tespitlerde, Seeahbund ve Subzaur hariç, tüm bölgeler Afganlar arasında en büyük aşiret olan Dürani aşireti tarafından yerleşilmiştir." Bkz. M. Elphinstone, a.g.e., s.163-164.

durumun enlem boylarındaki farklılıklardan ve farklılık gösteren yüksekliklerden kaynaklandığını belirtmektedir.⁵⁷ 23 Şubat 1809 tarihinde Peşaver'e ulaştıklarını söyleyen Elphinstone, buranın havasını oldukça ılıman bulduğunu, Mart ayı başlarında meyve ağaçlarının çiçek açtığını müşahade etmiştir.⁵⁸

Elphinstone'un eserinde Afganistan'ın tüm bölgelerinde farklılık gösteren iklim olayları hakkında vermiş olduğu tafsilatlı bilgiler, bölgeye gelecek olan yabancıların tedbirli olmasını öğütler tarzıdır. Damaun'un kış mevsiminde oldukça ılıman olduğunu, ancak yaz mevsiminde Hindistan'dan bile daha bunaltıcı sıcaklarının olduğunu söyleyen Elphinstone, burada halkın geceleri serinlemek için elbiselerini ıslattıklarını hatta başuçlarında bir kova suyla yattıklarını ifade etmektedir. Süleyman Dağlarında hava sıcaklığının rakıma göre değiştiğini kuzeye doğru gidildikçe ısının düştüğünü, vadiler arasında sıcaklık farkının güneyden kuzeye doğru gittikçe azaldığını söyleyen Elphinstone, güneyde bulunan Sistan ve Save'nin (Sewee) ise muhtemelen Afganistan'daki en sıcak yerler olduğunu belirtmektedir.⁵⁹

Elphinstone, Sistan'dan Horasan'a çıkıldığı zaman batıda kalan "Dushti Bedowleh"de havanın ciddi bir şekilde soğuduğunu Pişin'de ise suların donduğunu gözlemlemiştir. Pişin'den kuzeye gidildiğinde Kandahar'a varıncaya kadar ısı seviyesinin yükselmekte olduğunu ve Dürrani topraklarında hava sıcaklığı genellikle kuzeye doğru gidildiğinde ılık ve güneye doğru inildiğinde sıcak olduğunu söyleyen

---

⁵⁷ "Sürekli esmekte olan rüzgârlarında iklime etkisi bulunmaktadır. Bazı rüzgârlar karlı dağlar üzerinden esmekte, diğerleri yaz mevsiminde geçtikleri çöl bölgelerinden ve kuru alanlardan dolayı ısınmakta ve tersine kış mevsiminde soğumakta, bazı bölgeler yaz mevsiminde esen nemli ülkelerden geçen ve ferahlatan rüzgârlar ile serinlemektedir. Bazı bölgeler ise tepe ve dağlardan dolayı rüzgârların tamamen girmesine hiç izin vermemektedir." Bkz. M. Elphinstone, a.g.e., s.175.

⁵⁸ M. Elphinstone, Peşaver'in iklimi hakkında oldukça tafsilatlı şu bilgileri vermiştir: "Zeminler 8 Mart sonlarına kadar kırağı ile kaplıydı. Mart ayından itibaren hava ısınmaya başlamakta ve güneş etkisini arttırmaktadır. Hava arada bir yağın sağanak yağmur ile serinlemektedir. Hava gölgelerde daha serindir. Bu durum Mayıs ayının ilk haftasına kadar böyle devam etmektedir. Baharın gelişi oldukça hızlı olmaktadır. Mart ayının ilk haftasında şeftali ve erik ağaçları çiçek açmaya başlamıştır. İkinci haftasında elma, ayva ve dut ağaçları çiçek açmaktadır. Mart ayının bitiminden önce tüm ağaçlar yaprak açmaktadır. Nisan ayının başlarında arpalar başak vermekte ve Mayıs ayının ilk haftasında başaklar kesilmeye başlamaktadır. Mayıs ayından itibaren hava sıcaklığı aşırı derecede yükselmekte ve bu durum geceleri bile devam etmektedir. Sıcaklar Haziran ayına kadar devam etmekte ve bu sıcaklık aşırı rüzgâr ile kırılmaktadır. Geceleri rahatlatıcı olan rüzgâr gündüzleri rahatsız edici olabilmektedir. Eylül ayındaki hava sıcaklığı kış mevsiminden sayılacak kadar serindir ve müteakip aylar Şubat ayına kadar daha da soğuyacaktır. Kış mevsimindeki soğuk çok ciddi değildir. Gece ve sabahleyin donma meydana gelse de Güneşin çıkışıyla beraber bu durum ortadan kalkmaktadır. Kar ise yalnızca yaşlı insanlar tarafından bir kez görülmüştür. Bazı Hint bitkilerinin yaprakları yıl boyunca dökülmemektedir". Bkz. M.Elphinstone, a.g.e., s.175-177.

⁵⁹ M.Elphinstone, a.g.e., s.179.

Elphinstone, Zemindaver'de ise havanın ılık ve hoş bir iklime sahip olduğunu belirtmektedir. Elphinstone, Dürrani bölgesinin en kuzey kesimlerinde yer alan Herat'ta yaz mevsiminde havanın sıcak ve kurak geçtiğini, kış mevsiminde ise ciddi soğukların olduğunu, karın beş-altı ay yerde kaldığını, tüm suların donduğunu bildirmektedir.⁶⁰

Afganistan'ın iklimiyle ilgili en çarpıcı bilgileri Kandahar-Gazne-Kâbil arasındaki bölge hakkında veren Elphinstone, Helmund'un aşağısında bulunan Germsir'in ismini ikliminin sıcaklığından aldığını, Kandahar'ın yaz mevsiminde sıcak bir iklime sahip olduğunu, buraya kış mevsiminde hiç kar düşmediğini, Kandahar'dan doğuya gittikçe soğukların arttığından bahsetmektedir. Kalat-ı Gilcay'a sık sık kar düştüğünü ve Tarnak gölünün donduğunu bildiren Elphinstone, Tarnak vadisinden yukarı çıkıldığında soğuğu dillere destan olan Gazne ovasına girildiğini ve burada yağın kar üzerinde insanlar ve develerin batmadan yürüdüğünü söylemektedir. Elphinstone, Kâbil'in kuzeyinde bulunan Kûhistan'da havanın Hindukuşlara yaklaştıkça soğuduğunu, ancak Kâbil'in çevresinin tepeler ve dağlar ile çevrili olduğu için soğuktan çok etkilenmediğini belirtmektedir.⁶¹

Afganistan'da kış mevsiminde hava sıcaklıklarının oldukça düzenli olduğunu, halkın giyim olarak yün kıyafetler ve hayvan derisinden imal edilmiş ceketler giydiklerini söyleyen Elphinstone, evlerde ocakta yakılan ateş etrafında hayvan postundan imal edilmiş battaniyelere sarılarak uyduklarını ve çok acil işleri olmadıkça evlerini terk etmediklerini ilave etmektedir.⁶² Afganistan'ın rüzgârları hakkında verdiği bilgiler ise Elphinstone'un gözlemlerini ve halkın temayüllerine karşı gösterdiği duyarlılığa güzel bir örnek teşkil etmektedir.⁶³

---

⁶⁰ "Herat'ın güneyinde yüksek kesimlerde bulunan "Subzaur" ya da "İsfezaur" bölgesinde karın beş ay süreyle kalkmadığı, tüm suların donduğu ve burada bulunan nehrin hızlı ve taşkın bir şekilde aktığı için donmadığı söylenmektedir. Yaz mevsiminde ise hava sıcaklığı rahatsız edici düzeydedir." Bkz. M. Elphinstone, a.g.e., s.180-181.

⁶¹ M. Elphinstone, a.g.e., s.182.

⁶² M. Elphinstone, a.g.e., s.183.

⁶³ Elphinstone, Afganistan'daki rüzgârlar hakkında "Yüz yirmi gün süreyle güçlü bir şekilde kuzeyden ve kuzeybatı yönünden Türkistan ve Horasan boyunca esen rüzgâr bulunmaktadır. Bu rüzgâr genellikle yaz mevsiminin ortasında esmeye başlamakta ve bu rüzgârın süresi halk tarafından sabırla sayılmaktadır. Sürekli ve kalıcı rüzgârlar Afganistan'ın batısından esmektedir. Halk arasında genel bir kanı vardır, batıdan esen rüzgârlar soğuk, doğudan esen rüzgârlar ılıktır. Aynı zamanda doğu rüzgârlarının bulut getirdiğine ve batı rüzgârlarının ise bulutları kovduğuna inanılmaktadır. Zararlı bir rüzgâr olarak bilinen "Simoom" ülkenin sıcak bölgelerinde bilinmektedir. Bu rüzgâr bazen Peşaver ovasında, Bajour'da ve Kâbil Nehri'ndeki düzlüklerde esmektedir" bilgisini paylaşmaktadır. Bkz. M. Elphinstone, a.g.e., s.184.

Dönemin pek çok oryantalisti gibi Elphinstone da gezmiş olduğu ülkenin hayvan (fauna) ve bitki (flora) varlığıyla ilgili oldukça tafsilatlı bilgiler paylaşmıştır. Elphinstone, Kâbil'in dağlık bölgelerinde görülen aslanın Afrika aslanlarıyla kıyaslandığında zayıf ve küçük olduklarını, Süleyman Dağlarının doğu kesimlerinde kaplan ve leoparlara sıkça rastlandığını, ayrıca Afganistan'ın çoğu yerinde kurt, çakal, sırtlan ve yaban tavşanlarının bulunduğunu söylemektedir. Ormanlık alanlarda siyah Hint ayısı ile kirli beyaz ve oldukça sarı renklerde olan boz ayıların yaygın olduğunu, İran ve Hindistan sınırlarında bol miktarda yaban domuzunun bulunduğunu söyleyen Elphinstone, Dürrani bölgesinde, Germsir ve Kandahar'ın güneyindeki kumlu arazilerde yaban eşeklerinin yayıldıklarını eklemektedir. Dağlık alanlarda pek çok geyik türü görünürken, antilopların ise ovalarda bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca yaban keçisi ve koyunlarının Afganistan'ın doğusunda yer alan dağlık alanlarda yayıldığını söylemektedir. Elphinstone, Afganistan'da bu hayvanlara ilaveten kirpi, sansar, yaban köpekleri ile ülkenin kuzeydoğu kesiminde maymun türlerinin bulunduğunu ve Şah'ın Hindistan'dan getirilen birkaç tane file sahip olduğunu ilave etmektedir.⁶⁴

Elphinstone'un Afganistan'da evcil hayvanlar arasında saydığı ilk hayvan attır. Afganlarca çok fazla sayıda beslenen atların en güzelleri Herat'ta bulunmaktadır. Bunnoo ve Damaun'da bulunan "Hydaspes" ve İndus arasındaki bölgede yetiştirilen "Tauzee" adı verilen Hint menşeli atlarında yanı sıra "Yauboos" adı verilen ve Bamiyan civarında yetiştirilen atlar yük taşımacılığında kullanılmaktadır. Ancak bu atların katırlar kadar yük taşıyamadığını o sebeple Afganistan'da yaygın olarak katırların yük taşımada kullanıldığını söyleyen Elphinstone, özellikle çöllük ve kumluk alanlardaki yük taşımacılığında tek hörgüçlü develerin de yaygın olarak kullanıldığı belirtmektedir.⁶⁵

Elphinstone, Afganistan'ın pek çok yerinde nemli ve sulak alanlarında mandaların yayıldığını, Kâbil çiftçileri tarafından öküzlerin toprak sürmek amacıyla kullanıldığını söylemektedir. Meralarda hayvan besleyen aşiretlerin genellikle İran koyunu "Doomba" yetiştirdiklerini ve ülkenin tüm dağlık bölgelerinde çok yaygın şekilde keçi beslendiğini ilave etmektedir. Afganistan'da en meşhur evcil hayvanlardan birisinin "Khundee" adı verilen tazı olduğunu ve bunun aşiretler tarafından kırsal alanlarda çok mükemmel ve

---

⁶⁴ M. Elphinstone, a.g.e., s.187 vd.

⁶⁵ M. Elphinstone, a.g.e., s.190.

çok sayıda yetiştirildiğini söyleyen Elphinstone, “Boorauk” adı verilen bir kedi türünün de evcil olarak beslendiğini anlatmaktadır. Bunlar dışında kartallar, şahinler, zehirli akrepler, çoğu zehirsiz olan yılanlardan bahseden Elphinstone, özellikle Süleyman Dağları civarında arıların bol olduğunu ve Sistan haricinde sivrisineklerin Hindistan’daki kadar rahatsız edici olmadığını ilave etmektedir.⁶⁶

Elphinstone, Afganistan’ın bitki varlığından da uzun uzadıya bahsetmektedir. Buna göre Afganistan’da dağlık alanlarda yetişen “Jelgoozeh” olarak adlandırılan fıstık çamı, selvi ve sedir ağacı gibi ağaçlar yaygındır. Batı yönündeki tepelerde “Wunna” adı verilen ağaç bulunmakta ve bu ağacın yemişi burada yaşayan insanlar tarafından tüketilmektedir. Hindukuş Dağlarında yabancı olarak yetişen fıstık ağaçları bulunmaktadır. Pek çok miktarda çalı çeşidinin yanı sıra bölgede sarıçalı ve diğer çalılar bulunmakta ve bu çalılar “Umlook”, “Goorgooreh” adında yenilebilir yemiş vermektedir. Güller, yaseminler, gelincikler, nergisler, sümbüller bahçelerde yetişmekte ve çoğu yabaniydir.⁶⁷

Elphinstone, diğer oryantalistler gibi seyahat etmiş olduğu ülkenin yeraltı zenginliklerine de dikkat çekmiştir. Onun tespitlerine göre Hindukuş Dağlarından kaynağını alan akarsular haricinde Afganistan’da altın bulunmamaktadır. Kâfiristan’da az miktarda gümüş madeni, Badakşan’da yakuttaşı bulunmaktadır. Ayrıca Afridî bölgesinde ve Hazara kesiminde kurşun ve antimon taşı, Yukarı Bangaş, Şinvar, Kakar, Hazaracat ve Belh vilayetinde kurşun, Bajour ve ona bitişik tepelerde bol miktarda demir ve bakır, Belh ve Sistan’da sülfür, Belh’te kaya tuzu madeni bulunmaktadır. Belh ve Horasan’daki kaynak suları ve göletlerde tuz imal edilmekte, şap ise Callabağ’dan alınmaktadır.⁶⁸

1.2.2. Afganistan’da Nüfus ve Etnik Durum

Elphinstone’un Afganistan ile ilgili verdiği bilgilerden en önemlisi şüphesiz ki bu ülkede yaşayan etnik topluluklara ait olanlardır. Gezdiği bölgelerde yaşayan etnik unsurlara dikkati çeken Elphinstone, onların kökeni, inancı, dili, idare tarzı, gelenekleri ve merkezî hükümet ile olan ilişkilerini dikkatlice incelemiş ve bunu eserinde önemli bir bölüm halinde sunmuştur.

⁶⁶ M. Elphinstone, a.g.e., s.191 vd.

⁶⁷ M. Elphinstone, a.g.e., s.193 vd.

⁶⁸ M. Elphinstone, a.g.e., s.194 vd.

Elphinstone, XIX. yüzyılın hemen başlarında Afganistan'ın nüfusunu 14.000.000 civarında tahmin etmiştir. Bu tahmininde kullandığı metot oldukça ilginçtir. Kendi deyimiyle görevde bulunan bir beyefendinin ifadesi ve ülkenin yüz ölçümü ile illerin nüfus oranlarını karşılaştırmıştır. Ona göre toplam nüfus içerisinde etnik grupların nüfusu; Afganlar 4.300.000, Beluçlar 1.000.000, Tatarlar 1.200.000, İranlılar (Tacikler dâhil) 1.500.000, Hindular (Keşmirliler, Catlar ve diğerleri) 5.700.000, diğer kabileler ise 300.000'dir.⁶⁹

1.2.2.1. Afgan Aşiretleri

Monstuart Elphinstone'un Afganistan seyahatinde dikkati çektiği en önemli konulardan bir tanesi Afgan aşiretlerdir. Afgan aşiretleriyle ilgili oldukça önemli bilgiler vermiş, Afgan aşiretlerini doğu ve batı bölgesi aşiretleri olarak ikiye ayırmıştır. Afganistan'ın kuzeydoğu kesiminde Hindukuş Dağlarının etekleri, İndus Nehri, Tuz Bölgesi ve Süleyman Dağı bölgesini içine alan bölgede yaşayan kabilelerin tamamına "Berdürranîler" denildiğini söyleyen Elphinstone, bu ismin Afganistan'ın doğusunda yaşayan bünün aşiretlere Ahmet Şah Dürranî tarafından verildiğini ifade etmektedir.⁷⁰ Ülkenin batısında ise başta devlet kuran aşiretlerden Dürraniler (Abdalîler) olmak üzere Gılcaylar, Hazaralar ve Aymakları saymaktadır.

1.2.2.1.1. Doğu Bölgesi Aşiretleri

Elphinstone, çoğunlukla Pencâb bölgesiyle Süleyman Dağları arasında yerleşik olan Berdürranî aşiretleri içerisinde yer alan Yusufzaylar, Türkîler (Turcolaunee), Hayberîler, Bangaşlar ve Kuttukların Peşaver ovası kabilelerini oluşturduklarını ve bu aşiretlerin Hindistan kültürünün tesiri altında olduklarını söylemektedir. Ona göre; Berdürraniler pek çok küçük gruplara bölünmüştür. Tarımla iştigal ettikleri için meralık olan bölgelerde sayılarına göre diğer kabilelere nispeten daha dar bölgelerde yoğunlaşmışlardır. Yer darlığından dolayı kabileleri büyüdükçe ve nüfusları arttıkça her geçen gün zorluk yaşanmaktadır. Bu yüzden toprak ve su kullanımı sebebiyle kabileler

⁶⁹ M. Elphinstone, a.g.e., s.113.

⁷⁰ Ahmed Şah Abdalî, 1747 yılında Afganistan Şahlığı'nı kurduktan sonra Dürr-i Dürran lakabını almış ve bu tarihten sonra kendi aşireti olan Abdalîlerin "Dürranî" adını kullanmalarını istemişti. Bu tarihten itibaren bütün Abdalîler, Dürranî adı ile anılacaktır. Ahmed Şah'ın Peşaver, Pencâb ve Sind Nehri kolları arasında yaşayan aşiretlere de Berdürranî yani Yukarı Dürranîler adını verdiği anlaşılmaktadır. Bkz. O. YAZICI, **Ahmed Şah Abdalî ve Millî Afgan Devleti'nin Kuruluşu 1747-1772**, (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya 2013.

arasında sürekli bir sürtüşme yaşanmaktadır. Kalabalık nüfusun etkisi kabile bireyleri arasında da gözlemlenmektedir. Her bir birey kendi yaşamını düşünmektedir. Sonuç olarak Berdurraniler cesur fakat kavgacı, çalışkan fakat bencil insanlardır. Berdurraniler diğer Afganlara nazaran daha bağnaz, hoşgörüsüz ve mollaların çok etkisinde kalmaktadır.⁷¹

1.2.2.1.2. Yuzufzaylar

Elphinstone, Berdurraniler arasında en büyük aşiretin Yuzufzaylar olduğunu söylemektedir. Yuzufzayların anayurtlarının şimdi Beluçların meskûn olduğu Deşt-i Lut bölgesinde yer alan Gara ve Noşkî civarında bulunduğunu söyleyen Elphinstone, onların XIII. yüzyıl sonları ya da XIV. yüzyılın başlarında buradan sürülerek Kâbil civarlarına yerleştirdiklerini ve burada Mirza Ebusaid'in oğlu Mirza Uluğ Bey tarafından korunduklarını ifade etmektedir. Mirza Uluğ Bey'in Yuzufzaylara çok güvendiğini ve onları kapıkulu olarak istihdam ettiğini belirten Elphinstone, ancak artan refahları ile Uluğ Bey'i ve otoritesini küçük görmeye başlayan Yuzufzayların bölgede gittikçe güçlerini artırdıklarını hatta köyleri yağmaladıklarını belirtmektedir. Bu durum karşısında pek çok Moğol kabilesinin himayesine girmesiyle otorite ve gücünü arttıran Uluğ Bey, önce bir ziyafette liderlerini ortadan kaldırmış, bütün mallarına el koymuş ve onları Kâbil dışına sürmüştür. Böylece Yuzufzaylar Peşaver'e gelerek buraya yerleşmişlerdir. Elphinstone, Yuzufzayların tıpkı Helenler arasındaki Spartalılar gibi kendilerini oldukça üst mevkilerde gördüklerini hatta Dürranileri bile kendilerine eşit görmediklerini söylemektedir. Ona göre Yuzufzaylar, bağımsızlıklarına düşkün ve oldukça şüphecidirler. Genelde iri yarı yapıda adamlardır ve tamamı cesurdur. Konukseverlikleri ile bilinirler ve kendi toplumlarına karşı hoşgörülüdürler. Yukarı dağlık bölgelerdeki Yuzufzaylar oldukça ağırbaşlı, zaaflarından arınmış insanlardır. Fakat ovada yaşayanlarında ahlaksızlık ve her türlü ayyaşlık bulunmakta, kumar oynamakta ve esrar sarhoşluğu, hap kullanımı ve damardan uyuşturucu almaktadırlar. Buna rağmen tüm kabile dinine düşkün ve Mollalara itimat etmektedir.⁷²

⁷¹ M. Elphinstone, *An Account of The Kingdom of Cabool and Its Dependencies in Persia, Tartary and India Comprising A View of Afghan Nation and A History of Dooraunee Monarcy*, Vol.II, London 1839, s.4-8.

⁷² M. Elphinstone, a.g.e., s.9 vd, 32 vd; Yuzufzaylar, kendilerini gerçek Afgan olarak nitelemekte ve kendilerine "Bani İsrail" (İsrailoğulları) olarak adlandırmaktadırlar. İsimleri Hz.Yusuf'un soyundan

1.2.2.1.3. Türkîler (Turcolaune)⁷³

Elphinstone, doğu aşiretleri içerisinde zikrettiği Türkîlerin sayısını 10.000 ila 12.000 aile civarında göstermektedir. Başlarında kabile içerisindeki gücü ve otoritesi yüksek olan “Bauz” adı verilen bir aşiret reisinin bulunduğu bir yönetim altında yaşayan Türkîlere Kâfirlerin büyük saygı duyduklarını, Hindkîlerin ise bunlara vergi ödediklerini belirten Elphinstone, reisin topraklarını 5/1 oranında gelir karşılığında kiraya verdiğini tespit etmiştir. Yıllık yaklaşık olarak 100.000 rupi gelir sağlayan reis şahlık ordusuna 500 asker vermekle mükelleftir. Elphinstone’a göre; *“Türkîler, cesur ve çalışkan, neşeli ve eğlenceye düşkündürler. Bir araya sıkça gelip bir çeşit gitar eşliğinde şarkı söyleyip oynarlar. Hatta Horasan kaynaklı oyunları oynamaktadırlar. Bu oyunları Hindistan’daki Müslümanlarda da gördüm. Bu oyunlar özellikle Hindistan Dekken’deki oyunlara benzemektedir. Türkîler Dekken’deki Müslümanlar gibi uygar, aşırı saygılı fakat övünen, tez canlı, aceleci insanlardır. Çok konuşur ve konuşurlarken el ve kol hareketlerini sıkça kullanırlar. Giyim kuşamları Afganlarla aynı elbise ve ipekten küçük bir şapka ya da kepten oluşmaktadır. Sıkça Kâfirlere saldırırlar ve yağmalarlar. Bu yağmalarında köle esir alırlar. Kâfirler de bu saldırılara duyarsız kalmaz karşılık verirler.”*⁷⁴ Burada Türkîlerin kültürel özelliklerinin Horasan ile olan benzerliğine dikkat çeken Elphinstone onların kökenleri hakkında önemli bir durumu tespit etmektedir.

1.2.2.1.4. Osmanheyl Aşireti

Elphinstone, Berdurraniler arasında gösterdiği Osmanheyl kabilesinin Swat ve Bajour arasında Hindikuş’un güney eteklerinde bulunan tepelerde yaşadıklarını belirtmektedir. Onlar hakkında; *“Osmanheyl (Otmaunkhail) aşireti neredeyse hiç yurtlarını terk etmezler ve seyahatimde sadece bir kişiyi Peşaver’de gördüm. Bu şahıs Peşaver’deki komşuları tarafından kötü bir mizaç ile barbar ve yağmacı olarak tanınmaktadır. Komşuları onları uzun boylu, iri-yarı, adil olarak tasvir etmektedirler. Fakat dışarıya bellerinden yukarı çıplak olarak çıktıklarını ve bunun çağ dışı olduğunu*

---

gelenler anlamına gelmekte olup bölgelerinde İsrail’i çağrıştıran isimler bol miktarda bulunmaktadır. Bkz. H.W. Bellew, **The Races of Afghanistan**, Calcutta 1880, s.74 vd.

⁷³ Belew’in “Turklanrı” olarak zikrettiği bu grup, Afgan ya da Pathanlardan olmayıp Türk kabilelerinin karışımından meydana gelmiştir. Bajour ve Kunar vadisinde yerleşik olan bu topluluk, zamanla Peştü dilini konuşur olmuştur. Bkz. H.W. Bellew, a.g.e., s.82.

⁷⁴ M. Elphinstone, a.g.e., s.37 vd.

söylüyorlar. Ancak benim gördüğüm Osmanheyller zeki, ağırbaşlı ve kabilelerinin adetlerini takip eden insanlar. Başında “Han” adını verdikleri yönetici bulunmakta ve bu yöneticinin büyük bir gücü ve otoritesi bulunmaktadır. Kan dökümünde çok ağır cezalar vermektedir. Kendi aralarında çok kavga ediyorlar fakat bu kavgalar Yusufzayların kavgaları kadar çok değildir. Şu an Turcolauniler ile savaş halindedirler. Giyim kuşamları Bajourları gibidir. Gelenek ve göreneklerinde kadına büyük saygı göstermektedirler. Genelde akli başında uyumlu insanlardır. 10–16 tane teraslı evlerden oluşan köylerde ikamet etmektedirler. Muhtemelen genelde komşularından daha az uygar insanlar ve arazi şartlarının çetinliği yüzünden yağmaya meyil edebilirler. Nüfusları 10.000 aileden az değildir”⁷⁵ demektedir.

1.2.2.1.5. Mohmandlar

Doğu Afganları arasında en güçlü kabilelerden birisi de Mohmandlardır. Elphinstone, Yukarı Mohmandlar hakkında oldukça değerli bilgileri paylaşmaktadır. Ona göre; Osmanheyl tepeleri Kâbil Nehri ile Hindikuş Dağları arasında yer alır ve bu tepelerin üst kısımları Yukarı Mohmandlara aittir. Yukarı Mohmandlar, tepeler ile Kâbil Nehri arasındaki vadiye de sahiptirler. Topraklarının güney kısmı Hayber’i de içine alır ve bu yüzden Yukarı Mohmandlar, Hayberîler arasında sayılmaktadır. Tepeler genellikle alçak, taşlı ve engebeldir. Bu bölgede kar genellikle birkaç gün kalmaktadır. Tepeler çorak ve bazı bölgeler haricinde çalılık ve dağ ağaçları bulunmaktadır. Arazi “murriz” adı verilen kısa boylu bir çalı ile kaplanmıştır... İklim kış aylarında çok soğuk, yaz aylarında çok sıcaktır. Elphinstone, Yukarı Mohmandların bölgesinde yer alan “Currapa” geçidinin Peşaver’i Celalabad’a bağladığını, ancak geçitte engebeli iniş çıkışlar bulunduğu ve hızlı akan Kâbil Nehri geçilmek zorunda olduğu için bu geçidin sık kullanılmadığını belirtmektedir. Bu yüzden güneydeki Hayber yolunun daha sık tercih edildiğini bildirmektedir.⁷⁶

Yukarı Mohmandların nüfusunu 10.000 aile olarak tahmin edildiğini söyleyen Elphinstone, tepelik bölgenin büyük kısmında insan yaşamadığı ve diğerlerinde ise az sayıda insan bulunduğundan dolayı bu rakamın abartılı olduğu belirtmektedir. Ona göre, “Han” adı verilen liderlerinin askerî seferler hariç, gücü ve otoritesinin düşüktür. Han,

⁷⁵ M. Elphinstone, a.g.e., s.38-40.

⁷⁶ M. Elphinstone, a.g.e., s. 40 vd.

adalet işlerine karışmamakta, bu işi “Mullik” adı verilen din adamlarının cirkede (Jirga) karara bağladıklarını ifade etmektedir. Elphinstone, Mohmandlardan herhangi bir vergi toplamayan Han’ın, Şah’ın bazı arazilerini elinde tuttuğunu ve buradan elde ettiği gelirler karşılığında Currapa geçidinin güvenliğini sağladığını, ayrıca savaş zamanında Şahlık ordusuna 300-500 arasında atlı asker verdiğini belirtmektedir. Elphinstone’un dikkat çektiği bir diğer husus Mohmandların giyim-kuşam ve sosyal hayatlarıdır. Giyim-kuşam ve yiyecekleri Bajour bölgesinde yaşayan Türkî ve diğer topluluklara benzeyen ve yaylak-kışlak hayatına devam eden Mohmandlar köylerde teraslı evlerde, yaylalarda ise keçeden yapılmış çadırlarda yaşamaktadırlar. Büyük köyleri Laulpoora, Kaumeh ve Goshteh’dir. Bölge halkı genellikle tarım işiyle iştigal etmekte ve bazıları tepelerin insan olmayan yerlerinde sürüleri otlatmaktadır. Kış mevsiminde ise bu işler askıya alınmaktadır. Kışın ahali zamanını evde cüce ağaçların dallarından hasır ve terlikler yaparak geçirmektedir. Hasırları Peşaver’e gönderip büyük köylere tahıl transfer ederler. Bunlara karşılık olarak tuz, pamuk, bez, işlenmemiş ipek ve diğer mamulleri almaktadırlar.⁷⁷

1.2.2.1.6. Hayberîler

Elphinstone, Hayber geçidi ve çevresini ellerinde tutan ve Hayberîler olarak zikrettiği bu kabile ile ilgili oldukça önemli tespitlerde bulunmuştur. Ona göre, Hayberîler Spingar (Speenghur) ya da Sefid Kûh (Sufaid Coh) Dağlarının kuzey ve doğu taraflarına uzanan Kâbil Nehri’nin pek çok kolu arasında yaşamaktadırlar. İsimlerini Kâbil Nehri’nin sağ tarafında uzanan Peşaver ve Celalabad arasındaki Hayber Vadisi ya da Hayber Geçidi’nden alan bu kabile, batı yönünden Sefid Kûh Dağlarının zirvesiyle güneyden Bangaş bölgesi ve kuzey doğudan Peşaver Vadisi boyunca neredeyse İndus Nehri’ne kadar olan bölgede yaşamaktadır. Yüksek dağlar arasındaki dar vadilerde yaşayan Hayberîlerin, Afridîler, Şinvarîler ve Orakzaylar olarak üç bağımsız kabileye ayrıldığını söyleyen Elphinstone, bu kabilelerin toplam nüfusunu 120.000 olarak vermektedir. En az sayıya sahip olan Şinvarîlerin Hayber geçidinin muhafızlığını yaptıkları için Şah’ın en gözde aşiretleri arasında yer aldıklarını belirten Elphinstone, bu aşiretin hizmetleri karşılığında genel bütçeden tahsisat aldıklarını da eklemektedir. Yaklaşık 25 mil (40.23 km) uzunluğunda olan ve yalçın dik dağ

---

⁷⁷ M. Elphinstone, a.g.e., s. 42 vd.

eteklerinde bulunan bu geçitten geçmek isteyenlerden geçiş ücretlerinin toplandığı birkaç gümrük binasının bulunduğunu söyleyen Elphinstone, geçitten bir kişi bile geçse yankıdan dolayı fark edildiğini eklemektedir.⁷⁸

1.2.2.1.7. Peşaver Aşiretleri

Elphinstone, Peşaver Vadisi boyunca uzanan oldukça verimli arazilerde Muhammedzay, Gunguş, Mohmand, Halil ve Davudzay kabilelerinin meskûn olduklarını söylemektedir.⁷⁹ XV. yüzyıldan beri Tarnak Nehri etrafında yaşayan bu aşiretlerin Kâmuran zamanında Peşaver'e getirildikleri ve burada verimli topraklara yerleştirildiklerini söyleyen Elphinstone, Bu aşiretlerin liderlerine Erbab (Urbaub) adının verildiğini belirtmektedir. Aşiretler arasındaki meselelerin çözüm yerinin "cirke"⁸⁰ olduğunu belirten Elphinstone, Hanların otoritesinin kabileye göre değiştiğini ilave etmektedir. Peşaver'in ılıman iklimi sebebiyle Şahlığın kışlık merkezi olduğunu ve Şahların burada dinlendiklerini söylemektedir.⁸¹

Elphinstone'un Peşaver aşiretleri içerisinde dikkat çektiği bir diğer aşiret Doğu Afganları içerisinde saydığı Kataklardır (Khuttuklar)⁸². Ona göre, Kâbil Nehri'nden Tuz Gölü'ne kadar olan bölgenin büyük bir bölümüne yayılmış olan Katakların genel sınırları Mukkud ve İndus Nehri'nin Hindistan tarafıdır. Batı kesiminde Peşaver kabileleri, Hayberîler ve Bangaşlar ile komşudurlar. Katakların nüfusu Afganlar tarafından kuzey bölümü 10.000, güney bölümü ise 14.000 hane olarak tahmin edilmektedir. Kuzey kabilesinin insanları saygılı ve dürüst olarak tanınmaktadır. Uzun boylu, iyi görünüşlü, Peşaver'deki diğer kabilelerden daha adillerdir. Giyim, kuşam ve davranışları Hindistan'daki insanlara benzemektedir. Güney Katak bölgesinin tamamı dağlık olup çorak ve derin vadilerle birbirinden ayrılmaktadır. Kataklar bölgede bulunan Tuz gölünden tuz çıkarıp ihraç ederek geçimlerini temin etmektedirler.⁸³

⁷⁸ M. Elphinstone, a.g.e., s. 43 vd.

⁷⁹ M. Elphinstone, a.g.e., s. 45.

⁸⁰ "Cirke" Afgan toplumunda aşiret reislerinden oluşturulan bir meclistir. Sorunların çözümü, anlaşmazlıklar ve ortak karar almada kullanılan bir organdır. Bkz. Orhan Yazıcı, Numan Durak Aksoy, **Afgan Devleti'nin Kuruluşunda Türk Kültürünün Tesirleri**, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2010 9(2), s.331 -344.

⁸¹ M. Elphinstone, a.g.e., s.45 vd.

⁸² Belew'in Khattak olarak isimlendirdiği bu Peştun aşiret, İndus Nehri'nin batı yakasında yerleşiktir. Bkz. H.H. Belew, a.g.e., s.107.

⁸³ M. Elphinstone, a.g.e., s.49 vd.

1.2.2.1.8. Pencâb Bölgesi Aşiretleri

Elphinstone, Pencâb bölgesinin önemli aşiretleri olarak Bangaş (Bunguşî), Daman (Damaun), Devletheyl (Dowlutkhail) ve Babürlüleri saymaktadır. Kuzeyde Hayberîler, doğuda ve güneydoğuda Katakalar, güneyde Veziriler ve batıda Turilerle çevrilmiş topraklarda yaşayan bu aşiretlerin en önemlisi Bangaşlardır. Bu aşiretin oldukça verimli ve sulak olan Yukarı ve Aşağı Bangaş vadisinde bir reisin idaresi altında yaşadıklarını, merkezî hükümete karşı genellikle itaatkâr olduklarını vurgulayan Elphinstone, onların görünüş olarak Peşaver kabilelerine benzediklerini, giyim kuşamda ise Hayberîlerle aynı özellikleri gösterdiklerini belirtmektedir.⁸⁴

Elphinstone, Tuz Bölgesi, Süleyman Dağları, İndus ve Yukarı Sind'deki Sungur arasındaki bölgede Daman (Damaun), Cat (Jut) ve Beluçlarla meskûn olduğunu söylemektedir. Bölgenin merkezi durumunda olan Dere-i İsmail Han'da bölge valisinin de ikamet ettiğini ifade eden Elphinstone, bölgenin genelde kumluk araziden meydana geldiğini ve tarım yapılan yerlerde iyi ürün alındığını söylemektedir. Bölgede çok miktarda deve yetiştirildiğini, ahalinin yarısının tarım ile işgal olurken geri kalanının ise devecilik yaptığını ilave etmektedir.⁸⁵

Elphinstone, bu bölgede diğer bir önemli aşiretin Devletheyl (Dowlutkhail) aşireti olduğunu söylemektedir. Bu aşiretin çekirdeğini Han (Khaun) kabilesi oluşturmakta ve Serdar adı verilen reisleri genellikle bu kabile içerisinde çıkmaktadır. Elphinstone, Han kabilesinin zamanla gücünü ve otoritesini yitirdiğini söylemektedir.⁸⁶

Elphinstone'un Pencâb aşiretleri içerisinde gösterdiği son aşiret Babürlülerdir. Bunların oldukça uygar bir aşiret olduğunu söyleyen Elphinstone, çoğunlukla ticaretle uğraştıklarını ve oldukça zengin olduklarını ilave etmektedir. Ona göre; *“Hanları oldukça güçlü ve Afganistan'daki en sakin ve en saygı değer aşiret olarak tanınmaktadır. Son reisleri Timur Şah tarafından yetiştirilmiş ve Şahlık ailesi tarafından büyük güvene haizdir. Dürranîlerin haricinde bir reisin Şah ailesi tarafından bu makama yükseltilmesi çok nadirdir. Babürlülerin aşireti 4.000 aileden oluşmaktadır. Babürlülerin büyük bir bölümü Süleyman Dağlarının ötesinde “Sahra” bölgesinde*

⁸⁴ M. Elphinstone, a.g.e., s.50-52.

⁸⁵ M. Elphinstone, a.g.e., s.55-57.

⁸⁶ M. Elphinstone, a.g.e., s.55-57.

yaşamaktadır. Bu bölge Şirvanî (Şirauni) bölgesi ile sınırdaş ve burada yaşayan Babürlüler Şirvanî davranışı ve yaşam tarzını sürdürmektedir.”⁸⁷ demektedir.

1.2.2.1.9. Dağ Kabileleri

Elphinstone’un Dağ kabileleri olarak bahsettiği aşiretler Süleyman Dağları bölgesinde yaşayan kabilelerdir. Bu kabileler Zimmuriler, Şirvaniler ve Veziriler olmak üzere üç kabiledir. Ona göre, Zimmuriler, Şirvanîlerin batısında kalan dağ bölgelerinde yaşarlar ve Şirvanîlere benzerler.⁸⁸ Şirvanîler Zimmurilerin kuzeyindeki dağlarda yaşamaktadırlar. Toprakları Babürlülerin topraklarına yukarıdan bakmaktadır. Kuzeyde Veziriler bulunmaktadır. Bu bölgenin büyük kısmı yüksek Taht-ı Süleyman Dağları ve onu çevreleyen tepeler ile çevrilmiştir. Bölgenin büyük kısmı erişilmezdir. Köylerdeki nüfus dağılımı vadi ve dağlar arasında 20–40 hane arasındadır. Evler tepe eğimine göre inşa edilmiş ve evlerin temeli üç taraftan tepelerden oluşması sebebiyle topraktır. Her bir evin bir odası ve giriş kısmı bulunmakta ve kış mevsiminde soğuğu kesmektedir.⁸⁹

Elphinstone, Şirvanîlerin ortalama boyda, ince yapılı, sert ve çalışkan insanlar olduklarını söylemektedir. Onların bellerine kalın siyah bir kuşak ve omuzlarına bir atkı aldıklarını ve öküz derisinden yapılmış sandalet giydiklerini belirtmektedir. “Ulu” olarak çağrılan aşiret reisi ipekten kıyafet giymektedir. Genelde mısır unu ve tereyağından yapılmış olan ekmeği yiyen Şinvarîler, buğday unundan yapılmış ekmeği yalnızca özel günlerde yemektirler. Et olarak ise çoğunlukla koyun eti tüketilmekte, büyük baş hayvanlar ancak ölmekte üzere ise kesilip yenmektedir.⁹⁰ Yeşil zeytin, nar, pirinç, tütün ve mısır ve tahıl ziraati yapan Şirvanîlerin kendi esnaflarının bulunmadığını bu işi Hinduların üstlendiğini belirten Elphinstone, onlar vasıtasıyla ürünlerini ihraç ettiklerini söylemektedir. Genelde çiftlik işlerinde öküz ve eşek kullanan Şinvarîlerin, katır, manda ve develeri bulunmamaktadır. Elphinstone, Şirvanîlerin diğer Afganlardan ayrılan özelliklerine de vurgu yapmaktadır. Buna göre Şirvaniler geç yaşta evlenmekte, diğer Afganların aksine başlık parası almayıp, damada drahoma ödenmektedir. Kadınlar yalnızca ev işinde ve tarlada ürün toplama işlerinde

⁸⁷ M. Elphinstone, a.g.e., s.69.

⁸⁸ M. Elphinstone, a.g.e., s.70.

⁸⁹ M. Elphinstone, a.g.e., s.74 vd.

⁹⁰ M. Elphinstone, a.g.e., s.75.

çalışır. Ticaret işlerinde para pek geçerli değildir. Genellikle alışverişlerini takas yoluyla gerçekleştirirler. Ev işlerinde kullandıkları hizmetçi ya da köleleri bulunmamaktadır.⁹¹

Elphinstone Şirvanilerin kabile reislerine Peştun dilinde büyükbaba anlamına gelen “Nika” denildiğini, reisleri kabile içerisindeki en eski aile üyeleri arasından seçildiği için büyük hürmet gördüğünü ve büyük bir güç ve otoriteye sahip olduklarını söylemektedir. Reisin büyük bir evi ve himayesinde çok insan bulunmaktadır fakat hiç hizmetçisi yoktur. Yıllık vergi için kabileden her bir yetişkin erkek için bir kuzu, çok miktarda büyük baş hayvanı olandan ise dana almaktadır. Her köyde bir molla bulunmaktadır. Pek çok kimse Kur’an okumayı öğrenmekte ve ibadet vaktini kaçırmamaktadırlar.⁹²

Elphinstone, Dağ kabileleri içerisinde saydığı Vezirilerin, Şirvanilerin kuzeyinde Sefid Kûh Dağlarına kadar uzanan bölgede yaşadıklarını söylemektedir. Topraklarının büyük bölümü çam ağaçları ile kaplı olan dağlık bölge olmakla birlikte bir kısmı açık ve ekilebilen bir bölgedir. Alçak tepeler az ve yalnızca çalı ve kısa boylu ağaçlarla kaplıdır. Veziri bölgesi yerleşimcilerden olabildiğine sakınan ziyaretçilerin haricinde çok az ziyaret edilmektedir. Aynı şekilde toprakları dışında bir Veziri ile karşılaşmak imkânsızdır.⁹³ Vezirilerin küçük gruplar halinde bir Han’a bağlı olarak yaşadıklarını ifade eden Elphinstone, onların kendi aralarında sulh içerisinde olduklarını ancak bölgelerinde bulunan “Gholairee” geçidinden batıya giden kervanları yağmaladıklarını belirtmektedir. Ona göre; “*Vezirîler köylerde teraslı evlerde, yaylalarda ise siyah kıl çadırlarda ikamet etmekte ve çok sayıda küçükbaş hayvan ve at beslemektedirler. Uzun boylu ve kaslı yapıda olan Vezirîler konik yapıda siyah şapka takmakta ve uzun siyah ceket giymektedirler. Silahları genelde bir Afgan bıçağı ve kalkandır. Her erkek bir tabanca taşımaktadır. Topraklarında bu silahları yapmak için maden bulunmaktadır. Toprakları demir cevheri bakımından zengindir. Davranışları kibirli ve sesleri yüksek, net ve hükmeder gibidir. Ancak misafirleri ile ilişkileri ve birbirleriyle olan ilişkilerinde kibar ve iyi huyludurlar. Eğlenceleri ise müzik dinlemek ve kılıçlarını sallayarak oynadıkları savaşvari dandır. Veziriler yemek olarak yarı pişmiş olarak öküz ve deve eti yerler. Kadınlardan çalışmalarını beklenmez ve kıyafet olarak uzun kırmızı pamuktan*

---

⁹¹ M. Elphinstone, a.g.e., s.75 vd.

⁹² M. Elphinstone, a.g.e., s.76 vd.

⁹³ M. Elphinstone, a.g.e., s.79.

yapılmış kıyafet ve erkeklerin de giydiği sandaletler giyerler. Takı olarak erkeklerinin ekonomik durumuna göre takabildikleri kadar altın ve gümüş takılar takarlar. Aralarında kadınların kendi erkeklerini seçtiğine dair bir adet bulunduğu söylenmektedir. Eğer bir kadın bir erkekte hoşlanıyorsa erkeğe bir davulcu göndermekte ve kendi kullandığı mendili erkeğin şapkasına iğneletmektedir. Davulcu bu eylemi alenen yapıp kadının adını söylemekte ve erkek kızın babasına başlık parasını ödeyebiliyorsa kadın ile evlenmeye zorlanmaktadır.”⁹⁴

1.2.2.1.10. Batı Aşiretleri

Elphinstone, seyahatnamesinde Afganistan’ın batısında yerleşik olan aşiret ve topluluklar hakkında da oldukça hacimli bir bölüm ayırmıştır. Onun bir oryantalist olarak bu konuda verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Elphinstone, Batı aşiretlerinin yaşadığı yerleri doğuda Kâbil Nehri’nden batıda Sistan, kuzeyde Paropamisus Dağları ve güneyde Belucistan olarak belirtmektedir. Bu bölgede yaşayan aşiretler içerisinde Dürranî (Abdalî), Baraiç, Gılcaı (Gılcaî), Aymak ve Hazaralarla ilgili önemli bilgiler vermektedir.

1.2.2.1.10.1. Dürraniler (Abdaliler)

Elphinstone, Afganistan’daki en önemli aşiretlerden biri olan ve Afgan Şahlığı’nın kurucusu Ahmed Şah’ın da mensup olduğu Dürrani (Abdalî) aşiretinin yayıldığı sahayı şu şekilde tespit etmektedir. “Dürrani topraklarının uzunluğu yaklaşık olarak 400 mil (643,74 km)’dir. Kuzeybatı yönü haricinde genel genişliği ise 120 ila 140 mildir (225,31 km). Bölgeleri Kuzey yönünden Paropamisan Dağları ile çevrilmiş ve bu bölgede Aymaklar (Eimuklar) ve Hazaralar yaşamaktadır. Batı tarafında ilerisi İranlılara ait geniş kumluk alanlar bulunmaktadır. Güneybatıda Sistan ve onu Belucistan’dan ayıran çöl bulunmaktadır. Nüfus dengeli bir şekilde dağılmamıştır. Kabile iki ana kola ayrılmaktadır. Bunlar Zeruk ve Punjpaw’lardır. Bu kollardan dokuz boy çıkmaktadır... Zeruk boyları Popalzay (Populzye), Alikozay (Allekkozye), Barakzay (Baurikzye), Açkozay (Atchikzye) boylarıdır. Punjpaw boyları ise Nurzay (Noorzye),

---

⁹⁴ M. Elphinstone, a.g.e., s.80 vd.

Alizay (Alizye), İshakzay (Iskhaukzye), Hukyanî (Khougaunee) ve Maku (Maukoo) boylarıdır.”⁹⁵

Elphinstone, bu kabileler içerisinde en öne çıkanın Sadozayların küçük bir boyu olan Popalzay kabilesi olduğunu, bunun sebebinin ise Afgan Şahı'nın bu aileden olmasına bağlamaktadır. Elphinstone bu konuda; “*Muhtemelen Sadozaylar Dürrani kabilesinin en eski kollarından biridir ve üstünlüğünü toplumun ilk kuruluşundan almaktadır. Ana ikamet yerleri Tarnak vadisinin aşağısında Şir Safa (Sheher Suffa) 'dadır. Popalzay boyunun geri kalanı genellikle Kandahar'ın kuzeyindeki tepelik bölgelerde yaşarlar. Sayıları yaklaşık olarak 12.000 hanedir. Bazıları çoban olmasına karşın çoğu tarımla ilgilenir. Dürrani kabilesinin en uygar boyu olarak tanınmaktadırlar*”⁹⁶ bilgisini vermektedir.

Elphinstone'a göre Popalzaylardan sonra Dürraniler içerisinde en önemli ve sayıca üstün olan boy Barakzay (Baurikzye) boyudur. Bu büyük boy Kandahar'ın güneyinde, Arghasan (Urghessaun) vadisinde, Hilmend (Helmund) Nehri'nin kıyısında ve nehrin ayırdığı kuru düzlüklerde yaşarlar. Kandahar yakınındakiler, Arghasan Vadisinde yaşayanların çoğu ve Helmund Nehri üzerinde yaşayanlar tarım yapmak için verimli olan topraklar ile geçinmektedir. Heyecanlı, cesur ve savaş seven bir kabiledir. Nüfusları 30.000 haneden fazla değildir.⁹⁷

Elphinstone, Açkozayları (Atchikzye) Barakzay boyunun bir kolu olarak göstermektedir. Ona göre; “*Açkozaylar, Ahmet Şah tarafından muhalif boyların sayılarının azaltılması politikası kapsamında Barakzaylardan bölünmüşlerdir. Şu an başlarında ayrı bir reis bulunmakta ve ayrıldıkları boydan tamamen ayrı bir şekilde yaşamaktadırlar. Hoca Ümran (Khojeh Amraun) menziline Dürranilerin kırsal alanlarında ikamet ederler. Ana meslekleri mercacılık ve yağmadır.*”⁹⁸

Elphinstone, Dürranilerin diğer kabileleri hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Ona göre, yaylak-kışlak hayatı yaşayan Nurzayların nüfus olarak Barakzay boyu ile eşit olduğunu fakat çok geniş bir sahaya yayıldıkları için Afgan ulusunda çok

⁹⁵ M. Elphinstone, a.g.e., s.90-96.

⁹⁶ M. Elphinstone, a.g.e., s.96 vd.

⁹⁷ M. Elphinstone, a.g.e., s.97.

⁹⁸ M. Elphinstone, a.g.e., s.98.

önemli bir figür değildir.⁹⁹ Zemindaver’de çoğunlukla tarımla uğraşan Alizayların 15.000 hanelik bir nüfusa sahip olduklarını¹⁰⁰ söyleyen Elphinstone, Hilmend Nehri kıyısında yaşayan Alikozayların ise 10.000 haneden oluştuğunu belirtmektedir.¹⁰¹ Zemindaver ve çöl arasında yaşayan İshakzayların tarım ve mercacılıkla uğraştıklarını ve yaklaşık olarak 10.000 hanelik bir topluluğa sahip olduklarını belirten Elphinstone,¹⁰² Maku ve Hukyanîleri ise küçük boylar olarak saymakta bu boyların uzun süredir yeni reis seçimi yapmadıklarını kısa süre içerisinde muhtemelen yok olacaklarını söylemektedir.¹⁰³

Dürranilerin nüfusunu 800.000 ila 1.000.000 kişi olarak tahmin eden Elphinstone, Nadir Şah’ın kabilelerin topraklarını taksim ederken erkek sayısına göre kabileleri saydığı, buna göre Dürranileri 60.000 hane olarak tespit ettiğini söylemektedir. Dürranîlerin yönetimi diğer kabilelerinin yönetiminden oldukça farklı olduğunu bunun sebebini ise Şahlık ile olan bağları ve topraklarında bulundurdukları askeri gücü kullanma hakkı olduğunu belirten Elphinstone, ayrıca Şah’ın kabilelin doğal reisi ve aynı zamanda ordunun komutanı olduğunu ilave etmektedir.¹⁰⁴

Dürraniler arasındaki anlaşmazlıkların köyün yaşlıları ya da mollalar aracılığıyla en yakın mahkeme tarafından çözüldüğünü söyleyen Elphinstone, kabilenin reisinin uzakta bulunduğu zamanlarda işlerin Naib ya da vekili tarafından (genellikle kardeşi, oğlu ya da en yakını) yürütüldüğünü aktarmaktadır. Şah, ülkesinde bulunmadığı zaman Kandahar şehzadesi Şah’a vekâlet etmektedir.¹⁰⁵

Elphinstone, Dürranîlerin bir kısmının tarım, bir kısmının ise hayvancılıkla iştilal ettiğini, bu durumun davranış ve adetlerinde farklılıklara yol açtığını söylemektedir. Elphinstone’un Dürranî köyleri hakkında verdiği şu tasvirler oldukça kıymetlidir: “*Bu yapacağım gözlemler Kandahar civarında yaptığım gözlemlerdir. Genelde Dürranî köyleri dört sokaktan oluşmakta ve bu dört sokak merkezde bir meydana birleşmektedir. Bu meydana bazen bir havuz ve her daim ağaçlar bulunmaktadır. Bu meydana insanlar akşamları spor oyunlarına katılmak için, yaşlılar etrafa bakmak ve*

---

⁹⁹ M. Elphinstone, a.g.e., s.98.

¹⁰⁰ M. Elphinstone, a.g.e., s.98.

¹⁰¹ M. Elphinstone, a.g.e., s.99.

¹⁰² M. Elphinstone, a.g.e., s.99.

¹⁰³ M. Elphinstone, a.g.e., s.99.

¹⁰⁴ M. Elphinstone, a.g.e., s.99-100.

¹⁰⁵ M. Elphinstone, a.g.e., s.106.

sohbet etmek için bir araya gelmektedir. Evler pişirilmiş ya da pişirilmemiş tuğla, çamur ve saman karışımı ile inşa edilmektedir. Çatılar genelde balkonludur. Evler genelde 20 adım genişlik ve 20 adım uzunluktaki odadan oluşmaktadır. Evlere bitişik dışarıdan girişi olan iki ya da üç yapı daha bulunmaktadır. Bu yapılar küçük ve büyükbaş hayvanlar için ahır olarak kullanılmaktadır. Her evin önünde hava sıcak iken hane halkının oturduğu küçük avlular bulunmaktadır... Köyler genellikle meyve bahçeleriyle çevrilidir. Bu bahçelerde Avrupa kökenli meyveler de bulunmaktadır. Dürranî köylerinde çok az sayıda dükkân bulunmakta ve dükkânlar Afganlar tarafından işletilmemektedir. Örnek olarak Kandahar yakınlarındaki Bulledee köyünde 200 hane bulunmakta ve üç tane tahıl, şeker ve diğer yiyeceklerin satıldığı dükkân bulunmakta, bir tane meyve dükkânı, bıçak, tırnak makası, tarak, ayna ve diğer malzemelerin satıldığı dükkân bulunmaktadır. Her köyde marangoz ve demirci bulunmaktadır. Bazen bir ya da iki tane dokumacı bulunmakta ve kumaşlar kadınlar tarafından yapılmaktadır. Dürranî köylerinde en az bir tane ve çoğunlukla daha fazla cami bulunur. Köydeki molla ezanı okur ve çocuklara eğitim verme karşılığında her erkekten belli bir oranda tahıl alır. Çoğu köyde köy meydanında halka ait bir bina bulunur ve bu binada erkekler bir araya gelir sohbet ederler ve kendilerini eğlendirirler.”¹⁰⁶

Elphinstone, çiftçilikle meşgul olan Dürrani köylülerinin buğday, arpa ve diğer tahıllardan oluşan ürünlerini Kasım ayında ektiklerini ve baklagillerden oluşan ürünlerini ise Haziran ayında ekip Eylül ayında hasat ettiklerini söylemektedir. Tarımsal amaçlı olarak öküzü kullandıklarını ve her hanede üç ya da dört çift öküz bulunduğunu yine pek çoğunun koyunlarının bulunduğunu belirtmektedir. Yük hayvanı olarak katır ve deve kullanıldığını tüccarlara da kiraya verdiklerini ilave etmektedir.¹⁰⁷ Üst tabaka Dürranilerin topraklarını “Buzgur” adı verilen yarıcılara ya da kölelere ektirip biçtirdiklerini söyleyen Elphinstone, bu haliyle İngiltere’deki orta halli çiftçilere benzediklerini belirtmektedir.¹⁰⁸

Dürranî Hanlarının yüksek duvarlarla çevrili kale benzeri konaklarda yaşadıklarını söyleyen Elphinstone, bu durumun güvenlik ve mahremiyet amaçlı olduğunu belirtmektedir. Köyler bu konaklara bitişik konumlanmış olup, bazı köylerde askerî

¹⁰⁶ M. Elphinstone, a.g.e., s.107.

¹⁰⁷ M. Elphinstone, a.g.e., s.108 vd.

¹⁰⁸ M. Elphinstone, a.g.e., s.109.

garnizonların bulunmaktadır.¹⁰⁹ Elphinstone'a göre Dürranilerin görünüşleri etkileyicidir. Güzel tene sahip, kimisinin yuvarlak dolgun yüzleri, kimisi ise çıkık yanaklıdır. Tatiller haricinde silahlı olarak dışarı çıkmazlar. Birbirleri ve komşuları ile düşmanlık etmezler. Dürranilerin tamamı inançlıdır. İçinde molla bulunmayan köy bulunamamakla beraber namazlarını kaçırmazlar.¹¹⁰ İzdivaç adetleri diğer Afganlarla aynıdır. Erkekler genellikle 18–20 yaşlarında, kızlar ise 14–16 yaşlarında evlenmektedir. Kadınlar ibadetlerini erkeklerinkiyle aynı olarak yapmaktadır. Kocaları kadınlara kibar davranmaktadır. Kadınlar ve erkekler aile içinde yemeklerini beraber yerler fakat eğlence zamanı kadınlar ve erkekler ayrılmaktadır. Ziyaretler, sporlar ve tüm toplantıları ayrı olarak yapılır.¹¹¹ Konukseverlik tüm Afganlar arasında en göze çarpan bir özelliktir. Bu özellikle Dürranilerde de böyledir. Gelen her yabancı nereye giderse gitsin hoş karşılanır. En küçük ve en fakir köyde bile misafirler için yer vardır. Konukseverlik sadece Afganlar ya da Müslümanlar için geçerli değildir. Bir Hindu bir Dürrani köyüne gelirse aynı şekilde hürmet görür.¹¹²

1.2.2.1.10.2. Baraiçler ve Tarinler

Elphinstone'un Batı Afganları içerisinde saydığı bir diğer kabile Baraiçlerdir. Ona göre, Baraiç kabilesi Şorabeg bölgesinde kuzeyde Dürrani topraklarında güneyde Belucilere ait dağlarda yaşar. Lora Nehri ile ikiye ayrılmaktadır. Tüm bölge yaklaşık olarak 60 mil kare (96,56 km) büyüklüğündedir. Nüfusu 2.500 ya da 3.000 hanedir. Dört Han'ın yönetiminde dört boya ayrılmaktadırlar. Şah bu kabileden 400 at vergi almaktadır. Çok fazla sayıda develeri bulunmakta ve develer ile topraklarını sürerler. Kerpiçten yapılmış evlerde yaşarlar. Zenginlerin evleri vardır ve yazları çölde çadırlarda geçirirler. Onlar için büyük zevktir. Giyim kuşamları, yeme içmeleri ve davranışları kaba Dürranilere benzer fakat sıkça deve eti ve hatta at eti yerler. Oldukça sade ve zararsız insanlardır.¹¹³

Elphinstone, Baraiçilerin doğusunda yer alan Pişin'de Tarinlerin yaşadığını ifade etmektedir. Ona göre, Tarin kabilesi iki büyük kola ayrılmıştır. Tor (Kara) ve Speen (Ak) Tarinler. Pişin'de Tor Tarinler (Kara Tarinler) yaşamaktadır. Pişin Dürrani

¹⁰⁹ M. Elphinstone, a.g.e., s.109.

¹¹⁰ M. Elphinstone, a.g.e., s.120-122.

¹¹¹ M. Elphinstone, a.g.e., s.122 vd.

¹¹² M. Elphinstone, a.g.e., s.122-125.

¹¹³ M. Elphinstone, a.g.e., s.134 vd.

bölgesinde kuzey yönündeki tepeler ile ayrılmaktadır. Diğer tepeler doğuda Caukers'den ayırır. Güneyde Shawl'dan Kelat'tan Tukkatoa menzili ile ayrılmaktadır. Kuzeydoğudan güneydoğuya uzunluğu yaklaşık 80 mildir (128,75 km). Genişliği ise yaklaşık olarak 40 mildir (64,37 km). İnsanları tarım ile iştigal etmektedirler. Fakat büyük çoğunluğu Kandahar ve Yukarı Sind arasında olanlar ticaret ve taşımacılık ile ilgilidir. Davranış ve karakterleri Dürraniler ile aynıdır. Hanları Dürrani serdari ile aynı konumdadır ve Kral onlara hiç müdahalede bulunmaz. Pişhin'in nüfusu 8.000–10.000 hane arasındadır.¹¹⁴

1.2.2.1.10.3. Gilcaylar

Elphinstone, Afganistan'ın önemli aşiretlerinden birisi olan Gilcaylar hakkında şu bilgileri paylaşmaktadır: *“Tarnak vadisinin aşağı bölümü Dürranilere ait olmakla beraber bu bölgeden Tut'un doğusunda bulunan Pul-i Seng (Poolee Sungee) yani Taş Köprü arasındaki bölge Gilcayların bölgesidir. Kuzeybatı sınırını Paropamisan Dağları oluşturur. Kuzeyde Pencşir Nehri Kâbil Kûhistanı'ndan bölgeyi ayırır. Fakat bu nehir Kâbil Nehri'ne katıldıktan sonra Gilcayların bölgesi nehri keser ve nehrin her iki kıyısını Berdürrani bölgesini karşıladıktan sonra Celalabad kadar içine alır. Doğu sınırını Süleyman Dağları oluşturur. Güneydoğusunda Wauneh vardır. Gomul civarlarında ise diğer çorak bölgeler mevcuttur. 32 derece güney enleminde bulunan Gilcaylar bölgesi çoğunlukla kumluk ovalar, yüksek taşlık alanlar ya da çorak tepelerden oluşmuştur. Uzunluğu yaklaşık olarak 180 mil (289,68 km) genişliği 85 mil (136,79 km) olan paralel kenar bir bölgeden oluşmaktadır. İklim her yerde soğuk ve kış mevsimindeki soğuğu İngiltere'deki havadan daha soğuktur. Yazları ise oldukça sıcaktır. Gilcaylar eski zamanlarda büyük farkla Afganların en ünlüleridir. Geçen yüzyılın başlangıcında bu kabile tek başına İran'ı fethetmiş ve Osmanlı ordusunun güzergâhını değiştirmiştir.”¹¹⁵*

Elphinstone'un burada vermiş olduğu Gilcayların 1722'de İran'ı hâkimiyetleri altına aldığı ile ilgili tarihî bilgiler oldukça isabetlidir. İran'daki Gilcaylar ile ilgili olarak da Nadir Şah tarafından Kandahar'ın ele geçirilmesinden sonra bu hanedanın

¹¹⁴ M. Elphinstone, a.g.e., s.135-137.

¹¹⁵ M. Elphinstone, a.g.e., s.137-145.

yıkıldığını ve aşiretin bazı üyelerinin Kerman vilayetinde Hubeş ve Nermanşehr (Nermaunsheer)'de yaşadıklarını ilave etmektedir.¹¹⁶

Elphinstone, isabetli olarak Gılcay kabilesinin “Turan” ve “Buran” aileleri olmak üzere ikiye ayrıldığını ifade etmektedir. Ona göre; Turan en eski ailedir ve Hotakî (Hotukee) ve Tokî (Tokhee) boylarını içine almaktadır. Gılcay hanedanının Hotakî boyundan Şahlar, Tokî boyundan ise vezirler çıkmıştır. Buran ailesine Süleymanheyl, Aliheyl, Suhak, Ander ve Turkî (Turrukee) boyları mensuptur. Eskiden kalabalık bir boy olan Hotakî boyunun sayıları 5.000–6.000 haneye düşmüştür. Genellikle tarım ve ticaretle uğraşırlar. Genellikle çadırlarda yaşarlar ve çok sayıda hayvan beslerler. Mokur'un güney alanlarında Tokîlerle karışmışlardır. Tokîler yaklaşık olarak 12.000 haneden oluşur. Ana yerleşim yerleri Kalat-ı Gılcay'dır. Hotakîlerle paylaştıkları bölgenin yanı sıra Tarnak Vadisi de kendilerine aittir. Aynı zamanda Paropamisan Dağları eteklerinin tepelik alanlarına da sahiptirler.¹¹⁷

Elphinstone, Gılcaylar içerisinde yer alan Türkîlerin Mokur ve civarındaki topraklarda yaklaşık 12.000 hane olarak yaşadıklarını söylemektedir. Yine 12.000 haneden oluşan Anderlerin ise Şilgur ve ona bitişik toprakları ekip biçtiklerini ilave etmektedir. Harotîlerin (Kharotee) Gomul ve Süleyman Dağları menziline yaklaşık 6.000 hane olarak meskûn olduklarını, Aliheyllerin ise yaklaşık 8.000 hane olarak Zurmul (Zoormool) ovası çevresinde yaşadıklarını ifade etmektedir. Gılcay aşireti içerisindeki Süleymanheyl boyunun 30.000–35.000 haneye en kalabalık boy olduğunu söyleyen Elphinstone, Hurwar (Khurwar) ve Paghman'da yaşayan Suhakların nüfusunu ise 5–6.000 hane olarak vermektedir.¹¹⁸

Elphinstone, Gılcayların davranışları ve gelenekleri ile ilgili olarak; “*Şiddet yanlısı ya da rahatsız edici insanlar değiller. Genellikle bir uyum içerisinde yaşamaktadırlar. Çok konukseverler ve köyde bir görevli bulunmakta ve konukları, masrafları köyden karşılayarak ağırlamaktadırlar. Beyaz pamuktan yapılmış Hint kıyafeti giyerler. Kıyafetleri beyaz türban takarak diğer kabilelerden ayrılmaktadır. Dürranilerin şapkalarına benzer şapkalar takarlar. Dürranilerin taşıdıkları silahlardan*

¹¹⁶ M. Elphinstone, a.g.e., s.145-147.

¹¹⁷ M. Elphinstone, a.g.e., s.147 vd.

¹¹⁸ M. Elphinstone, a.g.e., s.148 vd.

taşırılar. Cesur ve saygıdeğer insanlardır. Afganlar arasında muhtemelen en yakışıklı ve adil olanlardır.”¹¹⁹ demektedir.

1.2.2.1.10.4. Vardaklar-Kakarlar-Nasiriler

Elphinstone, Afgan toplumu içerisinde yer alan Vardaklarla ilgili olarak; “Toprakları batıda Paropamisan Dağları ve diğer üç taraftan Gulcay toprakları ile çevrilmiştir. Bölgeleri tepeler ve Paropamisan Dağları arasında uzun bir çukurdur. Gazne’den ismini alan nehir güney topraklarından doğar ve tüm toprakları boyunca uzanır. Vardakların tamamı tarım ile iştigaldir. Sessiz sakin ve vergi verdikleri Şah’a boyun eğen ve asker veren insanlardır. Komşularıyla savaş içerisinde değildirler. Herhangi bir anlaşmazlık durumu vuku bulduğunda kendi mollaları ya da mecliste Şah’ın vekili anlaşmazlığı çözmektedir.”¹²⁰ bilgisini paylaşmaktadır.

Kakarları (Cauker) Afganların haklarında en az bilginin bulunduğu kabile olarak değerlendiren Elphinstone, onların topraklarının sınırlarını kuzeyde Gılcaylar toprakları, kuzeybatıda Arghassan (Urghessaun), Açkozay (Atchikzyes) ve Pişinlere ait Toba, güneyde Spin Teren (Speen Tereens), doğuda ise Süleyman Dağları ile çevrili olduğunu aktarmaktadır.¹²¹

Afganistan’da kendilerine ait toprakları bulunmayan tek grubun Nasiriler (Nausser) olduğunu söyleyen Elphinstone, onların özgür ve kendilerine neresi uyarsa orada yaşadıklarını söylemektedir. Ona göre; “Nasirileri diğer Afgan kabilelerinden ayıran özellik tamamen göçebe olmalarıdır. Bahar mevsiminde gruplar halinde üç, dört ya da beşli çadırlarla Tokî ve Hotakî topraklarına dağılırlar. Yılın diğer aylarında birkaç yüz çadır bir araya gelerek yeşeren çayırarda hayvanlarını otlatmak için kamplar kurular. Sonbahar başlar başlamaz çadırlarını toplar ve Damaun’un sıcak ovalarına göç ederler... Kadınlar tüm işleri yapar. Çadırları kurar, odun toplar, su getirir ve yemek yaparlar. Erkekler yalnızca hayvanlarla ilgilenir. Tamamen hayvancılıkla iştigallerdir. Besledikleri koyunların postlarını çadır, halı yapmak ve unları muhafaza ettikleri çuvallar için kullanırlar. Günlük yiyecek olarak kendi ürettikleri peynir ve tereyağını tüketirler. Et onlar için lüks bir yiyecektir. Koyun üretimi ve deve kiralama ile de ihtiyaçlarını giderirler. Çok fazla sayıda koyun ve

¹¹⁹ M. Elphinstone, a.g.e., s.155-160.

¹²⁰ M. Elphinstone, a.g.e., s.161.

¹²¹ M. Elphinstone, a.g.e., s.162.

develeri vardır. Çadırları küçük ve hafiftir. Sahip oldukları şeyler sadece bir ya da iki tane elbise, birkaç çorap, yarım düzine topraktan yapılmış çanak çömlek ve bir ya da iki tane bakır tencedir... Kıyafetleri doğu ve batıdaki kabilelerin kıyafetleri gibidir. Fakat giydikleri beyaz bol türban onları batı kabilelerinden ayırır. İnsanları küçük, kara ve çirkindir. Davranış olarak barbar, kaba ve görüşüşte bakımsızdırlar. Fakat yinede zararsız ve onurlu insanlardır. Sayılarının 12.000 hane olduğu tahmin edilmektedir. Yönetimleri kırsal kesimde yaşayan bağımsız kabilelerin yönetimine benzer. Kırsal kesimde yaşamanın vermiş olduğu despotik özellikler taşır. İnsanlar kamplarda toplandıkları zaman “Müşir” adı verilen yönetici tarafından yönetilirler. Diğer bölgelere dağıldıkları zaman göç halinde herhangi bir yönetime bağlı değillerdir. Göçleri sona erdiğinde yerleştikleri yerde buldukları yerin Hanı’na bağlanırlar. Herhangi bir sorun ortaya çıktığında sorunu kamptaki “Müşir” çözer ve Şah’a vergi verirler.”¹²²

1.2.2.1.10.5. Aymaklar ve Hazaralar

Elphinstone’un seyahatinde dikkat çektiği en önemli gruplardan birisi de Aymak ve Hazaralar ile ilgili olanıdır. Aymak ve Hazaraların Paropamisan Dağlarında, Kâbil ve Herat arasında yaşadıklarını, kuzeylerinde Özbekler, güneylerinde ise Dürraniler ve Gilcayların bulunduğunu belirten Elphinstone, Hazaracat olarak bilinen bu bölgenin 300 milden (482,80 km) daha fazla uzunluğunda ve yaklaşık 200 mil (321,87 km) genişliğinde olduğunu ifade etmektedir. Afganistan’ın merkezi olarak kabul edilen bu bölgedeki insanların görünüşleri ve davranışlarının farklı olduğunu söyleyen Elphinstone, onları Türk komşularına benzeyen bir görünüşe sahip olarak tasvir etmektedir. Ancak bu insanların kökleri ve dillerine dair bir bilgiye sahip olmadıklarını çoğunlukla Moğol ve Çağataylarla karıştırıldıklarını ilave etmektedir. Elphinstone, Hazaraların kendilerini bu kabilelere ait kabul ettiklerini, aynı şekilde Kâbil’de bulunan “Kalmuk” kabilesiyle bağlarının olduğunu söylemektedir. Ancak Aymak ve Hazaraların Moğol dilini bilmediklerini tarihçi Ebulfazl’ın Aymak ve Hazaraların Cengiz Han’ın torunu Mengü Han’ın ordusundan geri kalanlardan olduklarını ileri

---

¹²² M. Elphinstone, a.g.e., s.174-180.

sürdüğünü aktarmaktadır. Ayrıca Aymakların katı Sünni, Hazaraların ise Şii mezhebinden olduğunu ilave etmektedir.¹²³

Elphinstone, Aymakların Teymanîler, Aymak Hazaraları¹²⁴ Teymurîler ve Zurîler olarak dört boydan müteşekkil olduklarını ifade etmektedir. Alt boylar arasında Kıpçaklar, Dürziler, Cemşîdiler ve Firuzkûhîler gibi pek çok kabile mevcuttur. Kendi topraklarında bağımsız reisleri tarafından yönetilen Aymakların güçlü kalelere sahip oldukları ve bağımsız askerî kuvvetlerinin bulunduğunu söyleyen Elphinstone, adalet işleri dâhil tüm yönetim işlerinin reisler tarafından yürütüldüğünü ifade etmektedir. Ona göre Aymaklar, kendilerinin “Yurd” (Oard) olarak adlandırdıkları kamplarda yaşamakta ve her bir yurd Kethuda tarafından Han adına yönetilmektedir. “Kırgah” adını verdikleri çadırları ise Tatarlar tarafından kullanılan çadırların aynısıdır.¹²⁵ Aymakların görünüş itibarıyla İranlılara benzemekle beraber bazı ayırt edici özellikleriyle Tatarlara benzediğini ifade eden Elphinstone, siyah kuzu postundan başlıklar giydiklerini, yiyeceklerinin ise diğer Afganlar ile aynı olmakla beraber at eti de yediklerini söylemektedir.¹²⁶

Elphinstone, eserinde Afganistan’ın merkezinde yaşayan Hazaralar ile ilgili oldukça önemli bilgiler paylaşmaktadır. Aymakların topraklarından daha engebeli ve verimsiz bir arazide oldukça sert bir iklimde yaşayan Hazaraların, dar vadilerde çok az tahıl tarımı yaptıklarını söyleyen Elphinstone, onların kamış ve sazdan yapılmış evlerde yaşadıklarını ve Özbeklerinkine benzer kıyafetler giydiklerini ilave etmektedir. Ona göre; *“Hazara kadınları uzun kaftan ve ayaklarında dizlerine kadar uzanan geyik derisinden çizmeler giymektedir. Kadın ve erkeklerin güçlü Tatar özellikleri vardır. Kadınları güzeldir. Kadınlar evi çekip çevirir, mal ve mülke bakarlar. Kadınlar asla dövülmez ve eve hapsedilmez. Erkekler kıskanç olmasalar bile aldatma konu olduğunda öldürme yoluna giderler. Tamamı iyi çalgı çalar ve iyi şarkıcıdır. Açık havada eğlence olarak avcılık, geyiğe atış yapma ve yarışlar yaparlar. Çok iyi okçu ve atıcılardır. Her erkeğin tabancası vardır. Diğer silahları ise İran kılıcı, ince ve uzun hançer ve mızraktır... Hazaralar çok hırslı, aşırı derecede kararsız ve kaprislidirler. Birisi ile bir saat hoşbeş ettikten sonra küçük bir söz onun karar değiştirmesine ve verdiği sözü geri*

¹²³ M. Elphinstone, a.g.e., s.202 vd.

¹²⁴ Aymaklar içerisinde bulunan Hazaralar diğer Hazaralardan ayrı Aymak Hazaralarıdır.

¹²⁵ M. Elphinstone, a.g.e., s.205 vd.

¹²⁶ M. Elphinstone, a.g.e., s.207.

almasına sebep olabilir. Bu negatif özelliklerine karşın çok iyi, mutlu, hoş sohbet ve konuksever insanlardır. Hazaralar genellikle 20–200 evden oluşan köylerde yaşarlar. Her bir köy içerisinde 10–20 asker bulunan yüksek bir kule ile korunmaktadır. Kulede barış zamanında içerisinde bir asker bulunur ve tehlike anında kulede bulunan davulu çalarak haber verir. Her bir köyün “Huki” adı verilen bir reisi ve bir ya da iki yaşlı adamdan oluşan yönetimi bulunmaktadır. Bu yaşlı insanlara Türkçe “Aksakal” denilmektedir.¹²⁷

Elphinstone, Hazaraların Dayi Zengî (Deh Zengee), Dayi Kundî (Deh Koondee), Cagurî (Jaughoree) ve Poladî (Polaudeh) gibi kabilelere bölündüğünü ve bunların her birinin ayrı Sultanları olduğunu bildirmektedir. Onlarla ilgili olarak “*Sultanlar adaleti sağlar, ceza verir, suçluları hapseder ve hatta ölüm cezası verir. Kendi aralarında çok kavga ederler bu yüzden Hazaralar komşularıyla pek savaşa girmezler. Dış kabileler ile de savaşa girmişlerdir. Örnek olarak iki ya da üç Hazara kabilesi Şah’a karşı ayaklanmışlardır. Hazaraların tamamı Hazreti Ali’in müridleridir. Kâbil’de çok miktarda Hazara bulunmakta ve 500 kadarı Şah’ın muhafız askerlerindedir. Hazaraların sayısını tahmin etmek oldukça zordur. Toprakları Aymakların topraklarından daha geniş fakat verimli olmayıp az nüfus barındırmaktadır. Nüfuslarının 300.000–350.000’den daha fazla olduğunu tahmin etmiyorum.*¹²⁸ bilgisini paylaşmaktadır.

1.2.2.2. Afganistan’da Yerleşik Diğer Etnik Unsurlar

Elphinstone, Afganistan’da Afgan aşiretlerinin dışında başka etnik unsurların da yaşadığını zikretmektedir. Bunlardan en önemlisinin Tacikler olduğunu söyleyen Elphinstone, Kûhistanlılar, Hindular ve Türkleri ülkenin diğer unsurları arasında göstermektedir.

1.2.2.2.1. Tacikler

Elphinstone, Afganistan’da Afganlar dışında yerleşik diğer uluslar içerisinde en geniş grubu Taciklerin oluşturduğunu söylemektedir. Ona göre; “*Tacikler aynı zamanda ülkenin tamamında dağılmış vaziyette yaşamaktadırlar. Afgan halkı ile olduğu gibi hâkim oldukları bölgelerde Özbeklerle karışmışlardır. İran’ın sabit*

¹²⁷ M. Elphinstone, a.g.e., s.207-211.

¹²⁸ M. Elphinstone, a.g.e., s.211-214.

yerleşimcilerine Tacik denilmektedir. Tacikler Çin'de bile bulunmaktadır. Kurratigin (Kurrategeen), Darvah (Durwau), Vahan (Wakheeha) ve Badahşan (Budukhshaun) dağlık bölgelerinde bağımsız yönetimleri de bulunmaktadır. İran'da, Afganistan'ın ovalarında ve Özbek bölgesinde buralarda bulunan egemen milletlerden çok zaman önce yerleşmişlerdir. Tacik ismi nadir bir şekilde kullanılmaktadır. Bu isim Türk ve Afganlarla karışmış olan insanlar için kullanılmaktadır. Bölgede Türkçe ve Peştu dilleri konuşulmaktadır. Taciklerin sabit yerleşimleri, tarıma ve diğer işlere karşı eğilimleri dikkat çekicidir. Halen Afganistan'ın batısında bazı topraklara sahiptirler ve bir zamanlar toprağın tek sahipleri olarak görünmekte. Fakat bir kısmı topraklarını ellerinden kaptırılmış ve şu an köylü ya da Afgan toprak ağalarının işçisi olarak çalışmaktadırlar. Afganistan'da yaşayan Tacikler ya kabilelerine komşu olarak ya da köylerinde yaşamaktadırlar... Taciklerin köyleri kethüda tarafından yönetilmekte ve bu kethüda halk tarafından seçilmekte, Şah tarafından bu seçim onaylanmaktadır. Kethüdanın herhangi bir siyasi gücü yoktur fakat Şah'a karşı sorumludur. Kethüda ufak tefek önemsiz sorunları çözecek yeterli ağırlığa sahiptir. Taciklerin tamamı barışsever ve yönetime karşı sadıktırlar. Tarımdaki istihdamlarına ilaveten Afganlar tarafından yapılan ticarete de iştirak ederler. Alçak gönüllü çalışkan insanlardır. Pek çok açıdan Afgan olarak asimile edilmişlerdir. Fakat buna rağmen nitelik olarak bu ulustan daha niteliklidirler. Afganlardan daha fazla vergi vermekte, asker ve yerel kuvvet olarak devlete oran olarak daha fazla katkıda bulunmaktadırlar. Kâbil, Kandahar, Gazne, Herat ve Belh şehirlerinde yaşarlar.¹²⁹

Elphinstone, Burukîler adıyla Logar ve Boot-Khauk bölgesinde mukim bir kabileden bahsetmektedir. Bu kabilenin etnik kökeniyle ilgili kesin bir şey söylemeyen Elphinstone, onları Taciklerin diğer bir kolu olarak göstermekte ve haklarında şu bilgileri vermektedir: "Gılcaylarla karışmalarına rağmen kendi kabile reisleri altında bulunmalarından ve asker olarak çok yüksek üne sahip olduklarından dolayı diğer Taciklerden farklıdır. Burukîlerin kendi toprakları ve kaleleri bulunmaktadır. Hükümete çok sayıda asker vermektedirler. Davranış ve karakter olarak Afganlara daha çok benzerler ve Taciklere göre daha fazla itibar görmektedirler. Nüfusları şu an yaklaşık olarak 8.000 hane civarındadır."¹³⁰

¹²⁹ M. Elphinstone, a.g.e., s.403-407.

¹³⁰ M. Elphinstone, a.g.e., s.411.

Elphinstone'un Tacikler içerisinde gösterdiği bir diğer grup ise Purmulilerdir. Nüfus olarak Burukiler ile yaklaşık olarak aynı sayıda olan Purmulilerin Harota (Kharottee) bölgesinin ortalarında Orkun'da yaşamakta olduğunu söyleyen Elphinstone, onların genellikle ticaret ve tarım ile uğraştıklarını ve Şah'a asker verdiklerini belirtmektedir.¹³¹ Elphinstone, Gazne'nin güney doğusunda bulunan Sirdeh'te yaşayan ve küçük bir kabile olan Sirdehîlerin de Tacik olarak sayılması gerektiğini ve bunlara Beluç bölgesinin kuzeyinde çok sık rastlanıldığını söylemektedir.¹³²

1.2.2.2.2. Kûhistanlılar

Elphinstone, Kâbil Kûhistanı denilen bölgede yaşayan Kûhistanlıları Afganistan'da yaşayan ayrı bir etnik unsur olarak göstermektedir. Kûhistanlılar ile ilgili olarak ise şu bilgileri vermektedir: *"Bu bölge kuzey ve doğuda Hindukuş Dağlarının karlı etekleri ile çevrilmiş, batı kesiminde Paropamisan düzlüğünü içine alan ve Hazara bölgesi tarafından çevrilmiş, güneyde Kohdaman (Cohdaumun)'a uzanan bir bölgedir. Kûhistan üç vadiden oluşmaktadır. Bunlar Nicrev (Nijrow), Pencşir (Punjsheer) ve Gurbend (Ghorebund) vadileridir. Vadilerden nehirler akmakta ve bu nehirlerle adlarını vermektedir. Nehirlerin kıyılarında verimli topraklar bulunmakta olup ekilip biçilmektedir. Bölgede bazı tahıllar yetiştirilmekte ve rakım yüksek ve hava soğuk olmasına karşın tütün ve pamuk tarımı yapılmaktadır... Yaşadıkları bölgenin büyük bölümü dağlık olmasına rağmen nüfusları yaklaşık olarak 40.000 ailedir. Yaşadıkları bölgede fazla miktarda sığır bulunmamaktadır. Fakat çok miktarda vahşi hayvan vardır. Bu hayvanların arasında aslanlarında olduğu söylenmektedir. Kurt ve leoparlara çok sık rastlanmaktadır. Bölgenin güçlüğü Taciklerin aksine burada yaşayan insanlara çok farklı bir karakter kazandırmıştır. Buradaki insanlar tam olarak Şah'tan bağımsız ve kabile reislerine tam olarak bağlılar... Karakter olarak cesur, sert, kural tanımaz ve savaşa çok düşkündürler. Buradaki insanlara göre bir erkeğin yatağında ölmesi büyük bir onursuzluktur. Savaşta ölmeyi tercih etmekte. İnsanlar çok iyi birer piyade askeri niteliğinde, dağlık ve tepelik arazide oldukça iyilerdir. Çok nadiren köyler ve kabileler arasında tartışma ya da uyumsuzluk vuku bulmaktadır. Bireyler arasında ise çok miktarda tartışma ve cinayet vakası görülmektedir... Kûhistanlıların silahları genellikle horozlu tüfek, tabanca ve kısa keskin kamadan oluşmaktadır. Bazıları ise*

¹³¹ M. Elphinstone, a.g.e., s.411 vd.

¹³² M. Elphinstone, a.g.e., s.412.

mızrak, yay ve kalkan kullanmaktadır. Kıyafetleri kapalı bir ceket, siyah yüнден yapılmış pantolon, bir çift yarım bot ve küçük ipekli şapkadan oluşmaktadır. Mezhep olarak tamamı Sünniler ve Afganistan'da bulunan diğer insanlar gibi İranlılar ve Şii'lere karşı nefret duymaktadırlar.”¹³³

1.2.2.2.3. Hindular

Elphinstone, Afganistan'da önemli bir etnik grup olarak Hinduları göstermektedir. Hinduların Afganistan'ın hemen hemen her yerinde bulunduğunu, şehirlerde simsarlık, tacirlik, bankerlik, kuyumculuk, zahirecilik işleri ile iştigal ettiklerini söylemektedir. Hint kıyafetleriyle dolaştıklarını, pek çoğunun adliyedeki para ve muhasebe ile ilişkili ofislerde istihdam edildiklerini ve kendilerini Hindistan'dan göç etmiş göçmenler olarak tanımladıklarını ilave etmektedir.¹³⁴

Elphinstone, Hindular içerisinde en büyük grubu Hindkîler olarak adlandırılan grubun oluşturduğunu sayıca Taciklerden çok fazla olduklarını bildirmektedir. Köken itibarıyla Hintli olan bu grubun karakter ve davranış olarak kökenlerinin özelliklerini taşıdıklarını, bazılarının doğudaki Afgan kabileleriyle karıştıklarını, Taciklerden daha kötü muamele gördüklerini ve çok saygı görmediklerini söyleyen Elphinstone, İndus Nehri'nin kıyılarındaki yerleşim birimlerinde yaşayan Hindkîlere “Jut” (Jat/Cat) adı verildiğini aktarmaktadır.¹³⁵

Elphinstone'un Afganistan'da dikkatini çeken bir diğer Hind asıllı grup Degaunlar (Dekkenliler ?) kabilesidir. Bu kabile daha önceleri kuzeydoğu Afganistan'a yayılmış, şu an ise Kunar (Coonner) vadisine hapsolmuş bir kabiledir ve bazı bölümleri Laghman (Lughmaun) bölgesine komşudur. Bu bölgede Syud (Seyyid) denilen bir kabile reisi altında yönetilen Degaunlar, Şah'a vergi ve 150 at vermektedirler. Degaunlar “Laghmani” dilini konuşmaktadırlar.¹³⁶

Elphinstone, Degaunlar içerisinde Swati (Swautee) denilen Hind kökenli bir grubun bulunduğunu ve bunların eskiden Hydaspes'in batı kolundan Celalabad yakınlarına kadar olan bölgede kendi krallıklarına sahip olduğunu belirtmekte, kademeli

¹³³ M. Elphinstone, a.g.e., s.409 vd.

¹³⁴ M. Elphinstone, a.g.e., s.414.

¹³⁵ M. Elphinstone, a.g.e., s.413.

¹³⁶ M. Elphinstone, a.g.e., s.415 vd.

olarak Afgan kabileler tarafından sınırları daraltılmış bu grubun bölgede sayıca fazla olarak bulunduğunu ifade etmektedir.¹³⁷

Elphinstone'un eskiden Kuram Nehri'nin kıyılarında Şulmaun'da yaşayan Şulmaunîlerin XV. yüzyılın sonlarında Teera'ya taşındıklarını ve bu grubun da Afgan yazarlarına göre Degaunlu olduğunu düşündüklerini belirtmektedir. Bu gruptan Yuzufzay bölgesinde hala birkaç Şulmauni bulunmakta olduğunu ve bunların kendilerine özgü dillerinin varlığından söz eden¹³⁸ ve ayrıca Şinvarî (Shainwaree) bölgesinde yaşayan Teryeliler adlı küçük bir kabilenin de diğer kabilelerde konuşulan dillerden farklı bir dile sahip olduklarını söyleyen Elphinstone, bu dile yönelik bir bilgi toplayamadığını ilave etmektedir.¹³⁹

1.2.2.2.4. Türkler

Elphinstone, seyahatinde Afganistan'da yaşayan etnik gruplar içerisinde Türklerden sadece Kızılbaşları saymakta, onların İran'da baskın olan Türk kolonilerinin üyeleri olduğunu söylemektedir. Elphinstone'a göre; “ *Kızılbaşlar Herat haricinde genellikle şehir ve kentlerde ikâmet etmektedirler. Aynı zamanda köylerde de yaşamaktadırlar. Nadir ve Ahmed Şah zamanında Kâbil'e yerleşen 10–20.000 Kızılbaş'ın bulunduğu söylenmektedir. Farsça konuşurlar ve kendi aralarında ise Türkçe konuşmaktadırlar. Tamamı Şîî mezhebinde olmakla beraber bir bakıma mezheplerini gizlemektedirler. Afganistan'daki Kızılbaşlar İran'daki soydaşlarının karakterine sahiptir. Yaşam dolu, zeki, yetenekli ve görkemlidirler. Fakat kurnaz, acımasız ve zorbadırlar. Yakın temasta tehlikelidirler. Herat'taki Kızılbaşların tamamı ticaret yapmaktadır. Bir kısmı ise askerdir.*”¹⁴⁰

1.2.2.2.5. Araplar, Moğollar ve Gayr-i Müslimler

Elphinstone, Afganistan'da yaşayan etnik gruplar içerisinde Arapların nüfuslarını yaklaşık 2.000 aile olduğunu belirtmektedir. Onların muhtemelen İran Horasanı'ndan

¹³⁷ M. Elphinstone, a.g.e., s.417.

¹³⁸ M. Elphinstone, a.g.e., s.416.

¹³⁹ M. Elphinstone, a.g.e., s.417.

¹⁴⁰ M. Elphinstone, a.g.e., s.418.

göç ettiklerini, bir kısmının Kâbil'deki Bala Hisar'da, bir kısmının ise Celalabad'da ikamet ettiğini ve gerçek dillerini kaybettiklerini söylemektedir.¹⁴¹

Afganistan'da önemli sayıda Moğol ve Çağatay (Chaghatye) nüfusunun olduğunu söyleyen Elphinstone, İran ve Türk İmparatorluğu arasında bulunan Kürdistan'dan (Antik Carduchia) Mukrî (Mookree) ve Reekas kabilelerinin de bu ülkede mukim olduklarını ifade etmektedir. Aynı şekilde az sayıda Avrupalı Türkler (Osmanlılar), Badahşanlılar ve Kaşgarlıların da yine bu ülkede ikâmet ettiklerini eklemektedir. Gayr-i Müslim tabaka içerisinde ise ülkenin doğu kesiminde Ermeniler ve şehir merkezlerinde Yahudilerin yaşadıklarını tespit etmiştir.¹⁴²

1.2.3. İdarî ve Askerî Yapı

Elphinstone Afganistan'da mevcut idarî ve askerî yapıya yönelik tespitlerde de bulunmaktadır. Afganistan'da hükümdarlık tahtının Ahmed Şah'ın soyundan gelen Sadozaylarda olduğunu belirten Elphinstone, bu hususta şu tespitlerde bulunmaktadır; *"En büyük erkek çocuğun Şah olacağına dair sabit bir kural yoktur. Bir Şah hayatını kaybettiğinde doğal olarak Dürrani serdarları bir araya gelir ve hangi erkek çocuğun tahta çıkacağına karar verir. Babalarının vasiyeti, yaş ve karakterine göre karar verilir. Şah'ın destekledikleri hariç tüm Şahlık ailesi Kâbil'in yukarısında bulunan kalede hapsedilir. Burada iyi muamele görür fakat kısıtlanırlar. Özgür olanlar diğer illere yönetici ya da ordulara komutan olarak atanırlar. Şah'ın ünvanı "Şah-ı Dürî Dürrân"dır. Bu unvan yalnızca uluslararası antlaşmalarda ve ulusal yazışmalarda kullanılır. Genelde şah ya da padişah olarak hitap edilir ya da Mahmud, Ahmed olarak ismiyle anılır. Şah'ın para bastırma ve ülkedeki tüm paralara ismini koydurma ayrıcalığı vardır. Savaş ve barış ilan etme yetkisi vardır ve uluslararası antlaşmalar yapar. Tüm atamaları gerçekleştirebilir fakat bazı kabilelerde bu hakkı mahfuz değildir. Hazineyi kontrol eder, harcama ve vergi toplama faaliyetlerini gerçekleştirir. Gelenek ve görenekleri değiştiremez. Askeri vergiler ve ordunun kontrolü yetkisine haizdir. Adalet kabileler tarafından uygulanır fakat ülkeye yönelik yapılan suçlarda Şah tek söz sahibidir... İç politikada en göze çarpan şey Şah'ın Dürranilerle olan yakın ilişkisi ve Dürrani kabilesine rakip olan aristokrasi ile olan rekabetidir. Şah*

¹⁴¹ M. Elphinstone, a.g.e., s.420.

¹⁴² M. Elphinstone, a.g.e., s.421 vd.

Dürranileri kendine itaat eder durumda tutarken diğer Afganları koruyan bir politika takip etmektedir. Bu nedenle Şah, Tacikler ve diğer güç sahibi olan ve itibarına zarar verebilecek tüm Afganları korur. Şah'ın Afgan kabileleri ile olan ilişkisi; batı bölgelerinden asker almak, doğu bölgelerinden ise vergi almak şeklindedir."¹⁴³

Elphinstone, Afganların dış politika uygulamalarına yönelik olarak bilgiler vermektedir. Ona göre;"*Afganların dış politikadaki davranışları batı yönünde bir fetih isteği göstermemektedir. İran ve Türkistan'a karşı görüşleri Horasan ve Belh'in savunmasıyla sınırlıdır. Bu görüş Ahmed Şah'ın oğullarına "bal vermeyen arı" olarak nitelendirdiği Özbeklere saldırmamaları yönünde ölüm döşeğinde verdiği bir emirdir. Diğer başka bir bilge önerisi ise Sihler saldırmadan onlara karşı saldırmayı yasaklamaktır. Aslında Sihler tarımla iştilig olmuşlar ve savaş yeteneklerini kaybedip Ahmed Şah'a itaat etmişlerdir.*"¹⁴⁴

Elphinstone'un Afgan ordusu hakkındaki izlenimleri önem arz etmekte olup kıymetli bilgileri içermektedir. Ona göre, Afgan ordusu Dürraniler, Gulamşahlar ve Kara Nökerlerden meydana gelir. Ilgar (Eeljauree) adı verilen ve olağanüstü zamanlarda göreve çağrılan ve gönüllülerden oluşan bir milis kuvveti de bulunmaktadır. Elphinstone aşiretlerin ikta ya da tımar olarak kullandıkları topraklar için savaş zamanında orduya vermekle mükellef oldukları askerler için şu bilgileri paylaşmaktadır: "*Dürrani kabileleri Nadir Şah ve Ahmed Şah tarafından kendilerine bedelsiz (Tımar) tahsis edilen toprakları kullandıklarından dolayı 12.000 asker sağlamakla mükelleftirler. Ordu, Şah'ın emrinin kabile reislerine iletilmesiyle göreve çağrılır ve ordunun olması gereken yerde hazır bulundurulur. Her bir kabilenin erkekleri ayrı bir askeri kuvveti (bölüğü) oluşturur ve buna "Dusteh" adı verilir.*"¹⁴⁵

Elphinstone, merkez teşkilatı içerisinde yer alan Gulaman-ı Şahî birlikleriyle ilgili ise şu bilgileri ilave etmektedir: "*Gulamhane ya da Gulamşah teşkilatı 13.000'den fazla askerden oluşur. İlk olarak Ahmed Şah tarafından oluşturulmuştur. Dürrani topraklarına yerleşen yabancılardan, Nadir Şah'ın askerlerinden ve Dürrani ülkesine bağlı İranlılardan teşkil edilmiştir. Daha sonra Kâbil'deki Tacikleri ve Kâbil'in etrafındaki bölgelerdeki kişileri orduya dâhil etmiştir. Kızılbaşlar Gulamhanenin üçte*

¹⁴³ M. Elphinstone, a.g.e., s.243-247.

¹⁴⁴ M. Elphinstone, a.g.e., s.247-248.

¹⁴⁵ M. Elphinstone, a.g.e., s.266 vd.

birini oluşturmakta ve en iyi askerlerdir. Uzun bir süredir Kâbil'de yaşamalarına ve ticaretle uğraşmalarına karşın asker özelliklerini kaybetmemişlerdir. İç savaşlarda Afganlardan daha iyilerdir. Gulamlar ordudaki diğer askerlerden daha çok zorlukla karşı karşıya kalmaktadırlar. Muvazzaf askerlerdir ve ne şikâyet hakları vardır ne de düzenli maaş ödemesi bulunmamaktadır. Gulamlar, Dusteh adı verilen birliklere bölünürler ve Kollarağası adı verilen subaylar tarafından komuta edilirler. Dustehlerin sayısı genellikle 8 ila 10 arasındadır. Güçleri değişkendir. Gulamlara ilaveten geçici kuvvetler Şahincilerdir. Bunlar deve üzerinde savaşırlar. 700–800 tane bulunduğu tahmin edilmektedir. Kâbil Şahı'nın çok sayıda topunun olduğu söylenmektedir. Fakat Şah Şücâ'nın yalnızca beş tane topu olduğu söylenmektedir. Şah'ın birkaç yüz tane Hindistanlı Sipahi'den oluşan ve harem kapısında bekleyen muhafızı vardır. Kaleleri koruyan ve buldukları ilde toplanan vergiyle ödenen düzensiz piyadeler bulunmakta ve Attock kalesinde yalnızca 100–150 tane asker bulunmaktadır.”¹⁴⁶

Elphinstone Kara Nökerlerle ilgili olarak ise; “Kara Nöker kuvvetleri sadece savaş zamanında toprak sahipleri tarafından desteklenmektedir. Sayıları değişmektedir. Daha güçlü ve daha uzak kabileler daha az ya da hiç asker vermemektedir. Tacikler diğer Afganlardan daha fazla oranda asker sağlamaktadır. Bölüklerden oluşurlar ve Serdarlar tarafından komuta edilirler. Atlı kuvvetlerden oluşmaktadırlar.”¹⁴⁷ bilgisini paylaşmaktadır.

Elphinstone'un Ilgarlarla ilgili olarak verdiği bilgiler de oldukça önemlidir. Ona göre; “Eeljauree teşkilatı olağanüstü durumlarda göreve çağrılan kuvvettir. Kuvvetin sayısı nüfusun 1/10 oranında olması gerektiği anlaşılmaktadır. Eeljauree teşkilatında görev yapanlar toplumun en fakir kesimidir. Görev yaptıkları süre için ödeme alırlar. Bu ücret köyün yöneticisi tarafından ödenir ve harcamalar köydeki tüm insanlar tarafından vergi olarak karşılanır. Arazisi olmayanlar ve mollalar vergiden muaf tutulurlar. Ücretlerin düşüklüğünden dolayı bu görev için gönüllü bulmak çok zordur. Genellikle zorlama devreye girmektedir. Eeljauree teşkilatının tamamı piyade kuvvetleridir.”¹⁴⁸

¹⁴⁶ M. Elphinstone, a.g.e., s.267 vd.

¹⁴⁷ M. Elphinstone, a.g.e., s.268-270.

¹⁴⁸ M. Elphinstone, a.g.e., s.270-272.

Elphinstone Afgan ordu teşkilatı hakkında yukarıdaki kıymetli bilgileri verdikten sonra istihbarî anlamda değer taşıyan orduda kullanılan silah ve teçhizatlar ile ilgili de önemli gözlemlerde bulunmuştur. Ona göre; “*Dürranilerin silahları İran kılıcı ve fitilli tabançadır. En iyi birkaç tane adamda mızrak bulunmaktadır. Aralarında bazılarının fitilli tüfekleri bulunmaktadır. Reisler genelde tabanca taşırlar. Eskiden kalkan kullanılmaktaydı fakat günümüzde kalkan kullanılmamaktadır. Dürraniler piyade görevi almamaktadır. Gulamlar aynı şekilde silah taşımakta fakat fitilli tüfek ve mızrak miktarları daha fazladır. Gulcaylar Dürranilerin silahlarının aynı tipte olanlarını fakat ilave olarak kalkan kullanmaktadır. Doğu Afganlar Hindistan kılıcı, kalkan, göğüs zırhı, fitilli tabanca ve mızrak taşırlar. Her bir atlı asker iâşe olarak ekme, peynir ve deriden imal edilmiş su matarası taşımaktadır. Piyadeler genellikle kılıç, kalkan ve kılıfında bulunan bir fitilli tabanca taşımaktadır. Kâbil Kûhistanı’ndaki askerler fitilli tüfek, tabanca, kılıca benzemeyen kısa bir hançer taşımaktadır. Kâbil yakınlarındaki Gulcaylar, Hayberiler ve diğer kabileler hançer yerine 1 metre uzunluğunda kılıç taşımaktadırlar.*”¹⁴⁹

1.2.4. Afganistan’da Sosyal Yapı

Elphinstone’un Afganistan seyahatinde dikkat çektiği bir diğer konu sosyal yapıdır. Onun dikkatli bir göz ve mukayese ile tetkik ettiği Afgan toplumu hakkındaki bilgileri oldukça önemlidir. Elphinstone, Afgan toplumunu şu sözlerle özetlemektedir: “*Afganistan’a gidildiği zaman orada yaşayan insanların köylerinde sıra halinde yapılmış damlı çatıları ve yeni izlenimi veren çamur kaplı duvarlarını görürsünüz. İnsanlar sert mizaçlı, güneş yanıklı yüzlü, uzun bıyıklı, bol kıyafetli ve kırışık yüzlüdür. Toplum içerisine girdiğiniz zaman, adalet dağıtan kurumların eksikliğini görürsünüz. Sivil kurumlar yetersizdir. Burada çok kötü şartlar altında bir ulusun hayatını nasıl sürdürdüğünü düşünmek çok zordur.*”¹⁵⁰

Afganistan’da aşiret yapısının toplumun en önemli unsuru olduğunu belirten Elphinstone’un sosyal yapı hakkındaki şu tespitleri oldukça önemlidir: “*Afganistan’da her bir aşiretin kendi yönetimi bulunmakta ve bunlara ulus denilmektedir. Her bir aşiret birkaç bölüme ayrılmakta ve çok sayıda ve çok yere dağılmış bulunan aşiretlerdeki*

¹⁴⁹ M. Elphinstone, a.g.e., s.273-276.

¹⁵⁰ M. Elphinstone, a.g.e., s.197.

kollar kendi bağımsız aşiret reisleriyle yönetilmektedir. Bu aşiretler belirli bir isme ve adetlerine sahiptirler. Ulusun ismi ya tüm aşirete ya da bu bağımsız kolların birine verilir. Aşiret ismi kabile ulusu ismini ifade etmektedir. Bir ulus birkaç kola bölünür, her birinin ana kabile reisinin altında ayrı reisleri vardır. Bu kollar tekrar ayrılır ve bu işlem en son kol birkaç aileden oluşuncaya kadar devam eder... Her bir kolun atalarından almış oldukları isimleri bulunmaktadır. Ulusun reisine “Han” denilmektedir. Ulusun reisi konumundaki kişi ulusun en eski ailesinden seçilir. Pek çok durumda seçim Şah’ın onayını gerektirir. Şah, Han’ı kendi rızası ile görevden alabilir ve yerine bir başkasını atayabilir. Pek çok ulusta Han kabile üyeleri tarafından seçilmektedir. Her iki durumda da ailenin en büyük çocuğu olma şartına dikkat edilir. Zaman zaman bu seçim konusunda tartışmalar yaşanmaktadır. Han vefat ettiği zaman Han’ın iki ya da daha fazla oğlu ya da yeğeni ulusun hanlığını almak için ulus içerisinde destek arayışına girer ya da Şah’ın gönlünü kazanmak için sözler verebilir ya da Şah’ın adamlarına rüşvet verme yoluna gidebilmektedir. Bu durum seçim zamanına kadar devam eder. Bazen ulusun bir kısmı çekilir ya da tartışma mahkemede sonuçlanabilir. Bazen de kabileler arasında savaş çıkabilir. Bu savaşta düşman ya da rakip kabileden destek alınmaktadır. Alt kabilelerin reisleri daima en eski ailenin oyu ile seçilir. Daha küçük kabilelerde durum biraz farklıdır. Bu yapılarda reis en yaşlı olandır. Ulusların iç yönetimi Hanlar ve alt kabile reislerinden meydana gelen bir meclis ile yürütülür. Bu meclislere Cirke (Jirga) denilmektedir. Han ulusun ana kabile reislerinden oluşan Ana Meclise başkanlık etmektedir. Her bir kabilenin ve alt kabilenin kendi cirkesi vardır ve kendi cirkelerini toplarlar. Acil durumlarda Han cirkeyi toplamadan karar verebilir. Aynı şekilde acil durumlarda alt kabileler de kendi cirkelerini toplamadan karar verebilirler.”¹⁵¹

Elphinstone, Afganistan’da sosyal yapının en alt birimi olan aile hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Afganların eşlerini başlık parası vermek suretiyle aldıklarını söylemektedir. Bu geleneğin şeriatın geçerli olduğu yerlerde ve Asya’nın çoğu bölümünde kabul edildiğini, başlık parasının damadın ekonomik durumuna göre değiştiğini söyleyen Elphinstone, Afganistan’da evlenme yaşının erkeklerde yirmi, kadınlar içinse onbeş-onaltı olduğunu gözlemlemiştir. Elphinstone’a göre; evlenmek için başlık parası ödeyemeyen erkekler genelde kırklı yaşlarda evlenmekte, kadınlar ise

¹⁵¹ M. Elphinstone, a.g.e., s.211-215.

yirmi yaşına kadar beklemektedir. Çok zengin olanlar ergenlikten önce evlenmektedirler. Şehirlerde yaşayanlar da erken evlenmektedir. Batı Afganlarında erkek tüm kuvvetini elde edinceye ve bıyıkları çıkıncaya kadar evlenmemektedir. Gılcaylar geç evlilik yapmaktadırlar. Tüm ülkede genellikle evlenme yaşı bir kadın alacak maddi güce erişme ile orantılıdır.¹⁵²

Elphinstone, aile içinde boşanma olaylarına da dikkat çekmektedir. Buna göre, *“Koca herhangi bir sebep ileri sürmeden karısını boşayabilir, ancak kadın bu hakka sahip değildir. Kadın kocasını boşama için dava edebilir fakat bu pratikte çok az gerçekleşir. Eğer koca karısından önce vefat ederse akrabaları kadın için ödenen başlık parasını alır. Fakat Afganlar arasında Yahudilerde olduğu gibi kadın ölen adamın kardeşi ile evlendirilir. Erkekler genelde kendi aşiretlerinden evlenmekte ancak Tacik ve hatta İranlı eşler de almaktadırlar. Şehirlerde erkeklerin eşlerini görme şansları pek bulunmamaktadır. Evlilikler genelde görücü usulü üzerine yapılmaktadır. Eğer bir erkek bir kızı beğenirse kızın evine kızı görmek için bir bayan gönderilir. Kız erkekten gelen teklifi beğenirse kızın annesine durumu açar. Eşleşme onaylanırsa bir gün belirlenir ve aracı vasıtasıyla kızın babası görüşür. Kızın babası uygun görürse bir yüzük ve hediye gönderilir ve kız istenir. Kur’an’dan ayet okunur ve karar verilir. Böylece nişan yapılmış olur. Damat kız için belirlenen başlık parasını toplamaya başlar. Eğer damat fakirse bu süreç iki yıla kadar uzayabilir. Zengin ise bir ya da iki ay içerisinde düğün gerçekleşir. Her iki tarafça anlaşma imzalanır. Kocanın ölümü ya da boşanma durumunda ödenecek maddi külfet belirlenir ve bu karar adli makamca onaylanır. Gelin ve damadın el ve ayaklarına kına yakılır. Gelin diğer gün çalgılar eşliğinde kocasının evine gider. Gelin kocasının evine geldiğinde akşam yemeği yenilir. Çok eşlilik Müslüman yasalarında kabul görse de insanların çoğu bu izni bir avantaj olarak görmek için yeterli maddi duruma sahip değildirler. Zenginler ise yasal olarak dört olan eş sayısını aşmakta ve cariyeleri beraberlerinde tutmaktadırlar. Fakirler tek kadınla evlenmekte ve orta sınıfta ise sayı iki kadına çıkabilmektedir... Afganistan’da kadınları durumu tabi oldukları sosyal sınıfa göre değişmektedir. Üst sınıfa ait kadınlar tamamen kapalı fakat durumlarının kabul ettiği tüm konfor ve lükse sahiptirler. Fakir sınıfın kadınları ise ev işi yapmak, su getirmek gibi işleri görmektedir. Dağ aşiretlerinde ise kadınlar ev dışında erkeklerin yapmakta olduğu işleri de erkekler ile*

¹⁵² M. Elphinstone, a.g.e., s.237.

paylaşmaktadırlar... Üst sınıfa ait kadınlar okumayı öğrenmekte ve edebiyata karşı yetenek göstermektedirler. Kadınlar vücutlarını tam olarak örten beyaz çarşaflar giyerler.¹⁵³

Elphinstone, Afganistan'da adalet kurumlarına da dikkati çekmiştir. Tüm adli duruşmalar “adli cirke” önünde yapıldığını, bu kurumun üyelerinin ise Han, ihtiyarlar ve molalardan oluştuğunu söyleyen Elphinstone, bu kurumun işleyişini şöyle izah etmektedir: “Cirkeye bu insanların alt rütbelerinde olan konuya hâkim ya da tecrübeli insanlar da katılabilmektedir. Köylerde düşük rütbeli askerler de cirkeye başkanlık edebilmekte ve davanın önemine göre onay için Han ya da kabile reisine gönderilebilmektedir... Cirke toplandığı zaman üyeler düz bir zemine oturup yerlerini almakta ve reis geldikten sonra hep beraber dua etmekte Peştun dilinde “Her şey Allah'tandır, fakat müzakere insanoğluna verilir” sözü tekrarlanır. Suçlunun ve suçun hikâyesi anlatılır, savunmanın sözü dinlenir ve şahitlere söz verilir. Suç değerlendirilir ve karar verilir.”¹⁵⁴

Elphinstone'un Afganistan seyahatinde üzerinde durduğu bir diğer önemli konu şüphesiz ki eğitimidir. Onun tespitlerine göre; “Afganistan'da tüm çocuklar eğitim için bir Molla'ya gönderilir ve Müslümanların görevleri olan namaz ve Kur'an öğretilir. Peşaver civarında ve Dürraniler arasında eğitimde diğer aşama Kur'an'ı Arapça öğrenmektir. İnsanlar Kur'an'ı çoğunlukla okuduklarını anlamadan öğrenmektedirler. Zenginler çocuklarını evde eğitmek için Molla tutmaktadırlar. Her köyde bir öğretmen bulunmakta ve bu öğretmene bir arsa tahsis edilmektedir. Şehirlerde ise Avrupa ülkelerinde olduğu gibi okullar bulunmaktadır. Burada öğretmen okula ödenen para ile maaşını almaktadır. Okul ücreti okula giden erkek çocuğun babasının ekonomik durumuna göre belirlenmektedir. Erkek çocukları genellikle gündüzleri okula gitmektedir. Fakat Berdurranilerde erkek çocuklar erken yaşta uzak bir köydeki okula gönderilmekte ve bir camide kalmaktadırlar. Çocuğa okul öğretmeni tarafından bakılmaktadır.”¹⁵⁵

¹⁵³ M. Elphinstone, a.g.e., s.236-242.

¹⁵⁴ M. Elphinstone, a.g.e., s.223.

¹⁵⁵ Elphinstone, Afganistan'da bir çocuğun okul sürecini şöyle tarif etmektedir; “Çocuk dört yaş, dört ay ve dört günlük iken harf öğrenmeye başlar. Eğitim arka arkaydır. Bu durum aslında 6-7 yaşlarına tüm harfler öğrenilinceye kadar devam eder. Saadi'nin küçük bir Farsça şiiri öğretilir. Bunda amaç basit ve karışık olmayan bir dil ile her bir erdemün güzelliğini, her bir kusurun bozukluğunu göstermektir. Bu eğitim yaklaşık olarak çocuğun kapasitesine göre dört ay ile bir yıl arasında bir süre alır. Bu eğitimden

Elphinstone'un dikkat çektiği bir diğer konu Afganistan'da dil ve edebiyattır. Gündelik hayatta Peştü dilinin konuşulduğunu söyleyen Elphinstone, bu dili tahlil etmeye çalışmış, ancak kökeni hakkında bir sonuca varamadığını şu sözleriyle belirtmiştir; *“Dili oluşturan kelimelerin köklerinin büyük bir bölümü bilinmemektedir. Bazı kelimelerin anne, baba, kız kardeş ve erkek kardeş gibi kökenleri Zend ve Pehlevi dilinden gelmektedir. Pek çok fiilin kökenleri belli değildir. Din, yönetim ve bilim ile alakalı kelimeler Arapça'dan geçmiştir. 218 kelime ile eşlediğim kelimeleri kıyasladığımda Farsça, Zend, Pehlevi, Sanskritçe, Hint Dili, Arapça, Ermenice, Gürcüce, İbranice ve Kaldaik karşılıklarını buldum.”*¹⁵⁶

Afganların Farsça alfabe kullandıklarını söyleyen Elphinstone, Farsça ses vermeyen harflerde Farsça harflere benzeye sesler eklendiğini, Peştü dilinin Doğu dillerine alışık olmayanlar için oldukça kaba ve erkeksi bir ses tonuna sahip olduğunu belirtmektedir. 150 yıldan daha eski ünlü Afgan yazar bulunmadığını, aynı şekilde çok eski antik düzeyde kitapların mevcut olmadığını, bu yüzden edebiyatlarının İran kökenli olduğunu tespit eden Elphinstone, sekiz ya da dokuz Afgan şair ismi bulduğunu bunlardan en ünlüsünün İran'daki Hafız'ın gazellerine benzer şiirler yazan Rahman (Rehmaun)'ı örnek vermektedir.¹⁵⁷

Elphinstone'un Afganistan'da gözlemlediği bir diğer konu din ve inanışlarla ilgili olanlardır. Elphinstone'un ifadesiyle Afganistan'da Müslümanlık çok yaygındır ve halkın tamamı Sünnî mezhebindedir. Ülkede Şiîliği benimseyenlerin ise sadece İran kökenliler olduğuna vurgu yapmaktadır.¹⁵⁸ Elphinstone, cenaze merasimleriyle ilgili olarak; *“Afganların cenaze törenleri diğer Müslümanlarınkinden farklı değildir. Son anlarını yaşayan bir insana bir Molla eşlik eder ve günahlarından kurtulması için dua eder. Hasta adam bu duaları Molla ile beraber tekrar eder. Yüzünü kibleye döner ve şehadet getirir. Öldüğü zaman bedeni yıkanır, kefene sarılır ve gömülür. Molla, eş,*

---

sonra çoğu insan Kur'an eğitimi alır. Kendi dilinde bazı kitapları okur ve üst sınıf aile çocukları ise Farsça klasikler ve biraz Arapça gramer öğrenir. Molla olarak yetiştirilecek çocuklar daha derin Arapça gramer ve ayrıntılı dersler görmektedir. Genç bir molla yeterli eğitim alırsa Peşaver, Hushtnuggur ya da mollalık için önemli olan yerlere eğitim amacıyla gönderilir ve orada ilave mantık, hukuk ve ilahiyat eğitimi alırlar. Mollalık eğitimi tamamlamak için ilave eğitime gerek yoktur fakat çoğu molla ahlak, metafizik ve batıda menfi bilim olarak bilinen tarih, şiir ve tıp alanında eğitim almaktadırlar. Hukuk ve ilahiyat gibi bilim eğitimi almak için uzak diyarlara giderler. Müslümanlık eğitimi için Buhara'ya gitmektedirler.” Bkz. M. Elphinstone, a.g.e., s.248 vd.

¹⁵⁶ M. Elphinstone, a.g.e., s.253 vd.

¹⁵⁷ M. Elphinstone, a.g.e., s.254 vd.

¹⁵⁸ M. Elphinstone, a.g.e., s.262-263.

dost, akraba ve komşularının katılımıyla dualar okunur. Eğer vefat eden şahıs hali vakti yerinde zengin ise Molla tutulur ve birkaç gün süreyle mezarı başında Kur'an okutulur.”¹⁵⁹ demektedir.

Afgan halkının Kur'an'da pek çok lanetleme bulunmasına rağmen büyü ve sihire inandığını söyleyen Elphinstone, Hintlilerin büyük büyü ve sihir yeteneklerine sahip olduklarını düşündüklerini belirtmektedir.¹⁶⁰

Elphinstone'un seyahatnamesinde üzerinde durduğu en ilginç konulardan birisi de Afganistan'da gündelik hayatla ilgili olanlardır. Buradaki müşahedeleri bugün dahi Afgan toplumunda görülmektedir. Onun ifadesiyle Afganların en önemli özelliklerinden birisi konukseverlikleridir. Ona göre, bu erdemın gösterilmesi millî bir gururun işaretidir. Bu erdem tüm Afganlarda bulunmaktadır. Öyle ki tüm ülkeyi boydan boya geçerek seyahat eden bir insan parasız ve yiyeceksiz olarak tüm ülkeyi geçebilir. Belki de yalnızca şehirlerde para ödeyebilir. Bir Afgan için konunun üzerinden geçinmek büyük bir hakarettir.¹⁶¹ Afganistan'da bir misafir geldiğinde grubu “Selamun Aleyküm” diyerek selamlamakta ve grup ise “Aleyküm Selam” diyerek selamı almaktadır. Evin reisi ayağa kalkar ve “hoş geldin” der. Misafir ise “hoş bulduk” diyerek cevap verir. Evin reisi misafire oturması için yer gösterir, sağlık ve sıhhatini sorar ve sohbe başlar. En fakir Afganlar bile bu misafir ağırlama merasimini uygular.¹⁶²

Elphinstone'un gündelik hayat ile ilgili dikkat çektiği bir diğer konu giyim-kuşamdır. Ona göre; “*Erkekler koyu renkli pamuk bol pantolon, “Cameess” dedikleri bol gömlek, etrafı siyah ipek ya da saten, tepesi altın sırmalı şapka, kahverengi deri yarım bot ve hayvan derisinden pelerin giymekteler. Kadınlar ise erkeklerinkine benzer fakat daha uzun gömlek giyerler. Bu gömlek daha ince kumaştan yapılmış üzeri ipek renkli çiçeklerle işlenmiştir. Erkeklerinkinden daha dar renkli pantolon ve başlarına da alın ya da kulaklarına kadar gelen ipek işlemeli ve altın sırmalı şapka giyerler. Yabancı biri ile karşılaştıklarında yüzlerini kapattıkları peçe takarlar... Afganistan'da kentlerde yaşayan insanlar ait oldukları bölgenin elbisesini giymekte ve bunun sonucu olarak sokaklarda imparatorluğun ve aşiretlerin çeşitli kesimlerinden gelen insanların farklı*

¹⁵⁹ M. Elphinstone, a.g.e., s.242.

¹⁶⁰ M. Elphinstone, a.g.e., s.290.

¹⁶¹ M. Elphinstone, a.g.e., s.295 vd.

¹⁶² M. Elphinstone, a.g.e., s.307 vd.

giyim kuşamlarını sergilemekte ve her biri kendine has giyim şekli ve ırkının özellikleri ile tanınmaktadır.”¹⁶³

Elphinstone, Afganistan’da gözlemlediği bir diğer husus, toplum içerisindeki âdet ve geleneklerin çeşitliliği ile her toplumda görülebilecek dinî farklılıklara rağmen insanların sokaklarda bir ahenk içerisinde beraberce sorunsuz yaşayabilmeleridir. O bu ahengin tek bir istisnasını ise “...birbirleriyle evlenerek akraba dahi olsalar Kâbil’de hüküm süren Sünni ve Şii mezhep taraftarları arasındaki düşmanlık” olarak göstermektedir.¹⁶⁴

Afganistan’daki toplumsal katmanlara da dikkati çeken Elphinstone, Dürrani reisleri ile diğer aşiret reisleri soylular olarak tanımlamaktadır. Onları dışında mahkeme görevlileriyle İranlılar ve Şah’ın yanında makam sahibi olan Taciklerin toplumda önemli yer işgal ettiklerini belirtmektedir. Bu gruba mensup insanların kendi malikânelerinde yaşadıklarını, bu malikânelerin etraflarının yüksek duvarlarla çevrili olduğunu, bu evlerde ahır ve hizmetçiler için yatacak yerler, içerisinde avlu, havuz ve fiskiye bulunan bahçelerin yer aldığını söylemektedir.¹⁶⁵

Elphinstone’a göre, tüm Müslüman ülkelerde olduğu gibi Afganistan’da da köleler bulunmaktadır. Kölelerin büyük bir çoğunluğu Afganistan’da dünyaya gelmiş, ancak öbürleri diğer ülkelerden getirilmişlerdir. Habeşliler ve siyahîler Arabistan’dan getirilmiştir. Beluçlar, İranlıları ve ele geçirdikleri diğer ülkelerden getirdikleri insanları satmaktadırlar. Kâfirler kendi ülkelerinden satın alınmakta ve sınırlarında Yusufzaylar tarafından hapsedilmektedir. Kâfir köleler genellikle güzelliklerinden dolayı kadınlardan oluşmaktadır. Diğer köleler genellikle hizmetçilik işlerinde kullanılmaktadır. Köleler kırsal kesimde genellikle Düraniler tarafından tarım işlerinde de kullanılmaktadır. Afganistan’da kölelere iyi davranılmakta ve yemeklerini sahipleri ile beraber yemekteler. Mal edinmekte ve sahipleri erkek köleler için kadın satın

---

¹⁶³ M. Elphinstone, a.g.e., s.313.

¹⁶⁴ M. Elphinstone, a.g.e., s.347.

¹⁶⁵ Elphinstone, Afgan toplumunda ileri gelenlerin giyim-kuşamlarının İran’dakilere benzediğini, Kuttaun gömleği, geniş pantolon ve Afgan şapkasının tercih edildiğini söylemektedir. Ayrıca Soylu kadınlar da erkekler gibi İran modelinde giyinmekte ve tabii ki sonsuz sayıda süs ve elbise çeşidine sahip olduklarını elbiselerinin en göze çarpan parçasının ise kadife pantolon olduğunu ilave etmektedir. Bkz. M. Elphinstone, a.g.e., s.354.

almaktadır. Diğer kölelerin kızları ile evlenebilmelerine müsaade edilmekte ve başlık paraları sahipleri tarafından ödenmektedir.¹⁶⁶

Elphinstone, sosyal hayat hakkında verdiği bu bilgilerin hemen akabinde ülkede görülen hastalıklara da yer vermiştir. Afganistan'da en yaygın hastalıklar olarak humma, sıtma, çiçek, göz iltihabı ve gribal hastalıkları sayan Elphinstone, çiçek hastalığının pek çok insanda bulunduğunu, Molla ve Seyyidler tarafından uzun zamandır şahlığın en uzak yerlerinde dahi aşılama yapıldığını söylemektedir.¹⁶⁷ Elphinstone, Afganların sigara içmeye çok alışkın olmadıklarını pek çok insanın tütün çiğnediğini, bunun yerine enfiye bağımlısı olduklarını ilave etmektedir.¹⁶⁸

1.2.5. Afganistan'da Ticarî Hayat

Elphinstone'un Afganistan'ın ticarî hayatıyla ilgili verdiği bilgiler oldukça dikkat çekicidir. Kur'an'da Müslümanların faiz alması yasaklandığı için Afganistan'da bankacılık sektörünün Hinduların elinde bulunduğunu söyleyen Elphinstone, Hinduların faiz yoluyla kazandıkları gelirlerini insanlara verdikleri borçtan kazandıklarını söylemekte, Kâbil'de bazı bankerlerin küçük sermayelerle kurulmuş çok sayıda küçük dükkânının da bulunduğunu belirtmektedir.¹⁶⁹ Onun tespitlerine göre Afganistan'da tüccarlar genelde Tacik, İranlı ya da Afgan kökenlidir. Ülkede küçük çapta görülmesine rağmen ticaret genellikle toplumun üst kesimi tarafından yapılmaktadır. Ticaret uzun süren iç savaşlardan, yolların emniyetsiz ve kervanların baskına uğramasından dolayı azalmıştır. Tüccarlar bu yüzden kanaatkâr, uyanık ve mütevazı insanlardır, dolayısıyla gösterişli bir yaşam sürmemektedirler. Şah Şücâ tarafından kendisine bakan nişanı verilen tüccar "*Molla Cafer Sistani*" daima sıradan bir insan gibi giyinmekte, birden fazla hizmetçiyi yanında taşımamakta ve kendisine bir unvan ile hitap edilmesine asla izin vermemektedir.¹⁷⁰

Elphinstone'a göre ticaret, üzerinde seyahat edilebilir nehirden yoksun, tekerli arabalarla seyahat etmeye uygun olmayan bir ülke olarak Afganistan'da ticaret hayvan

¹⁶⁶ M. Elphinstone, a.g.e., s.318 vd.

¹⁶⁷ M. Elphinstone, a.g.e., s.185 vd.

¹⁶⁸ Enfiye İskoç enfiyesine benzer kuru ve ince pudra benzeri bir enfiyedir ve İngilizlerin aksine düz kutularda değil yuvarlak ve oval meyve çekirdeği gibi kutularda muhafaza edilmektedirler. Bu kutular Hindistan'dan ithal edilmektedir. Kutuların kapakları bulunmamakta ve üst kısmında enfiyenin dökülmesi için küçük bir delik bulunmaktadır. Bkz. M. Elphinstone, a.g.e., s.307.

¹⁶⁹ M. Elphinstone, a.g.e., s.333.

¹⁷⁰ M. Elphinstone, a.g.e., s.335 vd.

sırtında yapılmak zorundadır. Elphinstone, Afganistan'daki ticarî faaliyetleri ve önemli ticaret yollarını şu şekilde tarif etmektedir: “Bu taşıma şekli için en uygun hayvanlar ise develerdir. Develer susuzluğa dayanıklı, güçlü hayvanlardır. Ticaret bu hayvanlardan oluşturulan kervanlarla yapılmaktadır. Kervanlar genellikle geceleri hareket etmektedir. Kervanlar yolculuklarının sonunda kırsal kesimde kamp kurmamakta, genellikle kasabalarda bulunan çevresi duvarlarla çevrili, içerisinde hamam, cami, han bulunan yerlerde konaklamaktadırlar. Bu konaklama yerlerinin sahipleri tüccarlara odaları makul ücretlerle kiralamaktadır. Türkistan tarafına giden kervanlar yolculuklarını yollar Hindukuş Dağlarının eteklerinde dağlık alanda olduğundan dolayı genellikle at üzerinde yapılmaktadır. Çin Türkistanı'na giden kervanlar Keşmir ve Peşaver'den yola çıkmaktadır. Kâbil Türkistan'ın bağımsız pazarıdır. Kandahar ve Herat ise İran için bir pazaryeridir. Hindistan yönüne olan ticaret ise birkaç bölüme ayrılır. Pencap ve Kuzey Hindistan Peşaver'e gelmektedir. Caypur çölünü geçen ve daha güneye doğru olan yerler Şikarpur'a, Bahavalpur'a ve Multan'a gelmektedir. Deniz yoluyla taşınacaklar Karaçi'ye taşınmakta ve oradan Şikarpur ve Kandahar'a gelmektedir. Kâbil Şahlığı dış ticaretini esas olarak Hindistan, İran ve Türkistan ile yapmaktadır. Ticaretin önemsiz ve küçük bir bölümü ise Kâfiristan ile yapılmaktadır. “Usul Toos” adı verilen şal yününden yapılmış olan kumaş Tibet'ten ithal edilmektedir. Sind'de bulunan limanlar Arabistan ile ticareti sürdürmektedir... Dış ticaretin büyük bölümü son yıllarda azalmasına rağmen Hindistan ile yapılmaktadır. Hindistan'a yapılan ihracat kalemlerini temel olarak at, midilli atı, fıstık, fındık, kürk, şal, meyve ve tütün oluşturmaktadır. Meyveler genellikle kurutulmuş olarak ihraç edilmektedir. Yaş ve taze olarak ihraç edilen meyvelerinde miktarı fazladır. Bu yüzden taze olarak ihraç edilecek meyveler erken ve olgunlaşmadan toplanmakta ve güzel bir şekilde pamuk ile sarılarak ahşap kasalarla paketlenmekten sonra gönderilmektedir. Bu şekilde elma, armut ve üzüm gönderilmektedir. Nar ise bu şekilde paketlenmeye ihtiyaç duymamaktadır... Hindistan'dan ithal edilen ürünler ise kalın pamuklu kumaşlar, muslin ve diğer ince kumaşlar, ipeksi kumaşlar, kalın indigo kumaş, fildişi, kireçtaşı, bambu, balmumu, kalay, tekne kerestesi ve şekerdir. Buhara'dan misk otu, mercan, ilaç ve bir takım önemsiz mallar getirilmektedir. Hindistan'dan aynı zamanda çok miktarda çeşitli baharat ithalatı da yapılmaktadır. Bu ürünler Bombay'dan ve diğer yerlerden Malabar kıyısına, oradan Karaçi'ye ve Sind limanlarına deniz yoluyla getirilmekte ve

kara yolu ile Kandahar ve Kâbil'e ulaştırılmaktadır. Neredeyse ülkede kullanılan tüm baharatlar bu yolla getirilmektedir. Türkistan'a yapılan ihraç mallarını genellikle Hindistan ve Kâbil'in Hindistan illerinde üretilen mallar oluşturmaktadır. Bu bölgeye her türlü beyaz kumaş, şal, Hint türbanları ve basma kumaşlar ihraç edilmektedir. İran'a ihraç edilen ürünleri şal, Herat halıları, indigo kumaşı, basma kumaş ve diğer kumaş ürünleri oluşturmaktadır.¹⁷¹

Elphinstone, Afganistan'ın en önemli ticaret kaynaklarından biri olarak at ticaretini göstermektedir. Hindistan'ın kuzeyinde "Kâbil atı", Hindistan'ın batısında ise "Kandahar atı" adıyla her yıl çok miktarda at satıldığını söyleyen Elphinstone, bu atların büyük bir kısmının Türkistan'dan getirildiğini, Kâbil'de kırsal kesimde at sahiplerinin kendileri için yetiştirdikleri atlar dışında Herat bölgesinde güzel atlar yetiştirildiğini belirtmektedir.¹⁷²

Elphinstone bir tarım toplumu olan Afganistan'ın tarımsal faaliyetlerine yönelik olarak şu bilgileri aktarmaktadır; "Afganistan'da beş çeşit çiftçi bulunmaktadır. Birincisi kendi arazisini ekenler, ikincisi araziyi kira bedeli karşılığı ya da ürün karşılığı kiralayanlar, üçüncüsü Fransa'dakine benzer ortakçılar, dördüncüsü köylüler, beşincisi ise toprak sahibinin ürününü karşılıksız eken ya da toplayanlar. Afganistan'da toprak sahipleri geniş ölçekte değişmekte olup toprağın dağıtımı diğer ülkelerdeki dağıtımdan daha eşit durumdadır. Küçük aileler tarafından ekilen ve biçilen ve toprağın sahipleri olan kişilere ait çok miktarda arazi bulunmaktadır. Bu arazilerde çalışmak için tutulan işçiler çalıştırılmaktadır. Afganistan'ın genelinde toprak genellikle yılda iki kez ekilmektedir. Yani iki hasat sezonu bulunmaktadır. Ekimin birincisi Sonbahar sonunda yapılmakta ve yazın toplanmaktadır. Bu dönemde ekilen ürünler arpa, buğday, burçak gibi ürünlerdir. Diğer ürünler ise bahar sonunda ekilir ve sonbaharda toplanmaktadır. Bu ürünler pirinç, darı, safran gibi ürünlerdir. Bahçelere ekilen ürünler ise havuç, turp, soğan, kabak, karnabahar, patlıcan, marul, ıspanak ve sarımsaktır. Arazi sulaması derelerden sağlanan kanallarla yapılmaktadır. Aynı zamanda sulama için açılmış su kuyuları da bulunmaktadır. Toprak sürülmeden önce

¹⁷¹ M. Elphinstone, a.g.e., s.381-385.

¹⁷² M. Elphinstone, a.g.e., s.386 vd.

sulanmaktadır. Toprak sürme derinliği Hindistan'dakinden daha derindir. Değirmenler su, rüzgâr ve el değirmeni olarak üç çeşittir."¹⁷³

Elphinstone, Afganistan'da XIX. yüzyılın başlarında düzenli bir posta teşkilatının olmadığını, bir yerden bir yere haber veya önemli bir şey gönderileceği zaman Çapar (Chupper) adı verilen atlı ulakların kullanıldığını söylemektedir. Özellikle Şahlığın özel ulakları olduğu ve bu ulaklara geçtikleri yerlerde aşiret reisleri tarafından dinlenmiş at tahsis edildiğini söyleyen Elphinstone, ulakların seyahat esnasında uzun süre ata binmekten kas ağrısı ve yorgunluktan korunmak için vücutlarına, kol ve bacaklarına bezler bağladığını ilave etmektedir. Şah'ın ulakları başka insanların mektuplarını taşımazlar ve sadece önemli mektupları taşırlar. Diğer insanlar ihtiyaç duyduklarında "Çapar" tutarlar. Zengin ve nüfuzlu insanlar sürekli olarak Çapar istihdam ederler. Mektup göndermenin diğer bir yolu ise yayalardır. Bunlara "Cossid" denilmektedir. Cossid'ler hızlı adımlarla yürümekte ve Kâbil Peşaver arasında 210 mil (337.96 Km) mesafeyi dört günde yürüyerek kat etmektedirler.¹⁷⁴

2. CHARLES MASSON (JAMES LEWIS)

XIX. yüzyılın ilk yarısında Doğu Hindistan Şirketi adına Mountstuart Elphinstone'dan sonra Afganistan'a giden ikinci sivil memur Charles Masson müstear adını kullanan James Lewis olmuştur. "*Narrative Varius Journeys in Balochistan, Afghanistan and The Panjab; Including a Residence in those Countries from 1826 to 1838*" başlıklı eseriyle¹⁷⁵ meşhur olan Masson, Afganistan'daki siyasî, askerî ve ticarî konulardaki gözlemleriyle Hindistan Hükümeti'ne Afganistan siyasetinin şekillendirilmesinde en önemli bilgileri sunmuştur. Öyle ki, onun vermiş olduğu bilgiler ışığında Afganistan'ın tarihi, arkeolojisi, coğrafyası, siyasî vaziyeti ve askerî varlığıyla ilgili bilgi sahibi olan İngilizlerin, gerek bölgedeki siyasi faaliyetlerinde gerekse akademik çalışmalarda Masson'un verdiği bilgilere oldukça önem verdikleri görülmektedir.

¹⁷³ M. Elphinstone, a.g.e., s.399-402.

¹⁷⁴ M. Elphinstone, a.g.e., s.318.

¹⁷⁵ Bkz. C. Masson, **Narrative Varius Journeys in Balochistan, Afghanistan and the Panjab; Including A Residence in Those Countries from 1826 to 1838, Vol III**, London 1842.

2.1. Charles Masson'ın Hayatı

Onunla ilgili ilk bilgiler katıldığı Doğu Hindistan Şirketi kayıtlarında bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre George ve Mary Lewis çiftinin en büyük çocuğu olarak 16 Şubat 1800 tarihinde Londra yakınlarındaki Aldermanbury'de dünyaya gelen James Lewis, bu isimle 23 Mart 1800 tarihinde St. Mary The Virgin kilisesinde vaftiz edilmiştir.¹⁷⁶ 1822 yılında Doğu Hindistan Şirketi Silahlı Kuvvetleri bünyesindeki Bengal Avrupa Topçu Alayında 6 Temmuz 1822 tarihinden 4 Temmuz 1827 tarihine kadar topçu askeri olarak görev yapmış ve 1826 yılındaki Baharatpur kuşatmasına katılmıştır. Görevi esnasında birliğin komutanı olan Hardwick'in dikkatini çekmiş ve zoolojik türlerin tasnifi ve resimlenmesi konusunda görevlendirilmiştir.¹⁷⁷

Lewis, Temmuz 1827 tarihinde birlikte görev yaptığı yakın arkadaşı Richard Potter ile beraber Bengal Avrupa Topçu Alayından firar ederek İndus Nehri boyunca batıya doğru ilerlemiş ve Bekanir Çölünü geçerek 1827 yılının Aralık ayında Dere-i Gazi Han'a ulaşmıştır. Burada arkadaşı Potter, John Brown ismini alırken kendisi de Charles Masson ismini almıştır.¹⁷⁸ Bu isimle Pencâb, Afganistan ve İran'da beş yıl süreyle Amerikan vatandaşı kimliğinde seyahat eden Charles Masson'ın bu faaliyetlerinden haberdar olan Doğu Hindistan Şirketi yetkilileri onu Afganistan'ın güneydoğusunda arkeolojik kazılar yapmak ve buluntuları kayıt altına almak amacıyla istihdam etmiştir. 1833 tarihinden itibaren Afganistan'ın doğusunda bulunan Budist yerleşim sahalarında, Bagram, Kâbil ve Celalabad bölgesinde yaklaşık olarak elli kazı sahasında arkeolojik kazılar yapmış ve bölgeden tahmini 60.000 adet sikke toplamıştır. Toplanan sikkeler ve buluntular Doğu Hindistan Şirketi'ne aktarılmıştır.¹⁷⁹

Charles Masson'ın Afganistan'daki faaliyetleriyle ilgili olarak ilk bilgileri bu sırada Pencâb Ludiana'da bulunan Yüzbaşı Claude Wade'in¹⁸⁰ 9 Nisan 1834 tarihinde

¹⁷⁶ Bkz. G. Whitteridge, **Charles Mason of Afghanistan**, Warmister 1986, s.1.

¹⁷⁷ G. Whitteridge, a.g.e., s.2.

¹⁷⁸ G. Whitteridge, a.g.e., s.3.

¹⁷⁹ G. Whitteridge, a.g.e., s.67.

¹⁸⁰ Sir Claude M. e Wade; Doğu Hindistan Şirketi Bünyesinde görev yapmıştır. 1809 yılında Bengal Ordusunda göreve başlamıştır. Bengal Ordusunda çeşitli kademelerde piyade sınıfında görev aldıktan sonra 1823 yılında Ludiana'ya devrik Afgan lideri Şah Şücâ-ül Mülk'e politik asistan olarak görevlendirilmiştir. A. Burnes'in Maharaca Ranjit Singh'e götürdüğü hediye sınırdan almakla görevlendirildi fakat bu görevi Burnes'in yapmasını istedi. 1832 yılında Ranjit Singh ile yapılan görüşmelere katıldı. Afganistan'da Dost Muhammed'in indirilip yerine Şah Şücâ-ül Mülk'ün geçirilmesi amacıyla düzenlenen harekâta katıldı. Dost Muhammed'in tahttan inmesini müteakip 31 Mart 1840

General Macnaghten'e yazmış olduğu mektuptan öğreniyoruz. Wade, Afganistan coğrafyasında coğrafi ve arkeolojik faaliyetlerde bulunan Charles Masson ile alakalı yazdığı mektubunda "5 Şubat 1833 tarihinde Mr. Masson ile alakalı olarak bir istihbarat raporunu size Kâbil'den ilettim. 7 yıl önce Penjap'ta ikamet eden Fransız subay olarak bilinen Avrupalıların (Mr. Masson ve arkadaşları) bize ait olan Bombay ya da Bengal ordusundan firar etmiş olan askerler olduğuna inanmaktayım. Kendilerini iyi eğitilmiş ve teknik ressam olarak tanıtmışlar ve Afganistan'da seyahat etmektedirler. Kâbil'deki ajanımızla temas kurdum ve Mr. Masson'un Afganistan'da arkeolojik kazılara iştirak ettiği, Kâbil ve Celalabad'ta Dr. Honigberger ile beraber kazılar yaptığını ve Pencab üzerinden Avrupa'ya döneceği bilgisini öğrendim. Bu arada Dr. Honigberger'den bir mektup aldım. Dr. Honigberger Kâbil ve Celalabad'da yaptıkları kazılarla ilgili bilgiler verdi. Aynı zamanda Charles Masson'dan bahsetti. Daha sonra Mr. Masson hakkında Ludiana'dan Dr. Gerard gelinceye kadar bir bilgi alamadım. Dr. Gerard daha önceki bilgileri teyid etti..."¹⁸¹ bilgisini paylaşmaktadır.

Bu mektuptan anlaşıldığı üzere Charles Masson'un gerçek kimliği ortaya çıkmıştır. Firar suçu İngiliz kanunlarına göre affedilmeyecek bir suçtur ve Kral'ın affi haricinde telafisi bulunmamaktadır. Ancak ilerleyen dönemde Charles Masson'un Afganistan'da yapmış olduğu çalışmalar, sahada edindiği tecrübe ve bilgi ile yöneticiler ve halkla olan iyi ilişkileri, Hindistan Hükümeti'nin dikkatini çekmiş ve bunun bir avantaj olabileceği fikri ortaya çıkmıştır. İngiliz Hükümeti Charles Masson'un ortaya çıkan durumuna cevaben şu cevabı vermiştir; "...Mr. Masson'un çalışmaları hükümetimiz için avantajlı olabilir. İngiliz Hükümeti'nin gündend güne artan ilgi alanında bulunan bir ülke ve hükümeti (Afganistan) hakkında toplanan bilgi ve kaynaklar hakkında yaptığı gözlemler (Charles Masson) göz ardı edilemez. Afganistan'daki uzun süreli ikametgâhı, sadece ülke hakkında tam bir coğrafya ve istatistik bilgisi edinmesini sağlamamıştır, aynı zamanda onlar gibi yaşayarak oranın yerlisi olmuştur. Seyahatleri süresince Afganistan'da gidilmeyen yerleri ziyaret

---

yılında Hindistan'da politik görevine atandı. Bkz., **Dictionary of National Biography**, Sir Claude M. e Wade, Vol.58, London 1899, s.412 vd.

¹⁸¹ Gordon Whitteridge, a.g.e., s.101

etmişlerdir...¹⁸² Bu cevaptan da anlaşılacağı üzere Charles Masson'ın İngiliz Hükümeti adına bölgede faaliyetlerde bulunması için derhal harekete geçilmiştir.¹⁸³

İngiliz Hükümeti adına yetkilendirilen Claude Wade, onun Afganistan adına İngiliz Hükümeti için istihbarat toplaması ve özellikle Rusya'nın İran ve Afganistan'a olan ilgisi hakkında bilgi vermesi için yıllık 1.000 rupi maaş bağlandığını Masson'a bildirmiştir.¹⁸⁴ Böylece Charles Masson, hükümetin resmî memuru sıfatıyla Afganistan'daki faaliyetlerini sürdürmeye başlamıştır.

Onun Afganistan Hükümeti adına çalışmaya başlaması ilerleyen dönemde işlediği firar suçuna yönelik olarak İngiliz Hindistan Hükümeti tarafından talep edilecek affı da gündeme getirmiştir. Bununla ilgili Wade, İngiliz Hükümeti'ne yazmış olduğu raporunda; *"...Bu arada Charles Masson'un Afganistan'da yapmış olduğu bireysel hizmetlerinden dolayı İngiliz Hükümeti'nden Masson için bir af çıkarılmasını tavsiye ettim. İşlemiş olduğu suç askeri açıdan iğrenç bir suçtur ve hata olarak kabul edilebilir..."*¹⁸⁵ diyerek, Masson için af talebinde bulunmuştur.

Bunun üzerine Doğu Hindistan Şirketi bağımsız bir askeri yapı olmasına rağmen Charles Masson için İngiltere'den bir af talebinde bulunmuş, bu karar Masson'un arkadaşları John McNeill ve Albay Pottinger tarafından da desteklenmiştir. Hindistan Genel Valiliği'nin 9 Şubat 1835 tarihli mesajında Gizli Komitenin kararıyla Bengal Atlı Topçu Süvari Birliği'nden firar eden Charles Masson mahlasını taşıyan James Levis'e Kral'ın verdiği af tebliğ edilmiştir.¹⁸⁶

Af karşılığında Kâbil'de bulunan İngilizler için casus olarak çalışmaya başlayan Masson, Kâbil ve Peşaver'de bir diğer İngiliz istihbarat memuru olan Alexander Burnes ile bir araya gelip siyasî faaliyetlerde bulunmuştur.¹⁸⁷ Özellikle bulunduğu bölgelerdeki gelişmeler hakkında Alexander Burnes'i sürekli bilgilendiren Masson,¹⁸⁸ 2 Şubat 1837 tarihinde ona gönderdiği raporunda; *"İndus Nehri'ni ve ötesindeki ülkeleri gelişen ve büyüyen pazarlar için tüccarlara ve ticarete açılması Hükümetin yapmak istediği bir girişimdi ve Hindistan Hükümeti bu amacı gerçekleştirmek için bana itimat etmekteydi.*

¹⁸² Gordon Whitteridge, a.g.e., s.102.

¹⁸³ Gordon Whitteridge, a.g.e.,s.103.

¹⁸⁴ Gordon Whitteridge, a.g.e., s.104.

¹⁸⁵ Gordon Whitteridge, a.g.e., s.104.

¹⁸⁶ Gordon Whitteridge, a.g.e., s.104.

¹⁸⁷ G. Whitteridge, a.g.e., s.103.

¹⁸⁸ C. Masson, a.g.e., s.430.

Benim seyahatimin amacı öncelikle ticari ve politik güçlerim İndus'u terk ettikten sonra sona erecek. Bu büyük ülkede hükümetin samimiyetini daha iyi kanıtlayamam, yola çıkmaya karar verdikten sonra, Runjeet Sing, Sinde'yi tehdit etti ve İngiliz etkisinin saldırmasına karşı tek başına önlendi. Hükümet, haklı olarak, İndus'taki iktidar dengesinin yok edilmesi halinde ticari umutlarımızın mahvolacağını ve bu nedenle emirlerle bir antlaşma imzaladıklarını, onları korumamıza aldıklarını ve Sinde'ye bir İngiliz ajanını yerleştirdiklerini söyledi. Politik ilişkilerimizi nehrin ötesinde genişletmek istemiyoruz, fakat buradaki bütün kabile reisleri ve İran ile dostça ticari ilişkilere girmek harika bir şey....”¹⁸⁹ bilgisini paylaşmıştı.

Charles Masson'ın Dost Muhammed Han'ın İran ile görüşmeye başladığına dair istihbaratını Burnes'e ilettiği ve bu bilginin Hindistan Hükümeti'ne rapor edildiği ile ilgili Alexander Burnes'den Charles Masson'a 16 Nisan 1837 tarihinde yazılan mektuptan anlaşılmaktadır. Burnes, “*Celalabad'dan göndermiş olduğunuz mektubu almadan 10 gün önce, adım adım yapmış olduğum gözlem ve tetkiklerde Kandahar yoluyla Dost Muhammed Han'ın İran ile görüşmeye başladığını öğrenmiş oldum. Bu bilgiyi derhal Lord Aucland'a ilettim. Sizden almış olduğum bilgileri vakit kaybetmeden genel sekretere iletiyorum.*”¹⁹⁰ demektedir. Buradan da anlaşıldığı üzere Charles Masson, bölgede vuku bulan siyasî olayları Alexander Burnes'e iletmıştır.

Charles Masson'ın Doğu Hindistan Şirketi adına istihbarat toplama görevinin yanı sıra Afganistan'ın güney doğusundaki antik bölgelerin keşfedilmesi için 1832 ile 1838 yılları arasında faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Afganistan'da bulunduğu bu yıllarda başkent Kâbil, Celalabad ve Bagram'da bulunan bölgelerde arkeolojik incelemelerde bulunan Masson, bu bölgelerin resimlerini çizmiş, haritalarını çıkarmış arkeolojik bulguların resimlerini kaleme almıştır. Resimlerini çizdiği arkeolojik bulgular 1841 yılında “*Ariana Antiqua*” adlı eserde neşredilmiştir.¹⁹¹

Charles Masson Afganistan'da bulunan arkeolojik kalıntıların keşfine 1832 yılında Bamiyan'da bulunan Budist mağaraların araştırmakla başlamıştır. Burada Budistlere ait sikkeler ve arkeolojik kalıntıları gün yüzüne çıkarmıştır. İlerleyen dönemde yetkilileri Bombay'da bulunan Doğu Hindistan Şirketi ile temas kurmuş ve

¹⁸⁹ C. Masson, a.g.e., s.430-433.

¹⁹⁰ C. Masson, a.g.e., s.430-433.

¹⁹¹ E. Errington, **The C. Masson Archive: British Library, British Museum and Other Documents Relating to the 1832–1838 Masson Collection from Afghanistan**, London 2017, s.v.

arkeolojik çalışmalarının finansal olarak desteklenmesi konusunda yardım talebinde bulunmuştur. Afganistan’da arkeolojik keşif çalışmalarında bulunan ilk İngiliz’dir.¹⁹²

Charles Masson Bamian’da yaptığı kazı ve incelemelerde Budist mağara tapınaklarında Budha heykelleri ve sikkelerini gün yüzüne çıkarmıştır. Kazılarında Henry Pottinger ve Alexander Burnes de eşlik etmiş ve çıkarılan eserlere şahitlik etmişlerdir.¹⁹³ Charles Masson, Bagram bölgesinde yaptığı kazılarda 1865 bakır sikke, birkaç tane gümüş sikke, çok sayıda yüzük, mühür ve eski eseri envanterine almıştır. 1834 yılında koleksiyonu 1,900 bakır sikke ve diğer eski esere ulaşmıştır. 1835 yılında sikke koleksiyonu 2,500 sikkeye, 1836 yılında ise 3,424 sikkeye ulaşmıştır. 1837 yılında Bagram’daki kazı alanını daha da kontrol altına alarak 60.000 sikke toplamıştır.¹⁹⁴ Bagram bölgesinde elde edilen sikkelere ilaveten çok sayıda üzeri kazınmış mühürler bulunmuştur. Bunlardan bazılarında yazıtlar, insan ve hayvan figürleri, özellikle kuş, silindir şekilli diğer birçok paleografik tılsımlar bulunmaktadır. Elde edilen antik eşyalar genellikle pirinç ve bakırdan imal edilmiştir.¹⁹⁵

Afganistan’da bulunduğu arkeolojik eserler Doğu Hindistan Şirketi tarafından alınmış ve Londra’da bulunan Hindistan Müzesi’ne gönderilmiştir.¹⁹⁶ 1878 yılında Hindistan Müzesinin kapanması üzerine Charles Masson tarafından bulunan eserler British Museum’a devredilmiştir. British Museum’da 216 numaralı Charles Masson’a ait 1832–1838 tarihleri arasındaki arkeolojik çalışmalarını sergileyen koleksiyon bulunmaktadır.¹⁹⁷ Ariana Antiqua adlı eserde bulunan Charles Masson tarafından gün ışığına çıkarılan eserlerin çizimleri Charles Masson tarafından yapılmıştır.¹⁹⁸

Charles Masson, Bagram’dan başka 1833 ve 1835 yılları arasında Kâbil yakınlarında, Vardak’ın batısında ve üst kesimlerinde, Hadda’da ve Celalabad’ın güney

¹⁹² E. Errington, **C. Masson and Bagram**, Topoi. Orient-Occident, Anne 2001, Cilt 11/1, s.357.

¹⁹³ C. Masson, a.g.e., 383-385.

¹⁹⁴ C. Masson, a.g.e., s.148-149.

¹⁹⁵ C. Masson, a.g.e., s.148-149.

¹⁹⁶ H. H. Wilson, **Ariana Antiqua, East India Company**, London 1841, s.v.

¹⁹⁷ İngiltere’de bulunan Masson tarafından Kâbil ve Celalabad bölgelerinde yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen koleksiyonlar British Library ve British Museum arasında paylaştırılmıştır. Sikkelerden oluşan küçük bir koleksiyon Cambridge’de *Fitzwilliam Museum*’da ve ev eşyalarından oluşan bir koleksiyon *Museum of Archaeology and Anthropology*’de ve bulunmaktadır. Kazılarda bulunan öğelerin tarihleri Eski Yunan çağı 3’üncü yüzyıldan 16’ncı yüzyıl İslam devrine kadar uzanmaktadır. British Museum koleksiyonunda 550 adet relik obje, cam boncuklar ve bölgeden çıkarılan Budist stupalar ve bunun yanında 7,405 sikke para, 1,168 yüzük, mühür ve Kâbil ve Bagram Pazaryerinden çıkarılan diğer küçük boyutlarda objeler bulunmaktadır. Bkz. Elizabeth Errington, a.g.e., s.v-viii.

¹⁹⁸ C. Grey, **European Adventurers in Northern India From 1785 to 1849**, Lahore 1929, s.177.

ve batı kesimlerinde yaptığı kazılarda elliden fazla Budist heykelini ortaya çıkarmıştır. Bu kazılarda bulunduğu Budist sikkelerin tarihlenmesi Budizm'in Afganistan'ın doğusuna M.S. I. yüzyılda dağıldığına işaret etmektedir. Bölgede bulunan Budist heykellerin geçmişi ise I. ve II. yüzyıla tarihlenmektedir. Celalabad ovası, Kâbil ve Vardak civarlarında bulunan eserlerin tarihi daha sonraki zamana aittir. Charles Masson 1833 yılının Temmuz ayında Kâbil'in kuzeyinde bulunan Bagram Vadisinde bir antik şehir de keşfetmiştir. Bu şehrin Büyük İskender tarafından inşa edilen İskenderiye şehirlerinden olduğuna dair görüşler mevcuttur.¹⁹⁹

Charles Masson, 1838 yılında Afganistan'da üstlenmiş olduğu görevinden ayrılarak Sind bölgesi ve Karaçi'de üç yıl daha geçirmiş, 1840 yılında Kalat'ta yaşanan isyana katılmış ve Quetta'da bulunan İngilizlere isyancıların isteklerini iletmek üzere gönderildiği zaman bir vatan haini ve casus olarak tutuklanmış ve hapse atılmıştır.²⁰⁰ 1841 yılında serbest bırakılınca Londra'ya dönen Charles Masson, 5 Kasım 1853 yılında ölümüne kadar geçen sürede Afganistan'daki arkeolojik keşifleri ve çizimleri üzerinde çalışmıştır.²⁰¹ Arkeolojik kazılarında bulunduğu eserlerin büyük bir kısmı özellikle sikkeler Hindistan müzesinde tasnif edilmeden dağınık halde bulunmaktadır. Kendi el yazısı ile yazmış olduğu eserler ise Britanya Müzesi ve Britanya Kütüphanesinde bulunmaktadır. Charles Masson'un defterleri, mektupları, gazeteleri ve gazetelerden kestiği bölümler ile çizimleri 1937 yılında kataloglanmış ve gün ışığına çıkarılmıştır.²⁰²

2.2. Charles Masson'ın Afganistan ile İlgili Gözlemleri

“*Narrative of Various Journeys in Balochistan, Afghanistan and The Panjab*” başlığı ile 1842 yılında yayımlanmış olduğu eserinden anlaşıldığı üzere Charles Masson, iyi bir seyyah, arkeolog ve istihbarat memurudur. Onun gözlemleri İngilizler adına Afganistan'da görev yapan diğer oryantalistlerin bilgileri kadar kıymetlidir. İndus kıyılarından başlayarak kuzeye doğru Pencâb, Peşaver, Celalabad, Gazne, Kandahar, Multan, Haydarabad ve Kâbil ile ilgili gözlemlerini yazmış olduğu eseriyle İngiliz

¹⁹⁹ P. Bernard, “*Alexandrie du Caucase ou Alexandrie de l'Oxus*”, **Journal des Savants**, XVII, 1982, s.217.

²⁰⁰ G. Whitteridge, a.g.e., s.152.

²⁰¹ Emrinde çalıştığı Doğu Hindistan Şirketi ölümünden sonra C. Masson'un eşine 100 sterlin bağışta bulunmuştur. Bkz. G. Whitteridge, a.g.e., s.165.

²⁰² G. Whitteridge, a.g.e., s.165.

Hükümeti'yle paylaşmıştır. Gezdiği şehirlerin iklimi, coğrafyası, ticari ve zirai imkânları, nüfus ve etnik yapısı, şehirlerin sur, kale ve önemli yapıları hakkında bilgiler veren Masson, özellikle asker, top ve silah sayılarıyla ilgili de bilgiler vermeyi ihmal etmemiştir. O sebeple seyahatnamesinde yer alan bilgiler aynı zamanda istihbari bilgiler olması bakımından da kıymetlidir.

2.2.1. Bahawalpur

Masson, eserinde öncelikle İndus Nehri'nin doğusunda yer alan Bahawalpur hakkında bilgi vermektedir. Burada yer alan Multan, Mankırah ve Liya şehirlerinin Sihlerle meskûn olduğunu bildiren Masson, bölgenin Patiala'da bulunan Sih lideri Ranjit Singh'in hâkimiyetinde olduğunu belirtmektedir.²⁰³ Bahawalpur'da "Daoudputra" yani "Davud'un Çocukları" adı verilen ve Şikârpur'dan bu bölgeye göç etmiş bir sülalenin hâkimiyetinde olduğunu söyleyen Masson, Han'ın oldukça sevilen bir lider olduğunu ve İngilizlerle bir anlaşma yaparak bölgedeki adli işler için bir İngiliz temsilcinin bulunmasına izin verdiğini belirtmektedir.²⁰⁴

Bahawalpur bölgesinin oldukça verimli olduğunu ve buna bağlı olarak da nüfus yoğunluğunun arttığını söyleyen Masson, bölgede deve, büyük baş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin oldukça yaygın olduğunu ilave etmektedir.²⁰⁵ Bölgedeki suların mevsim şartlarına göre yükselip alçaldığını, özellikle yağmur mevsiminde bazı köylerin boşaltıldığını söyleyen Masson, Uch, Khanpur, Allahabad ve Ahmedpur yerleşim bölgelerinde bol miktarda tahıl, çivitotu ve şeker kamışı ekimi yapıldığını söylemektedir.²⁰⁶

Masson'un Bahawalpur'da dikkat çektiği diğer önemli bir husus bu bölgede çok sayıda ticaret şehrinin varlığı olmuştur. Başkent Bahawalpur, Bara Ahmedpur, Uch ve Khanpur şehirlerinin büyük ve kalabalık olduğunu Chuta Ahmedpur, Allahabad,

²⁰³ C. Masson, *Narrative of Various Journeys in Balochistan, Afghanistan and the Panjab*, Vol 1, London 1842, s.18.

²⁰⁴ C. Masson, a.g.e., s.27-28.

²⁰⁵ "Bahawalpur'da bulunan evcil hayvanlar deve, manda, inek, koyun ve keçilerdir. Deve çok miktarda yetiştirilmektedir. Deve yetiştiriciliği çöle yakın bölgelerde, Uch ve Ahmedpur'da yapılmaktadır. Develer bölgede sınırlı amaçlarla kullanılmaktadır. Daha çok tarımsal faaliyetlerde kullanılmaktadırlar. Mandalar çok lezzetli olan sütlerinden dolayı oldukça yüksek ücretten satılmaktadır. Tavuk besiciliği bol miktarda yapılmaktadır. Kaz yetiştiriciliği nadiren yapılmaktadır. Yaban tavukları İndus Nehri'nin yakınlarında Bahawalpur'un batı kesimlerinde bol miktarda bulunmaktadır." Bkz. C. Masson, a.g.e., s.20 vd.

²⁰⁶ Uch ve Dere-i Gazi Han arasında ormanlık alanların bulunmakta ve bölgede tahıl, şeker kamışı tarımı yapılmaktadır. Bölgenin toprağı zengin ve verimlidir. Bahawalpur ve Khanpur arasındaki bölgenin güneyi kumluk çöl olmasına karşın verimli, zengin ve iyi bir şekilde ekilmektedir. C. Masson, a.g.e., s.18 vd.

Gugujar Walla, Channi Khan Got, Gazipur, Kinjer, Pularah, Murtit, Moz Ghar ve Gudiana şehirlerinin ise küçük olduğu bilgisini vermektedir. Bahawalpur'da fırınlanmış tuğlalardan düzgün bir mimari ile inşa edilmiş evlerin hurma ve incir ağaçlarıyla çevrili bahçelerinin olduğunu aktaran Masson, kamu binalarının alelade olduğunu, Han'a ait konağın dahi çok etkileyici bir mimariye sahip olmadığını söylemektedir. Ayrıca şehirde inşaatı devam eden taş mimari ile yapılan bir cami bulunduğunu ve şehirde bol miktarda imalathanenin mevcut olduğunu eklemektedir.²⁰⁷ Masson, bölgenin önemli şehirlerinden Khanpur'un inanılmaz derecede verimli topraklarla çevrili olduğunu, bölgenin çivitotu, pirinç ve tahıl deposu olarak bilindiğini ve burada askeri olarak korumaya gerek olmadığından herhangi bir kale bulunmadığını ifade etmektedir.²⁰⁸ Çevresi toprak surlarla çevrilmiş ve orta büyüklükte bir kasaba olan Chuta Ahmedpur'da ise iyi bir pazar bulunduğunu, ayrıca Sind'e karşı bir cephe olduğundan dolayı burada 350 kişilik askeri bir kuvvet ve 6 adet topun mevcudiyetinden bahsetmektedir.²⁰⁹ Şehirlerdeki askerî kuvvetlerle ilgili bilgileri çok iyi gözlemleyen Masson, Bikanir sınırında bulunan Pularah'ta surları çok yüksek ve siperleri düzgün yapılmış, içerisinde 3 adet top bulunan bir kalenin varlığından bahsetmektedir.²¹⁰ Aynı şekilde tahıl ticareti bakımından önemli bir kasaba olan Murut'ta çevresi toprak surlarla çevrilmiş ve kulelerle güçlendirilmiş kalede alay seviyesinde bir askeri birlik ve 6 adet topun bulunduğunu ifade etmektedir.²¹¹

Moz Ghar ve Gudiana kasabalarının ticarî yönden zengin ve işlek olduğunu her iki kasabada da alay seviyesinde askerî garnizonların bulunduğunu ve topraklarla müdafaa edildiğini söyleyen Masson, kale duvarlarının fırınlanmış tuğla ile inşa edildiğini ve oldukça sağlam olduğunu aktarmaktadır. Moz Ghar'da şehrin kuzeyine doğru az bir mesafede mavi ve beyaz çinilerle süslenmiş Müslüman bir zatın türbesinin olduğunu aktaran Masson, sınır kasabası olan Gudiana'da ise çok büyük bir pazaryeri olduğunu söylemektedir.²¹²

Masson, eserinde Bahawalpur ve çevresindeki askerî varlığı çok iyi gözlemlemiştir. Ona göre; *"Bölgede bulunan askeri kuvvet 7 tane piyade alayından*

---

²⁰⁷ C. Masson, a.g.e., s.22 vd.

²⁰⁸ C. Masson, a.g.e., s.23.

²⁰⁹ C. Masson, a.g.e., s.23.

²¹⁰ C. Masson, a.g.e., s.23.

²¹¹ C. Masson, a.g.e., s.24.

²¹² C. Masson, a.g.e., s.24.

oluşmaktadır. Her birinin 350 askeri mevcuttur. Toplamda 2.450 askerden oluşan bir kuvvet bulunmaktadır. Her bir alayın 6 topu bulunmakta ve bunlara ilaveten Rohilla ve Patanlardan oluşan 50 piyade bölüğü bulunmaktadır. Bölükler eğitilmiş subaylar tarafından komuta edilmektedir. Bu askerlerin sayısı yaklaşık olarak 1.000 askerdir. Ayrıca sayısı 2.000–3.000 arasında olan paralı süvari askerleri bulunmaktadır. Askeri kuvvetlerin toplamı 6.000–7.000 civarındadır. Askeri malzemeler kötü ve askerlerin maaşı düzensiz ödenmektedir. Alaylarda düzenli bir disiplin mevcut değildir. Yerel halkın katılımıyla asker sayısı 14.000'e kadar çıkmaktadır."²¹³

2.2.2. Dere-i Gazi Han

İndus Nehri'nin üç ya da dört mil batısında hurma bahçelerinin arasında bulunan geniş nüfuslu ticari bir şehir olan Dere-i Gazi Han'ın Dürrani ailesinden bir vali tarafından idare edildiğini söyleyen Masson, bu şehrin oldukça zengini bir pazaryeri olduğunu ve her türlü malın bulunduğunu ifade etmektedir. Dere-i Gazi Han'ın Afganistan'ın diğer şehirleriyle canlı bir ticaretinin olduğunu özellikle Kâbil ve Kandahar'dan meyve tüccarları tarafından getirilen nar, elma, armut gibi meyvelerin bolluğundan bahsetmektedir. Bu bölgede geceleri oldukça soğuk gündüzleri ise sıcak olması sebebiyle yabancılar için büyük sıkıntı olduğunu ve sıklıkla ateşli hastalıklara sebep olduğunu ilave etmektedir.²¹⁴

Dere-i Gazi Han'da yaşayan Müslümanların ve Hinduların Sih hâkimiyeti altında yaşamaktan ve Ranjit Singh tarafından alınan vergilerden şikâyetçi olduklarını belirten Masson, her iki tarafın da eski Dürrani yönetimine özlem duyduklarını aktarmaktadır. Masson, Dere-i Gazi Han'da bulunduğu sırada Vezirin bir harekât için yürüyüşe geçtiğini ve kendisinin de bu yürüyüşe katıldığını söylemektedir. Askeri birliği gözlemlene şansına sahip olan Masson, bu orduda yaya ve atlı birlikten oluşan yaklaşık 3.000 asker ve altı tane top bulunduğunu ifade etmektedir.²¹⁵

Masson, Dere-i Gazi Han'dan daha küçük bir yerleşim birimi olan Dere-i Fati Han'dan söz ederken; "*Şehir Sihler tarafında yönetilmektedir. Oldukça temiz olan bu şehirde mal tedariki iyi olan bir pazar bulunmaktadır. Çok genel olmamakla birlikte şeker kamışının yanı sıra haşhaş ekimi yapılmaktadır. Bölge halkı haşhaştan afyon elde*

²¹³ C. Masson, a.g.e., s.24-26.

²¹⁴ C. Masson, a.g.e., s.31-32.

²¹⁵ C. Masson, a.g.e., s.32-35.

etmektedir. Bölgede Peştü dili konuşulmaktadır. Dere-i Fati Han'da herhangi bir askeri varlık bulunmamaktadır.²¹⁶ demektedir.

2.2.3. Dere-i İsmail Han

Masson, İndus Nehri boyunca kuzeye doğru ilerlemiş ve burada bölgenin en büyük şehirlerinden Dere-i İsmail Han'a ulaşmıştır. Ona göre; *"Bölgedeki en büyük ticari pazarlardan birisine sahip olan bu şehir, bölgeden geçen Hindistan ve Horasan tüccarlarının antreposu durumundadır. Buradan elde edilen vergiler bölgeyi idare eden Navab'ın büyük gelir kaynağını oluşturmaktadır. Dere-i İsmail Han'ın verimli toprakları, İndus Nehri'nden açılan kanallarla sulanmaktadır."*²¹⁷ Bölgenin idarecisi olan Navab, doğusunda nehir bulunan zengin ve verimli topraklardan oluşan Bakkar, Liya ve Mankirah kasabalarından meydana gelen bölgeyi yönetmektedir. Navab'ın babası 1808 yılında Mountstuart Elphinstone tarafından ziyaret edilmiştir. İndus Nehri'nin batısında kalan kısımlarda yaklaşık 300 yıllık antik bir şehrin kalıntıları bulunmaktadır... Dere-i İsmail Han'ın 7 kos²¹⁸ kuzey batısında küçük pazar kasabası olan Kuyah'ta bir kale bulunmakta ve kaledeki garnizonda 50 asker mevcuttur.²¹⁹

Masson'ın İndus Nehri boyunca kuzeye yaptığı seyahatte önemli bilgiler verdiği bir diğer yerleşim yeri Dere-i İsmail Han'dan sonra uğradığı Tak bölgesidir. Bu bölgede özellikle bol miktarda pamuk ziraatı yapıldığına dikkat çeken Masson, ziyaret ettiği köylerde nazik bir şekilde karşılandığını ve konaklama konusunda bir zorlukla karşılaşmadığını ilave etmektedir. Şehrin yüksek ve geniş toprak surlarla çevrildiğini, içerisinde fırınlanmış tuğlalardan inşa edilmiş ve dört köşesinde kuleleri mevcut olan bir kalenin olduğunu söyleyen Masson, savunma hattında 12–13 topun bulunduğunu gözlemlemiştir.²²⁰ Masson, şehrin idarecisi olan Server Han'ın kale içerisinde ikamet ettiğini ve nadiren ikametgâhını terk ettiğini, dışarı çıktığı zaman ise kendisine yaklaşık olarak 100–150 atlı askerin refakat ettiğini belirtmektedir. Onun yıllık 1.5 milyon rupi gelire sahip olduğunu ve bunun 60.000 rupisini Sihlere vergi olarak ödediğini ilave etmektedir.²²¹

²¹⁶ C. Masson, a.g.e., s.35-37.

²¹⁷ C. Masson, a.g.e., s.37-40.

²¹⁸ 1 kos yaklaşık olarak 3.07 km ya da 1.91 mil uzunluk ölçüsündedir.

²¹⁹ C. Masson, a.g.e., s.41.

²²⁰ C. Masson, a.g.e., s.48-49.

²²¹ C. Masson, a.g.e., s.49-52.

Masson, Dere-i İsmail Han'dan kuzeye yaptığı seyahatinde Tak bölgesinden sonra Darraband, Kaleiçi, Kundi, Naggar kasabalarından geçmiş ve bunlar hakkında özellikle askeri varlıklar, pazaryerleri, yöneticileri ve ürünleri ile ilgili bilgiler vermiştir.²²² Kundi'de 100 askerden oluşan bir birliğin görev yaptığı bilgisini aktaran Masson, Naggar'ın Hindularla meskûn önemli bir ticaret kasabası olduğunu eklemektedir.²²³²²⁴

2.2.4. Kohat

Charles Masson'un Peşaver yolu üzerinde bulunan Kohat ile ilgili verdiği bilgiler önemlidir. Yüksek bir tepede kurulmuş ve etrafı surlarla çevrilmiş bulunan Kohat'ta bulunan kalenin çok dayanıklı ve sağlam olmadığını söyleyen Masson, burada idareci olan Han'ın ikametgâhı ve bir garnizonun bulunduğunu ifade etmektedir. Bu şehirde büyük bir pazarın olduğunu, yine önemli sayıda imalathanenin bulunduğunu ve üretilen tüfek namlularının çok meşhur olduğunu belirtmektedir.²²⁵

Peşaver yolu üzerinde bulunan Kohat ve Hangu vadisinin buğday ve mısır üretiminde oldukça iyi olduğunu söyleyen Masson'ın bölgede dikkatini çeken diğer bir husus önemli yeraltı zenginlikleridir. Toprak yüzeyinde bol miktarda kömürün görüldüğünü ve İndus'un batısındaki bu bölgenin kömür rezervinin oldukça yüksek olduğunu değerlendiren Masson, demir, asbest ve bakır madenleri bakımından da zengin bir bölge olduğunu söylemektedir.²²⁶

Kohat vadisinin dağlarla çevrili olduğunu ve kuzey tarafında bulunan en yüksek tepenin gözetleme kulesi olarak kullanıldığını söyleyen Masson, Peşaver yolunun buradan gözetlendiğini, vadinin sona erdiği yerde bulunan geçitte askerî bir karargâhın olduğunu aktarmaktadır.²²⁷ Masson bu bölge halkının Sünnî olmayıp Şii mezhebine bağlı olduğunu da ayrıca ilave etmektedir.²²⁸

---

²²² C. Masson, a.g.e., s.74-79.

²²³ C. Masson, a.g.e., s.80.

²²⁴ C. Masson, a.g.e., s.88-91.

²²⁵ C. Masson, a.g.e., s.112-113.

²²⁶ C. Masson, a.g.e., s.112-113.

²²⁷ C. Masson, a.g.e., s.118-120.

²²⁸ C. Masson, a.g.e., s.113-116.

2.2.5. Peşaver

Masson, Peşaver'in Dürrani yönetiminde olduğu dönemlerde oldukça geliştiğini, ancak iç savaş ve Sihlerin saldırıları sonucunda bu gelişimin durduğunu söylemektedir. Peşaver'de bir zamanlar hükümdarların kışlarını geçirdiği ikametgâh olan Bala Hisar'ın şu an ise sadece bahçesi ayakta kalmış durumda olduğunu ilave etmektedir. Şehirde özensiz inşa edilmiş 9.000–10.000 arasında hane bulunduğunu ve 50.000–60.000 arasında bir nüfusun ikamet ettiğini gözlemlemiştir. Masson, Peşaver'in iklimini anlatırken, oldukça boğucu ve nemli bir havasının olduğunu, şehirde su ihtiyacının kuyulardan temin edildiğini, sıcaktan korunmak için halkın evlerinin altına mahzenler inşa ettiğini aktarmaktadır.²²⁹ Masson, ziyareti esnasında şehirde büyük bir kolera salgınının yaşandığını ve bu salgında yaklaşık 5.000 kişinin öldüğünü tahmin etmektedir.²³⁰ Masson, Peşaver şehrinde yaşayan halkın Afganlar, Tacikler, Hindular, Pencabîler ve Keşmirîlilerden mürekkep olduğunu belirtmekte ve onların tarım işiyle iştigal ettiklerini, ülkelerine ve dinlerine düşkün olduklarını söylemektedir.²³¹

Masson, Peşaver'in Payende Han'ın aynı anneden olan oğulları Yar Muhammed Han, Sultan Muhammed Han, Seyyid Muhammed Han ve Pir Muhammed Han adlı kardeşler tarafından yönetildiğini, kardeşler arasında herhangi bir husumet bulunmadığını, onların her gün annelerinin evinde toplandığını ve istişare ettiklerini söylemektedir.²³² Ayrıca onlar hakkında şu tespitlere yer vermektedir: *“Kardeşlerin en büyüğü Serdar Yar Muhammed Han sözde reistir ve gelirlerin büyük kısmını almaktadır. En küçük kardeşi Pir Muhammed Han, askerler üzerinde büyük bir nüfuzla sahiptir ve oldukça cesaretlidir. Sultan Muhammed Han, kardeşleri arasında en ılımlı olmakla birlikte Kâbil'de tahtta bulunan Dost Muhammed Han'a karşı düşmanlığı ile bilinmektedir. Seyyid Muhammed Han diğerlerine göre daha zeki ve tüm konularda danışılan bir reistir... Serdarların hâkim oldukları bölge sadece Peşaver'in merkezi ile*

²²⁹ C. Masson, a.g.e., s.126-129.

²³⁰ Masson bu kolera hastalığı konusunda *“Peşaver'de doktorlar bu hastalığı yenmede aciz kalmışlar ve sonunda şeker kamışı tedavi şekli olarak kullanmışlardır. Bu salgına maruz kalan hastalar genellikle yetersiz beslenmeden dolayı bu hastalığa kapılmaktadır. Komşularımın bazısında bu durumu gözlemlemekteyim. Müslümanlar bu hastalığa karşı kader gözüyle bakmakta ve hastalığa boyun eğmektedirler. Şehirde bu hastalığa yenik düşen yüksek rütbeli insanlarda bulunmaktadır. Han Barakzai Peşaver'de bulunan reislerden birisidir ve oldukça cesur bir insandır. Kolera salgınında hayatını kaybetmiştir. Bu hastalık salgını Bikanir ve Jaipur'a sıçrayabilir. Bu hastalığın ilk görüldüğü sınır köyü Raja Surat Singh tarafından verilen emir ile yakılmıştır.”* demektedir. Bkz. C. Masson, a.g.e., s.129.

²³¹ C. Masson, a.g.e., s.131-132.

²³² C. Masson, a.g.e., s.130.

sınırlıdır. Bu bölgede toprak oldukça verimli ve iyi ekilmekte, bol miktarda su bulunmaktadır. Şehrin ve toprağın geliri 1.000.000 rupiye ulaşmaktadır. Asker bulduran serdarların asker sayıları 3.000 askeri geçmemektedir. Fakat halk askere çağrıldığında ve bunu finans edebildiklerinde çok sayıda milis kuvveti oluşturabilmektedirler. Top sayıları 10–12 arasında bulunmaktadır. ²³³

2.2.6. Celâlabâd

Charles Masson, Peşaver'den sonra Celalabad şehrine uğramış ve bu vilayet hakkında oldukça önemli istihbarî bilgileri aktarmıştır. Ona göre; “*Celalabad şehri toprak surlarla çevrilidir. Pazaryeri oldukça hareketlidir... Güzel ve verimli bir şehir olan Celalabad, Kandahar ve Peşaver'in serdarı olan Dost Muhammed Han'ın yeğeni Navab Muhammed Zaman Han tarafından yönetilmektedir. Çok zengin olduğu söylenmektedir. Yönetimde eksikleri bulunmakta ve kuralları çok gevşektir. Celalabad'ın gelirleri Tacik köyleri ve Laghman toprakları dâhil 3.000.000 rupi olduğu söylenmektedir. Serdar sınırlı sayıda asker buldurmaktadır fakat ihtiyaç halinde halktan 2.000–3.000 arasında mücahit kuvvetler toplamaktadır. 6 adet topu bulunmakta olup toplar iyi durumda değildir. Dost Muhammed Han'ın müttefiki olup Peşaver Serdarlarına karşı hasımlığı bulunmaktadır.*”²³⁴

Masson, Celalabad şehrinin coğrafi ve iklimi konusunda ise; “*Kotal Jigdillak'dan Daka'ya kadar olan batı yönünden doğu yönüne kadar olan bölgeyi kapsayan Celalabad, güneyde Safid Kûh Sıradağlarını Kuram'dan, kuzeyinde yer alan bir dizi tepe ile Kâfiristan ve Bajor'dan ayrılmaktadır. Celalabad Vadisi iyi bir şekilde sulanmaktadır. Surkh Sud ve Karasu ile birlikte Safid Kûh Sıradağlarından akan birkaç dere Kâbil Nehri'ni oluşturmaktadır. Celalabad şehrinin iklimi değişken bir iklimdir. Kış mevsiminde sert rüzgârlara maruz kalmasına karşın hava güzeldir. Yaz mevsiminde ise vadi içerisinde bulunmasına karşın hava sıcaklığı aşırı derecede yüksektir. Yaz mevsiminde Safid Kûh Dağlarında serin yerler bulunmakta ve Celalabad sakinleri yaz mevsiminde yayla olarak bu dağlara çekilmektedir*”.²³⁵ demektedir.

Celalabad'dan sonra Bala Bağ'a gelen Masson, burası hakkında; “*Şehir Surkh Rud Nehri'nin güney yakasında bulunmaktadır. Antik Adinapur şehri karşısında*

²³³ C. Masson, a.g.e., s.130 vd.

²³⁴ C. Masson, a.g.e., s.175-176.

²³⁵ C. Masson, a.g.e., s.177-178.

kurulmuştur. Antik şehrin kalıntıları az da olsa mevcuttur. Bala Bağ, Celalabad'dan daha fazla ticari hareketliliğe sahiptir. Şehirde çok fazla Hindu tüccar bulunmakta olup birkaç tane de banker ikamet etmektedir. Şehir hâkim bir yükseklikte kurulduğu için havası boğucu değildir. Şehrin batısında hanedana ait bir bahçe bulunmaktadır. Şehrin doğusunda geniş ekili alanlar mevcuttur. Özellikle şeker kamışı tarımı yapılmaktadır. Şehrin güney batısı taşlık ve ekili değildir. Şehrin güney kapısında Navab Muhammed Zaman Han'a ait 6 adet top bulunmaktadır.²³⁶ bilgisini paylaşmaktadır.

2.2.7. Çitral (Kâfiristan)

Charles Masson'ın bir oryantalist olarak eserinde verdiği en dikkat çekici bilgi Afganistan'ın Çitral bölgesinde mukim olan Siyahpuş Kâfirleriyle ilgili olanıdır. Bu konuda; *“Mountstuart Elphinstone'un Afganistan'a yapmış olduğu seyahatte ajanlarından birisi olan Molla Nejib vasıtasıyla Müslümanlar tarafından Kâfir ya da kara çarşaflılar olarak bilinen ve kendilerine has münzevi bir hayat süren Siaposh (Siyahpuş) Kâfirleri hakkında bilgileri toplamış ve seyahatnamesine dâhil etmiştir. Benim seyahat ettiğim zamanlarda Molla Nejib halen sağ idi ve aslında Kâfirlerin yaşadığı bölgeye hiç gitmemiştir. Ben onun bölgeye gitmediğine inanmaktayım. Siaposh sınırına yakın yaşayan Müslümanlar dostça ilişkide olmadıkları insanlar ile kabilelerinin davranışları, gelenek görenekleri ile ilgili konularda açık bir şekilde konuşmaktan imtina etmektedirler. Bunun yerine kendi aralarında birbirlerinden duydukları efsanevi hikâyelerle kabileleri tanımlamaktadırlar. Bu yüzden komşularından Kâfirlerle ilgili yanlış anlaşılmalara yol açan bilgiler duyulmaktadır.”*²³⁷ demektedir. Görüldüğü üzere kendisinden önce Afganistan'a giden Elphinstone'un faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olan Masson, onun verdiği bilgileri kritik etmede oldukça bilinçli davranmıştır.

Masson, Kâfiristan'ın sınırlarının kuzey yönünden Çitral'dan Faizabad ve Badahşan'a giden hat ile belirlendiğini söylemektedir. Ona göre bu hat batıdan doğuya Hindikuş Dağlarını geçmekte ve Penşir vadisinden güneyde Kûh Kohwand tepesinden ayrılmaktadır. Taghow, Nadjil, Laghman ve Shewah bölgeleri ile sınır olan bu bölgede

²³⁶ C. Masson, a.g.e., s.182.

²³⁷ Transactions of the Bombay Geographical Society From September to November 1840, Mr.Massoon's Papers on Afghanistan, Vol V, Bombay 1840, Printed At The American Mission Press.s.42.

Kûh Karinj Dağının en geniş ve hâkim zirvesi Siyahpuşların yerleşim mekânlarıdır. Kâfiristan üzerinden kuzey ve güney yönünde üç büyük nehir akmakta ve bu nehirler Kâbil ve Celalabad nehirleri ile gücünü arttırıp İndus Nehri'ne dökülmektedir.

Masson, Afganistan'da Kâfir ya da Siaposh (Siyahpuş) olarak tanımlanan kabilenin Laghman ve Kunar'ın kuzeyindeki dağlık bölgede Kameh ve Najdil Nehirleri boyunca yaşamakta olduklarını komşuları olan Müslüman aşiretlerin tacizlerinden ve kendi içlerindeki anlaşmazlıklardan dolayı topraklarının küçüldüğünü söylemektedir.²³⁸ Bu durumda olan kabileler tacizlerden sakınmak için Müslümanlığı seçmiş olmakla birlikte kendi adetlerini, giyim kuşam ve kostümlerini muhafaza etmişlerdir.²³⁹ Dinlerini ise "Nimcha" ya da yarı Müslüman olarak korumuşlardır.²⁴⁰

Siyahpuşların konuştukları dilin "*Sherifadin*" adı verilen bir dil olduğunu ve bu dilin tam olarak ne Farsça, ne Türkçe ne de Hinduca olduğunu söyleyen Masson, Siyahpuş bölgesinin batı ve güney sınırlarında yani Kâbil ve Celalabad sınırlarında Farsça, Türkçe ve Hinduca'ya ait dört farklı lehçenin konuşulduğunu tespit etmiştir. Ona göre; "*Bunlar Perancheh, Pashai, Laghmani ve Kûhistani lehçeleridir. Perancheh lehçesi Panjshir yakınlarında yaşayan aynı isimdeki birkaç aile tarafından konuşulmaktadır. Pashai, Nijrow'un doğusundaki tepelerde yaşayan köylerde konuşulmaktadır. Laghmani lehçesi Laghman'daki Tacikler tarafından konuşulmaktadır. Laghmanlar aynı zamanda Farsça da konuşurlar. Kûhistani lehçesi Dara Nur, Dara Mazar ve Dara Pec'in yerleşimcileri tarafından konuşulur. Bu insanlar diğer lehçeleri bilmemektedirler. Bu insanların Siyahpuş halkıyla iletişimde oldukları bilinmektedir. Fakat Siyahpuş Kâfirlerinin diliyle bir benzerlik göstermemekte olup anlaşılabilir Farsça, Türkçe ve Hindu dillerinden önce bölgeye intikal ettiği görülmektedir.*"²⁴¹

Masson, bölgenin toprağı taşlık olması sebebiyle genellikle Hint mısırı ekimi yapıldığını ve halkın bahçe tarımına yöneldiğini söylemektedir. O sebeple bölgede ceviz, armut, fıstık, dut, üzüm ağaçları bulunmakta ve inanılmaz derecede meyve ürünü

---

²³⁸ C. Masson, a.g.e., s.207.

²³⁹ Transactions of the Bombay Geographical Society From September to November 1840, **Mr.Massoon's Papers on Afghanistan**, Vol V, Bombay 1840, Printed At The American Mission Press.s.42-43.

²⁴⁰ C. Masson, a.g.e., s.210-211.

²⁴¹ C. Masson, a.g.e., s.213-219.

alınmaktadır. Günlük olarak et, peynir, lor peyniri ve hem taze hem de kurutulmuş meyve tüketen bölge ahalisi, Kâbil'in peynir ihtiyacını karşılayacak kadar üretim yapabilmektedir.²⁴² Bölgede bol miktarda keçi beslenmekte ve bunların et, süt ve derisinden istifade edilmektedir.²⁴³

Masson, bölgenin altın madeni bakımından oldukça zengin olduğunu ve bölgede altının “*Tilla Kâhi*” adıyla bilindiğini aktarmaktadır. Kâfiristan boyunca akan nehirlerin bu madeni getirdiğini ve Çitral ve Kameh nehirleri üzerinde altın yıkayıcıların istihdam edildiğini ilave etmektedir.²⁴⁴

2.2.8. Gazne

Seyahatinde Gazne'ye uğrayan Masson, bu şehrin Dost Muhammed Han'ın kardeşi Emir Muhammed Han tarafından yönetildiğini aktarmaktadır. Ona göre; “*Gazne serdarı Emir Muhammed Han zulüm ve zorbalığı ile tanınmakta ve topraklarını güçlü bir el ile yönetmektedir. Askerleri onun daima mutlak bir itaat beklediğini bilir ve daima hizmet için hazır bulunurlar. Hizmetlerinin sonunda maaşlarını alırlar. Gazne valisi olarak yetkisi dâhilinde kabile reislerini görevden alır hatta öldürür.*”²⁴⁵

Masson, Kandahar yolu üzerinde bulunan Nam, Oba, Karabağ ve Mukur ile Kâbil yolu üzerinde bulunan Wardak, kuzeyinde bulunan Nawar, Şilvar ve güneydoğusunda bulunan Logar'ın Gazne'ye bağlı olduğunu ve tüm gelirlerinin 2.000.000 rupi olduğunu aktarmaktadır.²⁴⁶

Masson, şehrin çevresinin bir hendek ve kerpiç surlarla çevrili olduğunu söylemektedir. Şehre hâkim bir yerde bulunan kalenin bir tanesi Nani'ye diğeri Kâbil yönüne bakmakta olan iki kapısının bulunduğu bilgisini paylaşmaktadır. Ona göre, Logar, Kâbil ve Bamiyan yollarının kesiştiği çok geniş bir ovaya hükmeden Gazne, askerî açıdan ideal bir konumdur.²⁴⁷ Tarım ve ticaret noktasında çok iyi durumda olan Gazne'nin gelirleri 400.000 rupiden fazladır.²⁴⁸

---

²⁴² C. Masson, a.g.e., s.211-212.

²⁴³ C. Masson, a.g.e., s.212.

²⁴⁴ C. Masson, a.g.e., s.213.

²⁴⁵ C. Masson, a.g.e., s.255.

²⁴⁶ C. Masson, a.g.e., s.253-254.

²⁴⁷ C. Masson, a.g.e., s.220-221.

²⁴⁸ C. Masson, a.g.e., s.222.

Masson'ın Gazne hakkında verdiği bilgilerden en ilginç antik tarih ve arkeolojiye ait olanlardır. Yavana ve Deucalion Krallarının burada ikamet ettiğini söyleyen Masson, şehrin geçmişteki adının Chrysococcas'da yazıldığı gibi Sabal, Zabal ya da Saul olarak vermektedir. Zürcüm'ta yapılan kazılarda Gazne'nin başkent olduğunu, Wardak'ta yapılan kazılarda elde edilen heykeller ve bulunan sikkelerden buluntuların Hint-İskit dönemine ait olduğunu ilave etmektedir. Bu dönemi de yaklaşık olarak IV. ya da V. yüzyıla tarihlendirmektedir. Gazne'nin batısındaki tepelerde bulunan antik yerleşim, "Sheher Kurgan" olarak adlandırılmaktadır. Bu bölgede çok sayıda kitabe ve sikke paralar bulunmuştur. Ghar Samanuka olarak adlandırılan yerde mağaralar bulunmaktadır.²⁴⁹

Masson, Gazne bölgesinde yer alan Saiyadabad ve Shekhabad'ı geçtikten sonra Arghandi'ye ulaştığını, buranın Dost Muhammed Han tarafından Kâbil'i korumak ve düşmanları olan İngilizleri karşılamak için seçtiğini ve burada önemli bir karakolun bulunduğunu belirtmektedir.²⁵⁰

Masson, eserinde herhangi bir tarih vermeden Gazne civarında Afganistan hükümdarı Dost Muhammed Han ile görüşme fırsatı bulunduğunu da nakletmektedir. Bu konu hakkında; "Dost Muhammed Han'ın huzuruna çıkmak üzere Hacı Han tarafından kabul edildim. Görüşme anında Gazne'nin birkaç mil dışında Kandahar ordusu beklemekteydi. Sayıları 11.000 civarındaydı. Buna karşılık Dost Muhammed Han'ın ordusunun sayısı 6.000 olarak tahmin edilmekteydi. Dost Muhammed Han küçük bir çadır içerisinde kalabalık bir insan grubu arasında oturmaktaydı. İnsan kalabalığı arasında zorla içeri girdim ve Dost Muhammed Han elini uzattı ve tokalaştık ve bana oturmamı söyledi. Üzerinde düz bir elbise vardı. Gülümsedi ve hangi dilde iletişim kuracağımızı söyledi. Ona Peştü ve Farsça dilinde konuşmadığımı söyledim. Hindistan dilinde yanındakilere o dili anladığını fakat bir Dürrani Serdarı olarak iletişim kurmanın zor olduğunu söyledi. Soruları çok az ve önemsizdi. Çok uzun süreli sohbet için zamanı azdı. Benim konuşmamda kısaydı ve ayağa kalkıp müsaade istedim. Hacı Han'dan daha sonra Dost Muhammed Han'ın meşgul olmadığı bir zamanda tekrar görüşürmesini rica ettim. Dost Muhammed Han'ın arkasında yeğeni Habibullah Han bulunmaktaydı. Reisler bana karşı çok nazik ve uygar davrandılar. Birkaç gün bu

²⁴⁹ C. Masson, a.g.e., s.222-223.

²⁵⁰ C. Masson, a.g.e., s.225.

karargâhta konakladım. Birkaç gün sonra karargâhta davul sesi ve savaş müziği duyuldu. Dost Muhammed Han ile rakibi kardeşi Kandahar Serdari arasındaki görüş ayrılığının silaha başvurulmadan giderildiği ilan edildi. Hacı Han kardeşi Gül Muhammed Han'a sarılarak olayı kutladılar."²⁵¹

Masson, Dost Muhammed Han'ın Gazne ve Laghman dâhil olmak üzere 14.000.000 rupilik bir gelire sahip olduğu bilgisini vermektedir. Gelirlerini arttırmak için diğer komşu kabilelerden zorla vergi almaya çalıştığını da ilave etmektedir.²⁵² Dost Muhammed Han'ın Gazne'de topladığı ordusu hakkında tafsilatlı bilgi paylaşan Masson, Dost Muhammed Han'ın asker sayısının 6.000, Navab Cabir Han'ın Celalabad'dan getirdiği asker sayısının 700 olduğunu, diğer kuvvetlerin ise Kâbil bölgesine dağıldığını ifade etmektedir. Dost Muhammed Han'ın müttefiki Navab Muhammed Zaman Han'ın ise karargâha yalnızca özel kuvvetlerini getirdiğini, ordunun beraberinde 12 adet top taşıdığını, 3 tane topun ise Gazne'de kardeşinde bulunduğunu, Navab Muhammed Zaman Han'ın da yarım düzine topa sahip olduğu bilgisini vermektedir.²⁵³

Masson, Dost Muhammed Han'ın bütün Afganistan ahali tarafından sevildiğini, Hinduların ondan korkmadan huzuruna çıkıp konuşabildiklerini müşahede etmiştir. Özellikle adaletli tavrı sebebiyle kural tanımayan Afganları kolayca hâkimiyeti altında tuttuğunu aktarmaktadır. Ona göre; "*Dost Muhammed Han, ordusuna karşı çok dikkatli olup ordusunun kendisine ne kadar bağlı olduğunun farkındadır. Kısıtlı kaynakları ve bütçesi asker maaşlarını düzenli ödemesinde sorunlar yaratmakta, ancak askerleri ödemede yavaşta olsa onun bu borcun altında kalmayacağını bilmektedirler. Dost Muhammed Han bazı konularda kendisini ispatlamıştır. Bunlar yiğitliği ve komutanlığıdır. Devlet yönetiminde yeteneklidir. Çok iyi bir şekilde kılıç kullanır. Giyim kuşam konusunda oldukça sadedir.*"²⁵⁴

2.2.9. Kandahar

Masson'un Afganistan seyahatinde tafsilatlı bilgi verdiği bir diğer şehir Kandahar'dır. Kandahar şehrinin 3 mil uzunluğunda toprak surlarla çevrili olduğunu ve

²⁵¹ C. Masson, a.g.e., s.243-244.

²⁵² C. Masson, a.g.e., s.250.

²⁵³ C. Masson, a.g.e., s.251.

²⁵⁴ C. Masson, a.g.e., s.252.

her bir tarafında üçer burcun yer aldığını söyleyen Masson, bu surların aşılması güç bir hendek ile güçlendirildiğini aktarmaktadır. Şehrin beş kapısı olup, kapılardan biri şehrin kuzeybatı yönünde yer alan ve Şehzade Kâmuran tarafından inşa edilen kaleye açılmaktadır. Masson, yeni şehrin Dürrani devletinin kurucusu Ahmed Şah tarafından tasarlandığını, şehrin güneydoğusunda ise Nadir Şah tarafından inşa edilen eski şehrin bulunduğunu isabetli bir şekilde aktarmaktadır.²⁵⁵

Masson, Kandahar şehri ile ilgili şu bilgileri paylaşmaktadır: “Şehrin ana pazarları geniş ve ferahtır. Pazarların bulunduğu alanda boylu boyunca ağaçlar ve kanallar bulunmaktadır. Şehir Arghandab Nehri’nden kanallarla getirilen su ile ikmal edilmektedir. Bu su daha sonra daha küçük kanallarla dağıtmakta olup hemen hemen her evin bahçesinden arklarla geçmektedir. Şehirde aynı zamanda çok miktarda su kuyusu da bulunmaktadır ve kuyu suyu içme suyu olarak tercih edilmektedir. Şehrin nüfusu 25.000 ila 30.000 arasındadır. Şehir Dürranilerin merkez kenti olmasına karşın cami ve diğer kamu binaları çok güzel değildir.²⁵⁶ Evler fırınlanmış tuğladan inşa edilip üzerleri kubbe ile örtülmektedir. Ahmed Şah, kendi tasarladığı türbeye defnedilmiştir. Türbesi şehirdeki en ilginç eserlerden biridir. Türbe kapalı bir bina içerisinde olup dut ağacı ile kaplanmıştır. Sekizgen bir kubbe ve minarelerle süslenmiştir. Odanın merkezinde Ahmed Şah’ın kabri bulunmaktadır. Bu kabir beyaz mermer ile kaplanmış ve zengin halılarla döşenmiştir. Türbenin tavanı yıldızlanmış ve lacivert taşla kaplanmıştır.”²⁵⁷

Kandahar’ın Dost Muhammed Han’ın kardeşleri Dil Han, Kühendil Han, Rahimdil Han ve Mihirdil Han tarafından yönetildiğini, kardeşlerden Şir Dil Han’ın ise iki yıl önce vefat ettiğini söyleyen Masson, bu kardeşlerin tamamının Payende Han’ın aynı eşinden dünyaya geldiklerini belirtmektedir.²⁵⁸

Masson, Kandahar’ın askerî varlığı hakkında da oldukça önemli bilgiler vermektedir. Ona göre Kandahar’da milis kuvvetleri dâhil 11.000 asker toplandığını bunların 3.000’inin süvarilerden oluştuğunu söylemektedir. Kandahar’ın gelirlerinin böyle büyük bir askeri gücü idame edebilmektedir. Masson, şehirde 20 tane topun bulunduğunu ve topların bazılarının faal olmadığını tespit etmiş, iyi durumda olan

²⁵⁵ C. Masson, a.g.e., s.279.

²⁵⁶ C. Masson, a.g.e., s.280.

²⁵⁷ C. Masson, a.g.e., s.280-281.

²⁵⁸ C. Masson, a.g.e., s.282-283.

topların ise Hollanda üretimi toplar olduğunu ve topların üzerinde “Halandez” markasının açıkça görüldüğünü aktarmıştır.²⁵⁹

Masson, eserinde Gazne-Kandahar arasında yaşayan Gilcay aşiretine özel bir bölüm açmıştır. Nüfus olarak oldukça kalabalık olan bu aşiret ile ilgili olarak; “Şayet yetenekli bir reis altında birleşirlerse, özellikle ülkenin mevcut durumunda, en güçlü grup olabilirler. Gilcaylar aynı zamanda Farah ve Herat arasında bölge ile Kâbil ve Celalabad’da yaşamakta olup aralarındaki kopukluk nedeniyle birbirlerinden habersizdirler... Kandahar ve Gazne arasında yaşayan Gilcaylar, Hotaklar, Tokiler, Terekiler ve Andariler olmak üzere alt şubelere bölünmüşlerdir. Bu ailelerden Hohtaklar, Thokiler ve Terekiler bağımsızdırlar. Mukur’da ikamet eden Andariler ise Gazne hükümeti’ne bağlıdırlar. Hotaklar Gilcay kabilesinin ana ailesi olarak kabul edilir ve kendi hâkimiyetleri döneminde liderler bu aileden çıkmıştır...”²⁶⁰ demektedir.

Masson tam bir oryantalist tavır ile Gilcayların psiko-fizik davranışları ve tarihî geçmişleri ile ilgili bilgiler de vermektedir. Ona göre; “Gilcay erkekleri iyi ırktandır. Hotak ve Toki köylüleri diğer Afgan kabileleri arasında boy ve endamda tartışmasızdırlar. Çok cesur ve savaşçı erkeklerdir. Gaddarlığa elverişlidirler. Vahşilikleri kendi aralarındaki geçimsizlikle cesaretlenmektedir. Bazı Gilcayların yabancılarla olan ilişkileri şiddet içermekte ve onları insanlıktan çıkarmaktadır. Gilcaylar kendilerini Peştu ya da Afgan lehçesi konuşarak Afgan olarak tanımlasa da karışık bir ırktır... Gilcay ismi kelime olarak açık bir şekilde “Khalji ya da Khilaji” kelimelerinin değişiminden oluşmuştur. Bu isim Şerafeddin’in “Timur Tarihi” adlı eserinde büyük Türk kabilesi olarak geçmektedir. İran’da Savah ve Kum bölgelerinde halen yaşamakta olan bir bölümünü bu eserde tanımlamıştır. Hotak ve Toki aşiretlerinin Türk kökenli oldukları özellikle muhtemeldir. Aynı zamanda Tereki ve Andari aileleri de aynı kökten olabilir. Kanıt olarak bu bölgede yaşayan Müslüman silahlarının gelişimini inceleyen tarihçi “Ferişte” onları Ghilji ve Khiliji olarak tanımlamaktadır. Gor ve Kâbil kabileleri ile bağlantılı olarak Hicri 143 yılında Kirman ve Peşaver Afganları ile birleşerek Lahor’un Hindu prenslerine saldırmışlardır. Sonuç olarak Hindistan ve İran’da fetihleriyle ortaya çıkmışlardır. İran’da Osmanlı ordusunu da yenilgiye uğratmışlardır. Nadir Şah onları en inatçı düşmanları olarak görmüştür.

²⁵⁹ C. Masson, a.g.e., s.294.

²⁶⁰ C. Masson, a.g.e., s.204-205.

*Nadir Şah Hindistan'a sefere çıktığında Kandahar bir Gilcay olan Hüseyin Han'ın ellerindedir. Hüseyin Han oğullarıyla beraber 18 ay boyunca toprağını savunmuş adamlarının büyük bir kısmını kaybetmiş ve büyük bir cesaret göstermiş sonunda esir düşmüştür.*²⁶¹

Bu bilgiler Masson'ın tarih ve literatüre ne kadar hâkim olduğunun en önemli göstergesidir.

2.2.10. Şikârpur

Charles Masson'ın Kandahar'dan sonra ziyaret ettiği ve hakkında önemli bilgileri paylaştığı yer Şikârpur şehri olmuştur. Büyük ve kalabalık bir şehir olarak zikrettiği Şikârpur, özellikle Hindu bankerler ile Orta Asya ve Batı Hindistan arasında bağlantıları olan tüccarları ile meşhurdur. O sebeple Masson, burayı büyük miktarda paranın geçiş merkezi olduğundan ticari kurumlar için elzem olan bir yer olarak tarif etmektedir.²⁶² Dürranîler zamanında en önemli dönemini yaşayan Şikârpur'un, Pencâb'da Multan ve Amritsar şehirlerinin ticaret bakımından öne çıkmasıyla birlikte gerilemeye başladığını söyleyen Masson, bunun sebebini siyasî istikrarsızlığa bağlamaktadır. Ona göre Dürranîlerin iç savaşlarda yıpranması ve İngilizlerin desteklediği Sihlerin bölgeye sürekli baskınlar yapması Şikârpur'un eski ihtişamlı günlerinden geriye düşmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla Şikârpur'un düşüşü ve tekelin ortadan kalkması, Pencâb'taki diğer şehirlere yaramıştır.²⁶³

Şehrin etrafında bulunan surların yıkılmak üzere olduğunu söyleyen Masson, ticari bakımdan oldukça canlı bir pazaryeri ile İndus Nehri'nden getirilen balıkların satıldığı bir balık pazarının mevcudiyetinden bahsetmektedir. Şehrin etrafında geniş tarlalar ve bahçelerin olduğu Şikârpur'un özellikle meyve ve şeker kamışı üretiminde oldukça ileri seviyede olduğunu da ilave etmektedir.²⁶⁴ Şehrin su ihtiyacı ise İndus Nehri'nden açılan bir kanal ve şehir içinde açılan su kuyularından temin edilmektedir.²⁶⁵

---

²⁶¹ C. Masson, a.g.e., s.207-208.

²⁶² C. Masson, a.g.e., s.354.

²⁶³ C. Masson, a.g.e., s.353-354.

²⁶⁴ C. Masson, a.g.e., s.356.

²⁶⁵ C. Masson, a.g.e., s.356-357.

Masson, Şikârpur şehrinin ahalisi hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Ona göre: “Şehirde genellikle Hindular yaşamasına rağmen çok fazla sayıda Afgan, Beluç ve Brahui aile yaşamaktadır. Müslüman nüfusun karakteri iyi değildir. Erkekler cahil, kurnaz, kavgacı ve korkaktır. Hindu kadın ve erkekleri ise hovarda ve şirrettir.”²⁶⁶

Masson’ın Şikârpur’u ziyareti sırasında buranın idaresinin artık Dürranilerde olmadığını valinin Haydarabad’tan tayin edilen Mir İsmail Şah’ın oğlu Mir Kasım Han’ın olduğunu söylemektedir. Ona göre bölgenin gelirleri 8.000.000 rupi civarındadır ve bunun yaklaşık 2.500.000 rupisi haksız vergi olarak toplanmaktadır.²⁶⁷ Ayrıca Şikarpur para basma imtiyazına haiz bir şehirdir ve burada bulunan darphane de ayarı yüksek paralar basılmaktadır.²⁶⁸

2.2.11. Multan

Charles Masson, Şikarpur’dan sonra Multan’a yönelmiş ve bu güzergâhta bulunan Haypur (Khaipur), Sultanpur, Mirpur, Celalpur ve Sujah Kot kasabaları hakkında bilgiler vermiştir. Haypur’un ticaret yönünden oldukça canlı olduğunu²⁶⁹ söyleyen Masson, Sultanpur, Mirpur, Celalpur ve Sujah Kot’un tarım bakımından özellikle de pamuk ziraatı ekiminde önemli şehirler konumunda bulunduğunu bildirmektedir.²⁷⁰

Multan’ın 3 mil uzunluğunda bir surla çevrildiğini ancak bu sur ve içerisinde bulunan kalenin çok sağlam olmadığını söyleyen Masson, şehirde bir garnizon olmadığını sadece muhafızlık yapan askerlerin bulunduğunu aktarmaktadır.²⁷¹ 8-9.000 hanenin bulunduğu şehirde ticaretin oldukça canlı olduğunu ifade eden Masson, Müslüman tüccarlar ile Hindu bankerlerin bu ticarete önemli pay sahibi olduğunu gözlemlemiştir. Ayrıca şehirde Müslümanlara ait çok fazla sayıda mezar ve türbe bulunduğunu bu mezarların tamamının kutsal kabul edildiğini aktarmaktadır.²⁷² Masson’ın burada en çok dikkatini çeken Multan’ın kuzeyinde görkemli ve çok iyi

---

²⁶⁶ C. Masson, a.g.e., s.357.

²⁶⁷ C. Masson, a.g.e., s.358.

²⁶⁸ C. Masson, a.g.e., s.360.

²⁶⁹ C. Masson, a.g.e., s.363-364.

²⁷⁰ C. Masson, a.g.e., s.368-394.

²⁷¹ C. Masson, a.g.e., s.394.

²⁷² C. Masson, a.g.e., s.395.

muhafaza edilmiş halde bulunan Şems-i Tebrizi'nin türbesi olmuştur. Bu türbenin halkın büyük teveccühüne mazhar olduğunu söylemektedir.²⁷³

2.2.12. Lahor

Charles Masson'ın eserinde Pencâb'ın başkenti Lahor hakkında verdiği bilgiler oldukça kıymetlidir. O dönemde Sih lider Ranjit Singh'in hâkimiyetinde bulunan Lahor'da tarihî yapılar hakkında önemli bilgiler veren Masson, bu konuda; *“Şüphesiz antik bir kenttir. Şehir çok geniş ve içerisinde çok sayıda önemli ve heybetli yapılar bulunmaktadır. Bu görkemli binalar arasında Padişah ve Vezir Han mescitleri bulunmaktadır. Sona ve Altın mescit dikkate değer diğer yapılardır. Padişah mescidi kumtaşından inşa edilmiş minaresi ve kubbesi mükemmel yapılmıştır. Vezir Han mescidi de görkemli bir yapıdır. Minarelerinin yüksekliğiyle göze çarpmaktadır. Yapı tamamen çini ile kaplanmış ve Arapça ayetlerle işlenmiştir. Muhteşem bir yapıdır. Tüm duvarları Kur'an'dan ayetlerle bezenmiştir. Güzel ve geniş bir mescit olan Sona ya da Sonara mescidinin yaldızlı bir kubbesi bulunmaktadır. Ancak Sihlerin hâkimiyetine girdikten sonra Padişah ve Vezir Han mescitleri ahıra çevrilmiştir. Şehirde bu mescitlere ilaveten başka mescitler de bulunmaktadır. Aynı zamanda Hindu tapınakları da mevcuttur.”*²⁷⁴ demektedir.

Lahor'da her meslek grubunun ayrı bir sokakta atölyelerinin olduğunu ve dükkânlarda “Demirci, kuyumcu, semerci vs.” gibi iş kollarını gösteren tabelaların bulunduğunu söyleyen Masson, bu şehirde ticaretin oldukça canlı olduğunu ifade etmektedir.²⁷⁵ Lahor bölgesinde çok sayıda bahçe bulunduğunu, her türlü sebze ve meyve üretiminin yapıldığını, mesire alanlarının tıpkı Batı'da olduğu gibi halkın kullanımına açık olduğunu anlatan Masson, bahçeleri gezmek isteyenlerin ağaç ve çiçekleri koruyarak içerisinde yürüyüşler yaptıklarını ilave etmektedir.²⁷⁶

Masson'un Lahor ile ilgili verdiği bilgiler arasında şehrin savunmasına ait olan bilgiler oldukça önemlidir. Ona göre; *“Ravi Nehri'ne bitişik olan bu şehir, tuğlalarla örülmüş surlarla çevrilidir ve bu surlar top atışına mukavemet gösterecek kadar geniştir. Ayrıca Surlarda belirli aralıklarda yuvarlak gözetleme kuleleri bulunmaktadır.*

²⁷³ C. Masson, a.g.e., s.395.

²⁷⁴ C. Masson, a.g.e., s.409-410.

²⁷⁵ C. Masson, a.g.e., s.410.

²⁷⁶ C. Masson, a.g.e., s.414-415.

Sih lider Ranjit Singh surların etrafını hendekle çevirmiş ve savunmasını güçlendirmiştir. Ranjit Singh Fransız subayların danışmanlığında surları sürekli olarak güçlendirmekte ve topçu birliğiyle teçhiz etmektedir. Surlarda pek çok kapı bulunmaktadır. Bunlar Murchi Derwaza, Lohar Derwaza, Delhi Derwaza ve Atak Derwaza kapılarıdır. Lohar Derwaza kapısında “Bangi” adı verilen büyük bir top bulunmaktadır. Murchi Derwaza kapısında ise kafeste tutulan iki ya da üç tane kaplan bulunmaktadır.”²⁷⁷

Masson’ın aşağıda vermiş olduğu bilgiler, İngilizler için tam anlamıyla istihbarat niteliğindedir. *“Ranjit Singh’in askeri gücü dikkate değerdir. Asker sayısı tahminen 70.000 askerdir. Bu askerlerden 20.000 kadarı Fransız subayların eğitiminden geçerek düzenli asker olmuşlardır. Ranjit Singh’in düzenli ordularının çok saygıdeğer bir görünüşü vardır. Kıyafetleri düzgün ve iyi teçhiz edilmişlerdir. Eksik bir şeyleri görünmemektedir. Askeri birlikler ayırım yapılmadan Müslüman ve Sihlerden oluşturulmuştur. Askerler Pencap’ın “Pagri” olarak adlandırılan başlıklarını takmaktadırlar. Her bir askeri birliğin kırmızı, mavi ve yeşil gibi belirgin renkte üniformaları bulunmaktadır. Asker kıyafetleri İngiliz Hindistanı askeri kuvvetlerinin kıyafetlerine benzemektedir. Pencap’ın yerli askerleri uzun yürüyüşler yapmakta ve yorulmamaktadırlar ve bununla gurur duymaktadırlar. Fakat yağmaya meyilliler. Fiziki olarak Pencap askerleri Hindistan askerlerine göre daha üstün durumdadırlar. Kolları kaslı ve bacakları iridir.”²⁷⁸*

Ranjit Singh’in ordusunu Avrupaî tarzda eğitmek ve donatmak için Avrupalı subayları istihdam ettiğini söyleyen Masson, ilk olarak 1819 yılının Mart ayında iki maceraperest Fransız subayı M. Ventura ve M. Allard’ın orduya katıldığı bilgisini vermektedir. Bu iki subay, önce İran ordusunda görev almak için İran’a gitmiş, ancak daha sonra buradan ayrılarak Kâbil üzerinden Lahor’a gelip Sih ordusunda iyi bir maaşla istihdam edilmişlerdir. Bu iki subaydan sonra Paris Politeknik Enstitüsünden M. Court da bu orduya katılmıştır.²⁷⁹

Masson’ın Lahor’da bulunan Ranjit Singh’in ordusuyla ilgili verdiği bir diğer önemli bilgi asker sayısı ve durumu hakkında olanlardır. Bu konuda hazırlamış olduğu

---

²⁷⁷ C. Masson, a.g.e., s.411.

²⁷⁸ C. Masson, a.g.e., s.431-434.

²⁷⁹ **History of The Puncap And Of The Rise, Vol II**, London 1846, s.63-65.

tabloda her birliğin bağılı olduğu komutan, asker sayısı ve özellikleri tablo halinde verilmiştir.²⁸⁰ Bu tabloya göre Ranjit Singh yaklaşık 74.000 kişilik bir kuvvete sahiptir. Yine Masson'a göre Sih ordusunda maaş ödemeleri "Jaghir" adı verilen toprak tahsisıyla yapılmaktadır. Bu ödemeler değişkendir. Düzenli piyadeler için İngiliz ordusundaki paralı askerlerden 1 rupi daha fazla maaş ödenmektedir. Düzenli taburlardaki subayların maaşları sabittir. Maharaca'nın kendisi tarafından oluşturulan birlikler ise fazladan ödeme almaktadırlar. Askerlere düzenli ve zamanında ödeme yapılamamakla birlikte yıl içerisinde tüm ödeneklerini almaktadırlar. Sih askerlerin her yıl üç ay evlerini ziyaret etmek için izinleri bulunmaktadır.²⁸¹

2.2.13. Haydarabad-Karaçi

Masson'ın Afganistan ve çevresindeki faaliyetleri arasında istihbarat toplamaya matuf olan kısmını kendi ağzıyla itiraf ettiği yer Haydarabad ziyareti olmuştur. Haydarabad şehri hakkında bilgi verirken şehrin güneyinde yüksek surları olan bir kale bulunduğunu ancak içerisine yabancıların girmesine müsaade edilmediğini bildiren Masson, *"Şehrin geliri ve askeri kuvvetleri hakkında bilgi almaya çalıştığımda abartılı rakamlar verildi. Şehirde asker görünümünde kimseyi görmedim. Aslında gözlemlediğim kadarıyla Haydarabad'ta bulunan erkekler yevmiye karşılığı askerlik yapmakta fakat askeriye katılmamaktadır. Onun yerine ticaret ile işteğal olmaktadır."*²⁸² demektedir.

Haydarabad'tan sonra Karaçi'ye uğrayan Masson, burayı çok büyük bir şehir olmamakla birlikte ticaret hacmi yüksek bir şehir olarak zikretmektedir. Ona göre; *"Şehrin çevresi yıkılmak üzere olan toprak surlarla çevrili ve kulelerle donatılmıştır. Kulelerin üzerinde birkaç büyük top bulunmaktadır. Genellikle balıkçılık ve denizcilikle uğraşan nüfustan oluşmaktadır. Limanda 100 adet gemi bulunmakta olup her boyutta ve çeşitte gemi mevcuttur. Liman küçük gemiler için oldukça geniş ve 1 mil iç kısımlara doğru girmektedir. Limanın girişine yukarıdan bakan bir tepede bir garnizon bulunmaktadır. Garnizonda küçük bir birlik vardır. İçerisinde pek çok silah*

²⁸⁰ C. Masson, a.g.e., s.431-432.

²⁸¹ C. Masson, a.g.e., s.437-438.

²⁸² C. Masson, a.g.e., s.463-464.

bulunmaktadır. Kıyıya doğru olan kısımdaki kulede 4 tane topun olduğu söylenmektedir. Burası limanın savunmasında kullanılmaktadır.”²⁸³

2.2.14. Kalat

Charles Masson, Belucistan’ın başkenti olan Kalat hakkında oldukça önemli istihbarat bilgilerini paylaşmaktadır. Ona göre Kalat, “Şah Merdan adı verilen bir tepenin doğu eteklerine kurulmuştur. Dikdörtgen şeklinde toprak surlarla çevrilmiştir. Surlar çentikli, orta yükseklikte ve kulelerle güçlendirilmiştir. Surun batısı tepenin sırtına doğru gitmekte ve burada Han’ın kaldığı kale bulunmaktadır. Şehrin üç tane girişi bulunmaktadır. Bir kapısı doğu yönüne diğer ikisi ise kuzey yönüne bakmaktadır. Şehirde 800 hane bulunmaktadır ve büyük kısmında Hindular ikamet etmektedir. Şehrin pazarı şehrin büyüklüğü ölçüsündedir ve iyi derecede ikmal edilmektedir...”²⁸⁴ Kalat neredeyse savunmasız bir şehirdir. Savunması Şah Merdan tepesinden yapılmaktadır. Ahmed Şah şehri kuşattığında bu tepeye yerleştirilen toplar kullanılmıştır. Kalat’ın doğusunda tepelerin aşağısında Han ailesinin mezarlığı bulunmaktadır. Burada Nasır Han, Mahmut Han’ın mezarları ve onların atası Abdullah Han’ın mezar taşları bulunmaktadır. Mezarlığın yakınlarında meşhur bir kaynak suyu bulunmaktadır. Ovanın sulamasında ana kaynak olarak kullanılır...”²⁸⁵

Masson, Kalat Hanı’nın büyük bir askerî güce sahip olmadığını ancak çok sayıda “Khanazada” olarak adlandırılan gulamların bulunduğunu söylemektedir. Han, bu gulamlara oldukça fazla güvenmektedir. Onlar yüksek mevkilere gelebildikleri gibi, hanlığa bağlı şehirlere vali olarak atanabilmektedirler. Han’ın ordusunu oluşturmak için aşiretlerden ve köylülerden asker toplarlar. Kalat’taki top sayısı yarım düzine kadardır. Bunların birçoğu gayri faal durumdadır. İki ya da üç tanesi Gandava, Bagh ve Quetta’da bulunmaktadır.²⁸⁶

2.2.15. Kâbil

Charles Masson’ın eserinde verdiği en ilginç ve önemli bilgiler Kâbil şehri ile ilgili olanlardır. Kâbil şehrine girmeden birkaç gün önce Alexander Burnes, Doktor

²⁸³ C. Masson, a.g.e., s.470-471.

²⁸⁴ C. Masson, a.g.e., s.96.

²⁸⁵ C. Masson, a.g.e., s.98.

²⁸⁶ C. Masson, a.g.e., s.106.

Gerard ve Joseph Wolf gibi diğer İngiliz asker memurlarla bir araya geldiğini söyleyen Masson, burada Doktor Gerard'ın Kâbil şehrinde olan olaylarla ilgili bilgi verdiğini aktarmaktadır. Gerard'ın verdiği bilgiye göre bu dönemde Kâbil'de bir deprem meydana gelmiş ve depremden üç saat gibi kısa bir süre sonra Açakzay Afganları ile Hz. Ali'nin oğlunun ölüm yıldönümünü göğüslerine vurarak Muharrem ayını kutlayan Kızılbaşlar (Juanshirler) arasında bir çatışma meydana gelmiş ve birkaç kişi hayatını kaybetmiştir. Bu olaylar üzerine şehirdeki Sünni nüfus harekete geçmiş, ancak Dost Muhammed Han'ın müdahalesiyle olaylar yatışmıştır.²⁸⁷

Masson, şehrin konumunu şöyle tarif etmektedir: *“Kâbil şehri geniş bir ovanın batı uzantısına kurulmuştur. İki tepe arasındadır. Güney kısmında Kûh-ı Taht-ı Şah ve Kûh-ı Hoca Safar bulunmaktadır. Aynı zamanda az da kullanılsa antik “Bender Deo” ismi bulunmaktadır. Düşük rakımlı kuzey kısmı “Kûh-ı Assa Mahi” ismiyle bilinmektedir. Tepenin aşağısında bir tanrıçaya adanmış tapınak bulunmaktadır. Bu iki tepe arasındaki boşluk Çehar Deh vadisinden Kâbil Nehri yoluyla şehre girişe müsaade etmektedir. Kâbil Nehri tüm şehri sarmaktadır. Nehrin üzerinde taştan yapılmış bir köprü bulunmaktadır... Kâbil şehri surlarla çevrilmiştir. Surlar fırınlanmış tuğlalardan ve yer yer topraktan inşa edilmiştir. Etrafından pek çok bahçe bulunmaktadır. 5.000'den fazla hane bulunmamaktadır. Eskiden daha az sayıda evin bulunduğu tahmin edilmektedir. Nüfusu 20.000 civarındadır. Eski şehrin yedi kapısı bulunmaktadır. Bu kapılar Derwaza Lahori, Sirdar, Pet, Deh Afghanan, Deh Mazzang, Guzar Gah ve Jabar kapılarıdır. Bu kapılardan Derwazas Lahori ve Sirdar kapıları tek ayakta kalan kapılardır. Koyu renkli fırınlanmış tuğlalardan inşa edilmişlerdir. Jabar kapısı 4 ya da 5 yıl önce yıkılmıştır.”²⁸⁸*

Masson'ın Kâbil'de ilgisini çeken ve istihbarat niteliğinde bilgi verdiği yer Bala Hisar olmuştur. Bu konuda; *“Bala Hisar orijinalinde güçlü bir şekilde inşa edilmiştir ve surları bulunduğu yerin yükselen zemini olarak kabul edilmiştir. Surların alt bölümleri tuğladan yapılmış 15-20 adım derinliktedir. Surların üst bölümleri 6-7 adım yükseklikte olup fırınlanmış tuğladan inşa edilmiştir. Hafif ve ağır silahlar için yuvarlak delikleri mevcuttur. Etrafında hendek bulunmakta ve hendek değişken derinliktedir. Sular çekildiğinde içinde ot bitmekte ve hayvanlar otlamaktadır. Kâbil Bala Hisar'ı iki*

²⁸⁷ C. Masson, a.g.e., s.229-230.

²⁸⁸ C. Masson, a.g.e., s.249,259.

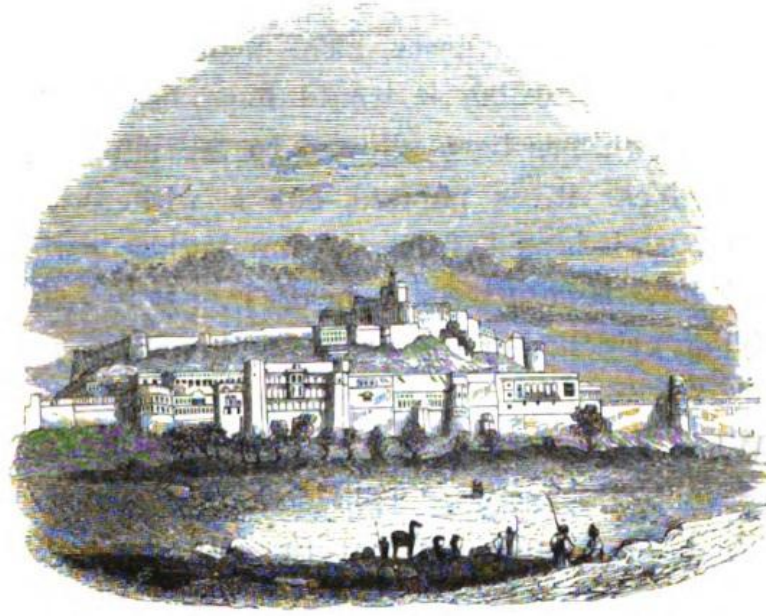
bölümden oluşmaktadır. Bunlar Bala Hisar-ı Payin (Aşağı Bala Hisar) ve Bala Hisar-ı Bala (Yukarı Bala Hisar)'dır. Hisar kale anlamına gelmektedir. Bala Hisar ise daha büyük kale anlamına gelmektedir. Bundan dolayı Peşaver, Kâbil, Gazne, Kandahar ve Herat'ın tüm Bala Hisar'ları İran kalelerine eşdeğerdir. Herat, Gazne ve Kandahar gibi bazı yerlerde kale şehrin surları içerisinde bulunmaktadır. Diğerlerinde Kâbil ve Peşaver gibi sursuz ve bağımsız olabilmektedir... Yukarı kale içerisinde iki tane su kuyusu bulunmaktadır. Su kuyuları tuğla ile kaplanmıştır... Bala Hisar Bala'ın dışında 3 kapı bulunmaktadır. Birincisi Bala Hisar Payin'e giden ana kapıdır... İkinci kapı Derwaza Kaşi kapısıdır. Doğu yönüne bakmaktadır. Parlak çinilerle kaplanmıştır... Üçüncü kapı diğerlerinde küçüktür. Hoca Safar tepesine çıkar. Kan kapısı olarak adlandırılmaktadır. Hayatını kaybeden hanedan üyeleri bu kapıdan çıkarılmaktadır... Aşağı kalede hanedanın hizmetkârları, seçilmiş insanlar ve askerler ikamet etmektedir. Hanedanın izni olmadan ev inşa edilememektedir. Bu bölgede yaklaşık olarak 1.000 hane bulunmaktadır. İyi bir pazarı vardır. Pek çok mahalleye bölünmüştür. Polis teşkilatı ve mahkemesi bulunmaktadır... Bütün ciddi vakalar Dost Muhammed Han'a götürülmektedir. Bala Hisar Payin'in iki tane kapısı bulunmaktadır. Ön doğu kapısına Derwaza Şah Şehid denilmektedir. Ön batı kapısı ise Derwaza Nakarahane'dir. Günün belirli saatlerinde kapıda davullar çalınmaktadır."²⁸⁹

Bala Hisar'ın içerisinde Timur Şah tarafından inşa edilen saray hakkında da önemli bilgiler sunan Masson bu konuda; "Şahlık sarayı Timur Şah tarafından inşa edilmiştir. Aşağı kalenin kuzey yönünün çoğunu kaplamaktadır. İç karartıcı bir dış görünüşü bulunmakta olup tüm bölgeyi gözetleyen hâkim bir konumu bulunmaktadır. Özellikle kuzey yönüne iyi hâkimdir. Kuzeyde Hindikuş Dağları görüşünü kesmektedir. Dikkatli bir şekilde inşa edilmiştir ve iç kısımları geniş ve güzeldir. Odalar işleme ve oymalarla süslenmiştir."²⁹⁰ bilgisini paylaşmaktadır.

---

²⁸⁹ C. Masson, a.g.e., s.252-256.

²⁹⁰ C. Masson, a.g.e., s.257-258.

PALACE OF BALLA HISSAR.

Resim 1.1. Bala Hisar Sarayı²⁹¹

Masson'ın Kâbil'de dikkatini çeken yerlerden bir tanesi de Çandol mahallesidir. Eski şehrin batısında bulunan ve bir zamanlar köy olan bu mahalleye Babür tarafından ismin verildiğini söyleyen Masson, kendi ziyareti esnasında yüksek surlarla çevrili mahallenin sakinlerinin Nadir Şah zamanında iskân edilen İran ve Türk kökenli kabileler olduğunu ifade etmektedir. 1.500–2.000 hanenin yer aldığı bu mahallede, bağımsız bir pazaryeri, mescit ve hamamın bulunduğu ayrıca kendine ait karakolu ve yargısının mevcut olduğunu ilave etmektedir. Çandol ve Bala Hisar'daki evler dâhil Kâbil'de yaklaşık 9.000 hanenin ve yaklaşık 50.000-60.000 nüfusun olduğunu söyleyen Masson, nüfusun yarısı Şii olduğu bilgisini de paylaşmaktadır.²⁹²

Şehir içerisinde kamuya ait binanın bulunmadığını, sadece halkın gündelik ihtiyaçlarına cevap veren mescit, medrese ve kervansarayların bulunduğunu, kervansaraylarda yabancılar ve tüccarlar için barınmanın mümkün olduğunu söyleyen

²⁹¹ C. Masson, a.g.e., s.257.

²⁹² C. Masson, a.g.e., s.260.

Masson, Kâbil’de de diğer Müslüman ülkelerde olduğu gibi çok miktarda hamamın mevcut olduğunu, ısıtmak için odun kullanıldığını aktarmaktadır.²⁹³

Masson Kâbil’deki köprü ve çarşılar hakkında Şehrin içinden akan Kâbil Nehri üzerinde “Pul Kishti” adında tuğladan inşa edilmiş bir köprünün olduğunu aktaran Masson, buradan doğrudan pazaryeri olan şehrin merkezine ulaşıldığını söylemektedir. Masson ayrıca; “*Bunun dışında Bagh All Mirdan Khan ve Morad Khani mahallelerini birbirine bağlayan ağaç kütüklerinin birbirine bağlanması ile inşa edilmiş bir tahta köprü ile batı yönünde iki tepenin arasındaki vadide nehrin şehre girdiği yerde Serdar Cihan Han köprüsü bulunmaktadır. Şehirde birkaç tane çarşı bulunmaktadır ve bu çarşılardan önemli ve başlıca olan iki tanesi birbirine paralel olarak işlemektedir. Bu çarşılar Şor Bazar ve Derwaza Lahori çarşılarıdır. Şor Bazar çarşısı Bala Hisar-ı Payin’den Ziyaret-i Baba Hodi’ye güneye doğu ve batı yönüne doğru uzanır. Derwaza Lahori çarşısı ise Şor Bazar’ın batı bitimine doğru güneydeki odun pazarında sona erer.*”²⁹⁴ bilgisini paylaşmaktadır.

Kâbil’in ticari önemine de vurgu yapan Masson, şehrin mevcut konumunun buna müsait olduğunu söylemektedir. Sürekli olarak Hindistan ve Türkistan ile bir ticari iletişimi olan Kâbil, her iki bölgenin arasında bulunan çok güzel bir vadi içerisinde kurulmuştur. O sebeple gelen ve giden malların pazarlandığı ya da ihraç edildiği bir bölgedir.²⁹⁵

Kâbil’in su bakımından oldukça zengin olduğunu söyleyen Masson, Kâbil ve Loghar nehirleri ile çevre tepelerden gelen dereler ve kuyularla su ihtiyacının karşılandığı bilgisini vermektedir. Kâbil’de oldukça geniş meralar sayesinde hayvancılık gelişmiştir.²⁹⁶ Masson’a göre; “*Kâbil’de yılın ilk meyvesi kirazdır. Bir ya da birkaç gün sonra kayısı çıkmakta ve dört beş gün geçtikten sonra yerini duta bırakmaktadır. Kâbil’de üç çeşit kiraz bulunmaktadır. Dut çeşitleri gibi kayısılar da çok çeşitte bulunmaktadır. Mevsimde ilk çıkan nar, Kandahar’da çıkmaktadır. Narlar Kandahar’dan getirilmekte olup siyah renktedir. Narlar Haziran ayının sonunda çıkmakta ve Temmuz ayının sonuna kadar olmaktadır. Haziran ayında elma ve armut*

---

²⁹³ C. Masson, a.g.e., s.262 vd.

²⁹⁴ C. Masson, a.g.e., s.264-267.

²⁹⁵ C. Masson, a.g.e., s.288-289.

²⁹⁶ C. Masson, a.g.e., s.285-286.

aynı anda çıkıp pazara getirilmektedir. Ağustos ayının başlangıcında Daman Dağında armut çıkmaktadır. Armutların boyutları oldukça büyük, fakat tatsızdır.”²⁹⁷

Kâbil ile ilgili verilen ilginç bilgilerden bir tanesi de günlük esen ve fırtınaya dönüşen rüzgârlardır. Masson bu konuda; “Özellikle yaz ve sonbahar aylarında şehir her akşam “khak-bad” adı verilen kasırga gelmektedir. Bu kasırga olayı kendini düzenli olarak saat 3 ve 4 arasında göstermektedir. Bu kasırgalar komşu ova ve tepelerde de görülmektedir. Kasırga kuzey doğu yönünde Paghman ve Chahar Deh’de bulunan çorak arazilerde başlamakta ve büyük bir şiddetle şehrin üzerine yönelmektedir. Pencereleeri kapatmak ve toz toprağın evlerin içerisine girmesini engellemek için önlem almak gereklidir. Fırtına kısa süreli olmaktadır ve nadiren yağmur ile beraber vuku bulmaktadır.”²⁹⁸ demektedir.

Masson, Kâbil’in Taht-ı Şah (Takht Shah) bölgesinde eski insanların izlerini barındıran bir yer bulunduğunu kendisi tarafından yapılan kazılarda birkaç tane heykel ve yapraklar üzerine yazılmış Nagari kitabelerinin çıkarıldığını aynı zamanda Doktor Gerard’ın da Kâbil’de Budha figürleri bulunduğunu söylemektedir.²⁹⁹

2.2.16. Çarikar

Kûhistan vilayetinin merkezi olan Çarikar şehrinin girişinde büyük bir kale bulunduğunu söyleyen Masson, şehrin düz bir ovada bulunduğunu ve içinden dereler ve kanallar geçtiğini söylemektedir. 1.000 hanenin bulunduğu şehirde büyük bir pazaryeri ve canlı bir ticaretin olduğunu ifade etmektedir. Türkistan ile yapılan ticaretin önemli merkezlerinden olan Çarikar’da gümrük vergisi sebebiyle yıllık 10.000 rupi gelir toplanmaktadır.³⁰⁰

---

²⁹⁷ C. Masson, a.g.e., s.231-232.

²⁹⁸ C. Masson, a.g.e., s.287-288.

²⁹⁹ C. Masson, a.g.e., s.235.

³⁰⁰ C. Masson, a.g.e., s.126-127.

İKİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN'A GÖNDERİLEN İNGİLİZ ASKER MEMURLAR

İngiliz Hükümeti, XIX. yüzyılın ilk yarısında Afganistan'a Doğu Hindistan Ticaret Şirketi adına Mountstuart Elphinstone ve John Masson gibi sivil memurların yanı sıra Alexander Burnes, John Wood, Robert Leech ve Percival Burton Lord'dan oluşan asker memurları da göndermiştir. Bu memurlar, bölge hakkında topladıkları askerî, siyasî, etnik ve ticarî bilgileri Hindistan'daki İngiliz Hükümeti'ne raporlar halinde sunarak üstlerini bilgilendirmişlerdir. İngiliz asker memurların verdikleri bilgiler arasında dikkat çeken en önemli husus, bölgedeki askerî ve siyasî oluşumlar hakkında olanlardır. Özellikle İndus Nehri'nden kuzeye doğru giden yollar üzerindeki şehirler, kaleler, etnik ve demografik yapılar, iklim ve coğrafi bilgiler, ticaret yolları ve imkânları, pazarlar, ithal ve ihraç edilen ürünlerle ilgili bilgiler, Afganistan hakkında bilgi edinmek isteyen İngiliz Hükümeti'ne işgal öncesinde önemli fayda sağlamıştır.

1. ALEXANDER BURNES

Hindistan'daki İngiliz Hükümeti adına Afganistan'da faaliyet gösteren en önemli asker memur Alexander Burnes'dir. Kâbil'de bir dönem siyasî temsilcilik görevi de yapan Alexander Burnes, asker memurların liderliğini üstlenmiş, onlardan aldıkları bilgileri raporlaştırarak Hindistan Hükümeti'ne sunmuş önemli bir oryantalist olarak öne çıkmaktadır. İngiliz Hükümeti'nin elde edilen bu bilgiler ışığında Afganistan siyasetini şekillendirdiği bilinen bir husustur. Öyle ki 1838 yılında başlayan Birinci İngiliz-Afgan savaşında sivil memurların yanında, Alexander Burnes gibi asker memurların verdikleri istihbarat bilgileri oldukça önem arz etmiştir.

1.1. Alexander Burnes'ün Hayatı

Alexander Burnes, Doğu Hindistan Ticaret Şirketi (East Indian Company) bünyesinde görev yapmış İskoç kökenli İngiliz sömürge subayı, kâşif ve gezgindir. 1805 yılında İskoçya'nın Montrose şehrinde bir okul müdürünün oğlu olarak dünyaya gelen Burnes, henüz on altı yaşındayken Joseph Hume'un teşvikiyle 31 Aralık 1821

tarihinde abisiyle birlikte Bombay'a giderek Doğu Hindistan Şirketi'ne bağlı Bombay Piyade Birliği'ne katılmıştır. Burada kendisini Hindistan'ın yerel dillerini öğrenmeye adanmış ve kısa süre içerisinde Urduca'yı ve diğer bölge dillerini öğrenerek Şirket'in önemli simalarından biri olmuştur. 25 Aralık 1822 tarihinde Gücerat eyaletinin güneydoğusunda bulunan Surat şehrine Urduca tercüman olarak görevlendirilmiştir.³⁰¹

Doğu Hindistan Şirketi'nde terfi basamaklarını hızla tırmanan Alexander Burnes, 1825 yılında Levazım subaylığına terfi etmiş, 1826 yılında Vagar (Kuç Körfezi) istatistiklerini hazırlamıştır. Bu başarılı görevin ardından 1827 yılında İndus Nehri'nin menbaini ve Hindistan'ın kuzey batısında yer alan ve Büyük Hint Çölü olarak da bilinen Tar çölünü keşfetmek üzere görevlendirilmiştir. Bölgede dört yıl görev yaptıktan sonra ordunun siyasi şubesine tayin edilen Burnes, 1830 yılında İngiliz Kralı tarafından Ranjit Singh'e hediye olarak gönderilen İngiliz atlarını Lahor'a götürmekle görevlendirilen heyette yer almıştır.³⁰² Bu görevi esnasında Aşağı İndus bölgesinde keşif amaçlı bir seyahate çıkan Burnes, İndus Nehri'nin seyir rotasını haritalandırmış ve bölge idarecileriyle iyi ilişkiler tesis etmiştir. Pencab'taki faaliyetlerini bitirdikten sonra Simla üzerinden Delhi'ye dönen Alexander Burnes, bu ilk seyahatine yönelik gözlemlerini birkaç makalede kaleme almıştır.³⁰³

Alexander Burnes'ün seyahati esnasında yapmış olduğu gözlemler sonucunda sunmuş olduğu raporlar, dönemin Hindistan Genel Valisi Lord William Bentinck'in dikkatini çekmişti. O sebeple Burnes'ü tekrar Hindistan'ın kuzeyindeki memleketlerde araştırmalar yapmak üzere görevlendirdi. 2 Ocak 1832 tarihinde Himalaya kâşifi James Gerard (1795-1835) ve dört Hintli refakatçiyle beraber Delhi'den ayrılan Burnes'ün yeni rotası Delhi, Lahor, Attok üzerinden Kâbil, Bamiyan, Hulm, Belh ve Buhara oldu. Alexander Burnes ve beraberindekiler Buhara'dan sonra İran sınırında bulunan Meşhed'e döndüler. James Gerard, Meşhed'de Alexander Burnes ve ekibinden ayrılarak Hindistan'a döndü. Alexander Burnes İran'da kaldı ve Mazandaran, Esterabad, İsfahan

---

³⁰¹ K. Karttunen, "A. Burnes", *Literature of Travel and Exploration An Encyclopedia I*, New York 2013, s.147.

³⁰² K.Karttunen a.g.m., s.147.

³⁰³ K.Karttunen a.g.m., s.147.

ve Şiraz üzerinden 18 Aralık 1832 tarihinde İran körfezinden gemiyle Bombay'a gitmek üzere ayrıldı.³⁰⁴

18 Ocak 1833 tarihinde Bombay'a ulaşan Alexander Burnes daha sonra memleketi İngiltere'ye döndü. Burada büyük bir ilgiyle karşılandı ve 1833 yılının Ekim ayında Londra'da yayımlanmış eseri "*Travels into Bokhara*"³⁰⁵ ile Birleşik Krallık Bilimler Akademisi'ne kabul edildi. Artık bir seyyah ve maceracı olarak tanınmaktaydı. İngiliz Coğrafya Cemiyeti'nden bir altın madalya aldı. Fen Kulübü ise onu oylama yapmadan üye olarak kabul etti. İngiltere'de siyasi ve akademik çevre tarafından büyük ilgiyle karşılanan Burnes, 1834 yılının Aralık ayında Paris'i ziyaret etti ve Paris Coğrafya Cemiyeti tarafından gümüş madalya ile ödüllendirildi.³⁰⁶

3 Nisan 1835 yılında bir kez daha Mısır üzerinden Hindistan'a giden Alexander Burnes, Doğu Hindistan Şirketi adına bu defa İndus ve Afganistan'ın ticari imkânlarının araştırılması ve bölgenin siyasi durumunun incelenmesi için görevlendirildi.³⁰⁷ Bu sırada ona Afganistan ile Ranjit Singh arasında süregelen husumetin sona erdirilmesi için Dost Muhammed Han nezdinde elçilik görevi verildi. Alexander Burnes'in bu resmi görevdeki refakatçileri Teğmen Robert Leech, Amu Derya'nın kâşifi John Wood ile Doktor Percival Burton Lord idi. Burnes ve beraberindekiler 18 Ocak 1836 tarihinde Sind'e ulaştılar.³⁰⁸ Daha sonra kuzeye doğru ilerleyerek geçtikleri yerlerde bulunan yerel aşiret reisleriyle görüşmeler yaptılar.³⁰⁹ Dere-i Gazi Han'dan 5 Haziran 1836'da ayrılan Burnes, 20 Eylül tarihinde Kâbil'e ulaştı. Burada Afgan Emiri Dost Muhammed Han tarafından kabul edildi. Daha önce 1832 yılında Kâbil'e gönderildiğinde Dost Muhammed Han ile tanışıklığı bulunmaktaydı. Alexander Burnes'in ticari görevi aniden

³⁰⁴ 1832 yılında Amuderya ve Hazar bölgesini keşfetmek için tekrar görevlendirilen A. Burnes, Pencab, Afganistan, Buhara, Türkmen bölgesi, Hazar ve İran'da yaptığı gözlemleri içeren eserini 1834 yılında yayımlamıştır. Bkz. L. Stephen, "*A. Burnes*", **Dictionary of National Biography**, Vol. VII, London 1886, s.389-390.

³⁰⁵ A. Burnes, **Travels into Bokhara**, London 1833.

³⁰⁶ K.Karttunen a.g.m., s.147.

³⁰⁷ A. Forbes, **Afghan Wars 1839-1842 and 1878-80**, London 1892, s.8.

³⁰⁸ A. Burnes, Doğu Hindistan Şirketi emrinde görevli olduğu dönemde Afganistan'a yönelik olarak görev emrini 1836 yılının Kasım ayı sonlarında Hindistan Genelvalisi George Eden Aucland'dan aldığını daha sonra bu görevi bitirmeyi müteakiben kendisi kaleme aldığı "*Cabool A personal Narrative of A Journey to and Residence in that City*" adlı eserinde belirtmektedir. Seyahatinde ona Bombay'lı mühendis Robert Leech, Hindistan Deniz Kuvvetlerinden John Wood ve Percival B. Lord eşlik etmiştir. A. Burnes seyahatin amacını Hükümetin İndus Nehri'ni nehrin geçtiği ve uzandığı ülkelere ile ticari faaliyete açma politikası olarak belirtmektedir. Bkz. A. Burnes, **Cabool A Personal Narrative of a Journey to, and Residence in that City in The Years 1836,7, and 8**", London, 1843, s.3.

³⁰⁹ K.Karttunen a.g.m., s.147.

elçiliğe dönüşmüştü. Kâbil’de bulunduğu esnada Ruslar Dost Muhammed Han ile görüşmek üzere Kâbil’e gelmiş ve onula anlaşma yapmak istediklerini bildirmişlerdi. Ancak Dost Muhammed Han İngiltere ile ittifak yapma isteğindeydi ve İngiltere’den Sihler tarafından işgal edilen Peşaver’in tekrar Kâbil’e bırakılmasını talep etmekteydi. Burnes bu istek konusunda Hindistan Hükümeti’yle temas kurdu. Ancak Dost Muhammed Han’ın bu isteği konusunda Lord Auckland ve danışmanlarını ikna edemedi. Onlar Dost Muhammed Han’ı tahttan indirmeye ve yerine devrik Afganistan hükümdarı Şah Şücâ’yı getirmeye karar vermişlerdi. Alexander Burnes, Kâbil’de yaptığı görüşmeler başarısız geçince, 1838 yılının baharında Peşaver’e döndü. Bu seyahatte tuttuğu raporlarını 1839 yılında Kalküta’da İngiliz Hükümeti’nin emriyle; *“Political, Geographical, Commercial Reports and Papers Submitted to Government by Alexander Burnes, Lieutenant Leech, Doctor Percival Lord, Lieutenant Wood Employed on Missions in the Years 1835-1836-1837 in Shinde, Afghanistan and Adjacent Countries.”* adıyla yayımladı. Buradan da anlaşılacağı üzere Alexander Burnes ve arkadaşlarının ticari faaliyetlere ilaveten siyasî ve coğrafi konularda istihbarat topladıkları görülmektedir.

Kâbil’deki siyasî elçiliğinde başarısız olan Burnes, kısa bir süre sonra Simla’ya döndü. Daha sonra İngiliz ordusunun Afganistan’a geçişi konusunda Kalat Hanı ve diğer yerel idarecileri ikna etmek üzere Kalat’a gönderildi. Bu görevinin yanı sıra Yarbay rütbesine yükseltilerek Kâbil yolunda yürüyen İngiliz ordu komutanı Sir Macnaghten’in yardımcılığı görevi verildi. İngilizlerin Afganistan’ı işgal etmesi sonucunda 1839 yılından 1841 yılının Kasım ayında ölümüne dek Kâbil’de kaldı. 1841 yılında Birinci İngiliz Afgan savaşında Kâbil ayaklanmasında kardeşi ve Teğmen William Broadfood ile beraber sıkıştırıldığı evinde öldürüldü.³¹⁰

Alexander Burnes’ün kariyeri kısa olduğu kadar dikkat çekicidir. Hindistan’da bile Burnes’in öldüğü anda sahip olduğu pozisyona sahip olacak genç bir subay için çok rastlanır bir durum değildir. Enerjisi ve yetenekleri şüphe götürmez bir insandır. Rusya’nın Afganistan konusundaki düşünce ve hareketlerini öngörmüş ve Dost Muhammed Han’ın düşüncesini iletmiş ve onu ikna edebilmiş fakat Hindistan

---

³¹⁰ Ayaklanma tehlikesi daha önce kendisine bildirilmiş ve kendisinden bölgeyi terk etmesi istenmiş olmasına rağmen bu kargaşayı bastırabileceğini düşünmüş ve bu uyarıları dikkate almamıştı. Bkz. A. Forbes, a.g.e., s.82; Leslie Stephen, a.g.m., s.390.

Hükümeti'ni bu konuda uyarmasına rağmen bu uyarısı dikkate alınmamıştır. Dost Muhammed Han ile ittifak düşüncesini desteklemiştir.³¹¹ Siyasî çalışmalarına ilaveten topladığı etnografik bilgiler “Kâbil” adlı eseri ölümünden sonra 1842 yılında yayımlanmıştır.³¹²

1.2. Alexander Burnes'ün Afganistan İle İlgili Raporları

1836 tarihinde ikinci kez Pencab ve Afganistan bölgesinde araştırmalar yapmakla görevlendirilmiş olan Alexander Burnes, bu tarihten itibaren düzenli olarak bölgenin siyasî, iktisadî ve askerî durumuyla ilgili Hindistan'daki İngiliz Hükümeti'ne raporlar göndermiştir. Bu raporlar doğrultusunda İngilizlerin bölge hakkında bilgi sahibi olmaya çalıştıkları açıkça görülmektedir.

1.2.1. İndus Nehrinin Batı Bölgeleri

Alexander Burnes, 8 Temmuz 1837 tarihinde İndus'un batısında yer alan aşiretlerin askerî ve siyasî güçleriyle ilgili olarak Hindistan'daki İngiliz Hükümeti'ne oldukça hacimli bir rapor göndermiştir. Bu raporda başta Sihler ve Afganlar olmak üzere bölge aşiretlerinin ticarî ve askerî varlıkları ve kendi aralarındaki husumetler özellikle konu edilmiştir.

1.2.1.1. Sihler

Alexander Burnes, 8 Temmuz 1837 tarihli raporunda Sihlerin İndus'un batısındaki varlıklarıyla ilgili şu bilgileri vermektedir: “Sihlerin İndus'un batısındaki güçleri düz ovaya sıkışmış durumdadır. Bu kuvvet yalnızca dağlarda, bazı jeopolitik geçitlerde ve hatta nehre sınır olan yerlerde durdurulabilir. Müslümanlar başarılı bir şekilde bu bölgeye karşı koymaktadırlar. Kendi güçleri değil, bölgelerinin coğrafi gücü Maharaja Ranjit Singh ile başa çıkmalarına olanak sağlamaktadır.”³¹³ diyerek Afganların jeopolitik üstünlüğüne dikkat çekmektedir.

Burnes, raporunun devamında; “İndus'un batısından Ranjit Singh'in idaresi altındaki topraklara sürekli saldıran Payende Han'ın yaklaşık 100.000 rupilik bir geliri

³¹¹ L. Stephen, a.g.m., s.391.

³¹² K.Karttunen a.g.m., s.147.

³¹³ G.H. Huttmann, **Political, Geographical, Commercial Reports and Papers Submitted to Government by A. Burnes, Lieutenant Leech, Doctor Percival Lord, Lieutenant Wood Employed on Missions in the Years 1835-1836 in Shinde, Afghanistan and Adjacent Countries**, Calcutta 1839, s.1.

bulunmaktadır. Payende Han, İndus'un batı yakasında Derbend'in 10 mil kuzeyinde İndus Nehri'nin ortasında bir ada üzerinde bulunan Çitor kalesini elinde bulundurmaktadır. Bu bölgede Sihler haraç almamaktadır, hatta nehrin doğu yakasında mallarını zorlukla ellerinde tutmaktadırlar. Payende Han nehrin karşısında sürekli yağmalamakta, insanları kaçırmakta ve fidye almaktadır. Bu yolla hem kendisinin hem de halkı için gelir sağlamaktadır. 500 atı ve 2.000 piyade askeri bulunmaktadır. Bu askerlerin çoğu Hindistanlıdır. Bu askerler 1831 tarihinde Sihler tarafından katledilen Seyid Ahmed'in³¹⁴ taraftarları tarafından bu bölgeye sürülmüşlerdir... Payende Han'ın bölgesini geçtikten sonra Derbend'in aşağısında Sistan bölgesi bulunmaktadır. Torbalia'nın yaklaşık 15 mil kuzeyindedir. Küçük bir bölge olmakla beraber Müslümanlar tarafından çok saygı gören Seyyid Ekber tarafından idare edilmektedir.³¹⁵ demektedir.

1.2.1.2. Yusufzaylar

Burnes, Afganistan'ın kalabalık ve güçlü kabilelerinden biri olan Yusufzayların Kâbil ve İndus nehirleri arasında bulunduğunu, bu dönemde Sihlerin Attock'un kuzeyinde yer alan bölgede düzenli bir kuvvet bulundurarak Yusufzayları kontrol altında tutmaya çalıştıklarını söylemektedir. Burnes bu konuda; "Bölgedeki Sih kuvvetleri, Kâbil Nehri'nin İndus Nehri'ne döküldüğü yere yaklaşık 5 mil mesafede bulunan Jangeera kalesinde ikamet etmektedir. Yusufzaylar, Lahor hükümdarının (Ranjit Singh) Peşaver'e yaptığı seferlerde Sihlerle çok kez karşı karşıya gelmiş ve çoğu zaman aralarında kanlı çatışmalar vuku bulmuştur. Jumrood savaşında ölen son Serdar Huree Singh Yusufilere her yıl saldırmaktaydı. Köylerini ve ürünlerini yakmakta, haraç olarak atlarını talep etmekteydi. Faklı zamanlarda Osmanhayl Yusufilerine ait Tope, Minee, Kota, Moonara ve Beeree köylerini yakıp yıkmıştır. Bu köylerden 60 at ve her evden 4 rupi vergi talep etmiş ve toplam 60.000 rupi elde etmiştir. Yusufilerin arasındaki önemli şahıs Fettah Han'dır. Punjtar'ın reisidir. Batıdaki toprakları Swat ve Huehtnuggur ile çevrilmiştir. Yaklaşık 1,500 askeri, 200 atı ve ayrıca köylülerden oluşan askerleri bulunmaktadır. Sihlere at ve şahin gönderirler fakat düzenli haraç

³¹⁴ 1827 yılının başlarında Sih karşıtı olan ve Pencap'ta bir ayaklanma çıkaran Müslüman olmasına karşın Müslümanlara karşı tavırda olan Ahmed Şah adında biridir. Aslında karşı olmasının sebebi Sisklerin hizmetine giren Müslümanlardır. Bkz. W.L. M'Gregor, **The History of Sihs, Vol I**, London 1846, s.195.

³¹⁵ G.H. Huttman, a.g.e., s.1.

ödemezler. Sih ajanlarının bölgelerine girmesine izin vermezler. Güney komşularından daha fazla karşı koyma gücü vardır.”³¹⁶ demektedir.

1.2.2. Peşaver

Burnes, Pencâb bölgesinin en kuzeyinde bulunan Peşaver ile ilgili önemli bilgileri raporunda sunmaktadır. Onun ifadesiyle: “Peşaver, İndus Nehri'nin batısında Sihlerin en kuzeyindeki topraklarıdır. Uzun yıllar Lahor'a yıllık olarak at ve pirinç haracı vermiştir. Fakat 1834 yılında eski hükümdar Şah Şücâ hanedanı Kandahar'a bir saldırı ile tekrar ele geçirme girişiminde bulunduğu zaman Ranjit Sing Peşaver'i ele geçirdi ve o tarihten bu yana elinde tutmaktadır. Maharaja'nın Peşaver'i ele geçirme planında Şah'ı (Dost Muhammed) etkisiz hale getirmek ve kendisini (Şücâü'l-mülk) tahta geçirmek olduğu öne sürülmektedir. Ancak Serdar Huree Singh, Attock'da çok uzun süre kaldıktan ve Müslümanlarla bitmek bilmeyen savaştan sonra onun tahta çıkması öngörüsünün işe yaramadığına inanmıştı. Fetih siyasetinde daima kararsız ve baştan sona endişe içerisindeydi. Zaten son günlerde yaşanan çatışmalarda Serdar Huree Sing hayatını kaybetti. Peşaver'in bir önceki hâkimiyeti Sultan Mahmud Han ve erkek kardeşleri tarafından Barakzay ailesinin bir kolu tarafından sağlanmıştır. 800.000 rupi gelir elde etmişlerdir. Lahor yönetimi altındaki gelir 100.000 rupiye eşittir ve bu gelir Fransız subay M. Avitabili tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu gelirin küçük bir kısmı Sih hazinesine gitmektedir. Şu an Sultan Mahmut Han ve kardeşleri 450.000 rupilik hazineye sahipler ve vadinin en zengin kısımları olan Cohat, Hushtnuggur ve Doab'ı ellerinde tutmaktadırlar. 100.000 rupilik ürün veren Khululs bölgesi tamamen terkedilmiştir ve ona yakın değerinde olan Monunds'un topraklarının yarısı ekilmektedir. Peşaver'de büyük bir garnizon bulunmakta ve ilave harcama gerektirmektedir. Peşaver Lahor için bir finans kaybidir. Peşaver'de Sihler Bala Hisar bölgesinde bir kale inşa etmişlerdir. Kale güçlü bir kaledir ve son savaşta zengin insanların korunmasında kullanılmıştır. Sihler aynı zamanda Hayber geçidinin karşısında Jamrood yakınlarında Futtehghur adını verdikleri bir kaleyi pozisyonlarını güçlendirmek için inşa etmektedirler. Kale 300 yard kare genişliğinde mevcut bölgenin yönetimini sağlayacakları bir karagâhı içine alan sekizgen şeklinde bir kaledir. Kale su kaynağı olarak sırtını yasladığı dağdan gelen dereye bağımlıdır. 170 feet derinliğinde bir su

---

³¹⁶ G.H. Huttman, a.g.e., s.2.

kuyusu kazılmış fakat su bulunamamıştır... Peşaver ovası ve Kala Bağ'daki Tuz bölgesi arasındaki bölgede Kuttuk ve Sagre Afganları yaşamaktadır. Kuttuk kabilesi Akora ve Tere küçük kabilelerine ayrılır. Acora Peşaver ovasının doğusunda Kâbil Nehri üzerinde bulunur. Kabile reisi Hussan Han'dır ve Sihlerin hizmetindedir. Bunun semeresi olarak bölgeyi elinde bulundurmasına müsaade edilmiştir. Acora Kuttukları Ranjit Sing'e bağlı değildir. Güney bölümü Teree reisinin kontrolü altındadır ve bağımsızlığını isteyebilecek durumdadır. Bu yüzden direk haraç vermeyi reddetmektedir. Buna rağmen Sihlerin emrinde olan Sultan Muhammed Han'ın egemenliğini kabul etmektedir. Kuttukların aşağısında Sagree Patan kabilesi bulunmaktadır. Bu kabile Sihlerden tamamen bağımsızdır. Yaklaşık Kala Bağ'ın 30 mil yukarısı boyunca batı yakasındaki bölgeyi ellerinde tutmaktadırlar. Aynı zamanda Hasan Abdal'da başlayan yer kadar yüksekteki yerlerin karşısını da sahiptirler. Çobanlıkla iştigaller ve çok sayıda sürüleri bulunmaktadır. Attock'tan Kala Bağ'a kadar İndus'un hattında olan bölgede Sihlerin ya çok az ya da hiç kuvvetleri bulunmamaktadır. Bu bölgede son muharebelerde Sihlere karşı direnç gösterilmiştir. Kuttuklar Sihlere saldırmak için hazır beklemektedirler. Kuttuk kabilesinin asker miktarı 6.000-8.000 arasında silahlı askerden oluşmaktadır... Kala Bağ kasabası kaya tuzu ile meşhurdur. Bir Melik ya da reis tarafından tutulmaktadır. Ranjit Sing'e bağlıdır. Lahor'a yıllık olarak 10.000 rupi öder fakat Melik 32.000 rupi gelir toplamaktadır. Melik'in durumu sağlam değildir. Çevresi Sihlerin düşmanları ile çevrilmiştir. Kala Bağ Maharaca için önemli bir yerdir. Çünkü ordusunu buradan geçirmek için iç yollar inşa etmiş ve buradaki kabilelere vergi koymuştur. Kala Bağ'ın itaati sağlanmıştır.”³¹⁷

Burnes, Peşaver'in mücavir alanlarında bulunan İshakheyl (Eesakhyl) Afganları, Bunnoo ve Mürvüt hakkında da şu bilgileri raporunda paylaşmaktadır: “*Dere-i İsmail Han vilayetine 30 mil kadar uzanan İndus hattı boyunca bulunan bölgede Eesakhyl Afganları bulunmaktadır. Güçlü ve dağlık bir bölgedir. Vadileri iyi sulanmakta ve güzel insanları bulunmaktadır. Sihler bu bölgeye güneyden, Puharpur'dan ve aynı zamanda Kala Bağ'dan yaklaşmaktadır. Yer yıl 34.000 rupi vergi ödemektedir. Sihler bölgede otoritelerini güçlendirmek için bir askeri birlik konuşlandırmışlar fakat bir ayaklanmada tamamı öldürülmüştür. Mevcut reis Ahmed Han karakteri düzgün bir*

³¹⁷ G.H. Huttmann, a.g.e., s.2-4.

insan olmakla beraber bu askeri birliğe karşı direnmekte ve buna karşın Lahor ile işbirliği yapmak durumunda kalmış ve haraç ödeme konusunda hemfikir olmuştur. Eesakhyl ve Khussor Dağları İndus'tan sert bir şekilde yükselmekte ve bu bölgeye diğer taraftan girmek başarılı bir dirençle önlenebilir. Bölgeden alınan son istihbaratlara göre Eesakhyl'ler haraç verirlerse askeri güç kullanmadan kendi kendilerini yönetmelerine müsaade edilecekler... Eesakhyl bölgesinde Kurum nehrinin kestiği bölgede Bunnoo bölgesi bulunmaktadır. Bu nehir bölgeye zenginlik vermekte ve Sihlerin iştahını kabartmaktadır. Lahor'un askeri kuvvetleri Bunnoo bölgesine sıkça girmekte ve bölgeden geçen yıl 100.000 rupi haraç almıştır. Sihlerin bölgede askerleri bulunmakta ve bölgeye Lukhee köyü üzerinden girmektedirler... Bunnoo'nun güneyinde Mürvüt bulunmaktadır. Bu bölgeden 28.000 rupi vergi alınmaktadır. Fakat Bunnoo'da olduğu gibi burada askeri birlik bulundurmamak gereklidir. Bölge tahıl ürünleri açısından zengindir. Ürünler İndus'tan aşağı Dere-i İsmail Han vilayetine gönderilmektedir... Tak bölgesi Dere-i İsmail Han vilayetine bitişiktir. Parça parça vadilerden oluşur ve Lahor hâkimiyetindedir. Sih askeri kuvveti bölgede bulunmaktadır. Reisleri yıllarca 100 deve ve 25.000 rupiden oluşan haracı ödemiş ve sonunda Kâbil'e kaçmışlardır. Burada Sihlerin düşmanı olan Vezirîler bulunmaktadır. Barbar Afgan kabilesidir. Batı yönündeki dağlık bölgede yaşarlar ve zaman zaman aşağı iner ve yağma faaliyetlerinde bulunurlar. ³¹⁸

1.2.3. Dere-i İsmail Han ve Dere-i Gazi Han

Burnes, Sihlerin lideri Ranjit Singh'in hâkimiyeti altına aldığı Dere-i İsmail Han ve Dere-i Gazi Han hakkında ise şu bilgileri paylaşmaktadır: "İndus'un aşağısındaki yer Dürrani Hükümeti'ni oluşturan Dere-i İsmail Han vilayetidir. Geçen yıl Sihler tarafından hâkimiyet altına alınmıştır. 425.000 rupi geliri vardır. Dere-i İsmail Han'ın ele geçirilmesi Maharaja'nın Peşaver'deki pozisyonu güçlendirmesi için olmuştur. Lahor reisinin burada yaşayan insanlar komşu bölgelerde yaşayan insanlardan daha barışçıl oldukları için Dere-i İsmail Han vilayetini elinde tutma zorluğu bulunmamaktadır. Burada yaşayan insanlar ticarete bağımlı ve bölgede huzur ve barış istegindedirler... Dere-i İsmail Han vilayetinin güneyinde Dere-i Gazi Han bulunmaktadır. İndus'tan Sind Nehri boyunca dağların en batısına kadar uzanan

³¹⁸ G.H. Huttmann, a.g.e., s.4.

bölgede bulunmaktadır. Dere-i İsmail Han ve Dere-i Gazi Han vilayetleri genelde Dere-ijat adıyla bilinmektedir. Dere-i Gazi Han yaklaşık 25 yıl önce Sihler tarafından fethedilmiştir. Fakat o zamanlar İndus'un batısında kalıcı toprağa hâkim olmak politikalarında bulunmamaktaydı. Bölge Bahawalpur reisine kiraya verilmiş ve 1832 yılına kadar kötü yönetilmiştir. Kaheree bölgesinin aşağısında Gunung Sangur, Dena ve Hunund Dorjel bölgeleri bulunmakta ve Goomul, Rumui, Vahoor, Sungur ve Shoree çayları ile sulanmaktadır. Sih otoritesi dağlık bölge ve dağlılar üzerinde tesis edilmiştir. Sihler bölgede çok etkililerdir."³¹⁹

1.2.4. Kâbil'deki İran Etkisi Hakkındaki Rapor

Alexander Burnes, 14 Ekim 1837 tarihinde Kâbil'den Hindistan Hükümeti sekreteri Macnaghten'e göndermiş olduğu raporunda Kâbil'de yaşayan Kızılbaş zümreler hakkında bilgi vermektedir. Kâbil'de Kızılbaş (Farslılar) grubunun Afganistan'daki etkisini, Nadir Şah'tan günümüze kadar takip etmekte ve özellikle Rusya ve İran için Kızılbaşların önem arz ettiğini ve ifa edilen tüm yazışmaların bunu gösterdiğini ifade etmektedir.

Burnes bu konuda; "*Büyük Nadir geçen yüzyılın başlarında İran hanedanının zayıflığı sebebiyle İsfahan'ı istila eden Afganları Afganları yalnızca İran'dan kovmayı aynı zamanda onların tüm topraklarını imparatorluğuna katmış ve kılıçlarını İran ve Afgan ordularıyla beraber Hindistan'a çevirmiştir. Bu savaşlar süresince Nadir bölgede desteklediği yerel kabileleri ve Kâbil'de yerleşik Farslıları bu politikaya alıştırmıştır. Bu ailelerin nüfusu ilk yerleştiklerinde 2.000'den az sayıdadır. Bu insanlar üç gruptan oluşmaktadır. Birincisi Civanşirler, ikincisi Afşarlar ve üçüncüsü ise Murat Hanlardır. Bu grupların tamamına Gulamhâne ya da Gulam-ı Şah-i ismi verilir. Şah'ın hizmetkârlarıdır. Juwansheer'ler Sheeshu tarafından Türk boyudur. Aralarında Kürt, Şah Smund ve Şah Mansur gibi pek çok grup bulunmaktadır ve Kızılbaşların ana bölümünü oluştururlar. 2.500 haneden oluşurlar ve Kâbil'de yüksek duvarlarla çevrili Çandol adı verilen mahallede yaşarlar. Reisleri Han Şirin Han'dır. Ufsheer'ler de aynı zamanda Toork kabilesindedir ve Nadir de bizatihi bu kabileyeye mensuptur. Bu kabilede 300 aile bulunmakta ve Goolam Hüseyin Han'ın reisliği altında Kâbil'de 3 mil uzaklıkta güçlü bir kale içerisinde yaşamaktadırlar. Son kabile Murad Khanee*

³¹⁹ G.H. Huttmann, a.g.e., s.5 vd.

kabilesinin tamamı İranlılardan oluşmakta ve zamanla bu ülkeye yerleşmişlerdir. Bu kabilenin 1.500 aileden oluşan kısmı Mihr Ali Khan ve diğer beş reis altında beraber yaşamaktadır. Bunlara ilaveten 700 aile Muhammed Han reisliği altında Bayat kalesinde yaşamaktadır. Sonuç olarak Kâbil’de 4.000 Kızılbaş ailenin yaşadığı ve savaş ya da acil durumda 4.000-5.000 arasında bir askeri gücün asker altına alınabileceği görülebilecektir. Sayı genelde bu bahsedilen sayıdan daha fazla olarak düşünülmüştür, fakat Kâbil ve civarındaki Şii nüfus hesaplamaya dâhil edilmiştir ve bunların arasında Hazaralar İranlıların iki katı kadar fazlasını sağlayabilir. Nadir Şah’ın öldürülmesinden sonra Kâbil’deki İranlıların pek çoğu kendi ülkelerine kaçmıştır. Fakat Nadir Şah’ın yerine geçen Ahmed Şah Dürrani onların bir kısmını gönüllü kazanmış ve onları kendi hanlıkları altında direk Şah’a bağlı olarak kontrol altında tutmuştur.³²⁰ Afgan ve İranlılar arasında hiçbir zaman candan bir ilişki olmamıştır. Zaman zaman birbirlerine karşı gösterdikleri sempati doğal değildir. Son 11 yıldır Dost Muhammed Han gücünü toplamakta ve İran ve Buhara yöneticileri onu kutlamakta ve belkide düşmanları üzerinde Dost Muhammed’in güç sağlaması onları bu davranışa itmektedir.³²¹

Burnes, raporunda çok önemli bir duruma daha dikkati çekmektedir. O da Kâbil’de Sünnî-Şii ihtilafıdır. Bu konuda; ““Kâbil’deki tüm İranlıların Şii ve Afganların Sünnî olmasından dolayı Kızılbaşların durumu tamamen tehlike altındaydı. Siyasi tartışmaları dini tartışmalara çevirmek olası bir durumdu ve Kâbil monarşisinde bu durum tarihte pek çok kez yaşanmıştır. Kâbil’de yaşayan İranlılar kendilerini Vezir Fatih Han’a bağlamışlardır ve Herat seferinde İran’a karşı savaşmışlardır. Uzunca bir süre kendilerini eski zamanlarda olduğu gibi güçlendirecek bir baş aramışlar ve bulduklarında Şah Şücâ ile iletişime geçmişler fakat kendilerini Kâbil’in o zamanki yöneticisi annesi de kabilelerinden olan vezirin kardeşine büyük bir istekle bağlamışlardır. Dost Muhammed Han bu desteği kendi yararına sonuna kadar kullanmış ve bu uzunca bir süre pek çok insan tarafından Dost Muhammed Han Şii doktrininin destekçisi olarak düşünülmüştür. Fakat Dost Muhammed Han böyle yapmakla ya kendi vatandaşları arasında ayırım yapıp yapmadığını görerek egemenliği için ölümcül olacak ya da sahip olduğu saygınlığa asla sahip olmayacaktı. Böylece dini

³²⁰ G.H. Huttman, a.g.e., s.7.

³²¹ A. Burnes, a.g.e., s.375.

öneme haiz Amir unvanını aldı ve o tarihten itibaren Kızılbaşlar ona olan inançlarını kaybettiler. O da onlara olan güvenlerini kaybetti ve sayılarını 1.000-1,200'e düşürdü ve maaşlarını azalttı. Yönetici durumundakiler yılda 58.000 rupi maaş almaktaydı ve atlılar ise 83 rupi almaktaydı. Halk arasında bile onların mezheplerini aşağılamaktan geri kalmadı.³²² demektedir.

Burnes, Dost Muhammed Han'ın Kâbil'de yaşayan Kızılbaşlara verdiği desteği çekmesine rağmen İran ile siyasî ilişkilerini geliştirmek istediğini bunun için de yeni tedbirler aldığını şu sözlerle ifade etmektedir; "İran etkisi azalıyor iken garip bir çelişki ortaya çıktı ve Dost Muhammed Han gücünü artırmak için İran ile ittifak arama yoluna gitti. İran'a kaçan ve gözden düşmüş olan Naib Abdussamed'i meclisine kabul etti ve onunla beraber olan, kendisi tarafından yetiştirilen ve bir Kızılbaş olan Muhammed Han Bayat ve birkaç kişinin tavsiyeleri ile Emir, İran'dan yardım almaya yöneldi ve bu Kızılbaşların ümitlerini canlandırdı. Tüm grup bunun kendi yararlarına olduğunu gördü. Kâbil'deki İranlılar Kâbil'e bir İngiliz ajanının gelmesini şüphe ile karşılardı eğer açık memnuniyetsizlik yoksa. İngilizlere ya da kendilerini destekleyen her hangi bir gruba sadık kalırlardı fakat geldikleri ülkeye ve aynı dinden oldukları gruba bağlanmaları doğaldır. İran Şahı, Dost Muhammed Han'ın ittifak isteğine karşılık olarak hediyeler ile bir elçi gönderdi ve şu an Kandahar'dadır. Fakat elçi en kötü zamanda İngiliz Hükümeti'nin dikkati Afganistan'a yöneldiği zaman ortaya çıktı. Kızılbaşların ümitleri boşa çıktı ve elçinin Kâbil'e ulaşması şüpheli görünmektedir. Kâbil'e ulaşırsa yapabileceği her teklif İngiliz Hükümeti karşısında dikkate alınmayacaktır. İran Şah'ı Herat'ı kendi egemenliği altına almak istemektedir ve Kandahar ve Kâbil kabile reisleri kesinlikle ona yardım edebilirler. Şii ya da Hindu ittifaklı bir güç, Sünni bir ülkede kesinlikle sakıncalı olacaktır... Burada İran'ın genç kralının dikkatini Herat'a çevirdiği iyi bilinmektedir. Hükümdarın ve vezirinin en sıra dışı davranışı ülkenin büyük bölümüne köle satışıdır, ya da aksi durumda şehrin tüm Şii nüfusu İran'ın bir kısmına saldırıyı onaylar fakat Herat'a saldıracak tek elli gücün yeteneğinden şüphe duyuyorum. İran eğer Afgan kabile reislerinin işbirliği olmaksızın Kâmuran'ı gözden düşürmeyi başarır, bu Rusya vasıtasıyla olmalıdır. Gözlemlediğim kadarıyla İran bizzati kendisi kışkırtma için gerekli zemine sahip, fakat Rusya'nın ilgisiz olduğunu düşünmüyorum. Türkistan ile olan ticaretini ilerletmek için dikkatini Herat'a

---

³²² G.H. Huttman, a.g.e., s.7.

çeviriyor. Genelde doğudaki pozisyonu Afgan reislerden Şaha verilen son mesajlardan dolayı kendini oyalayıcı görünmemektedir. Tahran'daki büyükelçileri bu görüşmeleri Rusya'ya ulaştırmaktadır. Yaptığım gözlemlerden Rusya'nın Orta Asya'da ticareti ve etkisi artacağı yöndedir. Kızılbaşların etkisi Kâbil'e girmeyi kolaylaştırır, Herat kadar yakın bir yerden İran gücü ile beraber doğal olarak bu çok tehlikeli olacaktır. İngiliz çıkarlarına yönelik olarak buna karşı koymanın tek yolu Kâbil Emirine kabile reislerine daha fazla destek vermesi ve ülkeden çıkarılmayacakları ve güvende olacakları konusunda tavsiyede bulunmaktır. Diğer taraftan eğer İran etkisinin ülkede tesis edilmesine müsaade edilirse bunu Rusya takip edecektir. Eğer İran'ın çabası olumsuz olursa Kâbil'de bulunan Kızılbaşların kaderini Sultan Mahmud'un yeniçerilerinin başına geldiği gibi belirlemeliyiz. Osmanlı devletinde Yeniçerilerin bir gücü vardı fakat İranlıların Kâbil şahlığında böyle bir gücü hiçbir zaman olmadığı kesindir".³²³ demektedir.

Burnes'in dikkat çektiği konulardan birisi de Gılcayların durumudur. Dost Muhammed Han'ın da bağlı olduğu Barakzayların, Afganistan'da bir süre iktidarı elinde tutmuş olan Gılcaylardan çekinmediklerini söylemektedir. Gılcayların Afganistan'da sayıca kalabalık olduğunu söyleyen Burnes, onların nüfuslarını 200.000 hane olarak tahmin etmektedir. Gandamak'tan Kandahar'a, oradan Peşaver'e kadar yayılan Gılcayların Kâbil iktidarı üzerinde etki yaratacak kapasitelerinin olduğunu ancak Nadir Şah tarafından ezildikleri için lidersiz kaldıklarını ilave eden Burnes, Dost Muhammed Han ve oğlu Muhammed Ekber Han'ın Gılcaylardan evlenmek suretiyle akrabalık tesis ettiklerini raporunda belirtmektedir.³²⁴

1.2.5. Kâbil'in Siyasî Durumu Hakkındaki Rapor

Alexander Burnes'ün Hindistan'daki İngiliz Hükümeti sekreteri Macnaghten'e yazmış olduğu 26 Kasım 1837 tarihli raporu tamamen Kâbil'deki siyasî iklimle ilgilidir. Öncelikle Kâbil'in siyaset ve ticaretteki etkisi üzerinde duran Burnes, bu konuda; "Bir şehir olarak Kâbil, hükümetin yönetim merkezi olmasından ziyade ticaretin merkezi olmasından dolayı önemli bir konuma sahiptir." Bilgisini paylaşmaktadır.³²⁵ Ona göre "Kâbil bir şehir olarak hükümet merkezi olmasından ziyade ticaretin merkezi

³²³ G.H. Huttmann, a.g.e., s.10 vd.

³²⁴ A. Burnes, a.g.e., s.380.

³²⁵ G.H. Huttmann, a.g.e., s.12.

olmasından dolayı daha çok öneme haizdir. Bu yüzden Afganistan'da genel huzuru bozan çeşitli devrimlerin çıkmasına neden olmuştur. Bu durum Kâbil'in coğrafi pozisyonundan kaynaklanmaktadır. Doğuda metropol olarak kabul edilecek çok az şehir bulunmaktadır. Kâbil komşu ülkelerle hızlı ve düzenli bir alışveriş ve iletişime sahip olduğu için komşu ülkeleri ile olan temas onu önemli hale getirmektedir. Bulduğu merkezi konumdan dolayı içerisinde geçenler sayesinde bilgi alışverişi olmaktadır. Söz büyük topraklarına gelince ne zengindir nede Hindistan hatta Buhara kadar çok üretim yapabilmektedir. Fakat diğer ülkelerde pek rastlanmayan çok zor karakterde bir halka sahiptir.”³²⁶

Burnes, Afganistan'daki iktidar ve yönetimi hakkında şu bilgileri paylaşmaktadır: “Kâbil'in mevcut şu anki hükümdarı Dost Muhammed Han “Emir” ünvanını birkaç yıl önce almıştır. Ülke Hindikuş'tan Gazne'nin güneyine kadar uzanan ve Bamiyan'dan Hayber Dağlarına kadar olan bölgeyi kapsamaktadır. Doğu bölümü ya da Celalabad 1832'den bu yana ülkeye bağlıdır ve Şah'ın gelirini 18.000 rupiden 24.000 rupiye çıkarmıştır. Bölge farklı hükümetler olarak Emir'in çocuklarına ait olmak üzere bölümlere ayrılmıştır. Gazne'yi yönetmiş olan kardeş Emir Han ölmüştür ve bölgesi ailesi tarafından tutulmaktadır. Gazne'de yönetim dağılımı şöyledir. Gazne'nin doğusu tarım bölgesi Zurmut en büyük erkek oğul Mir Afzal Han tarafından yönetilir. Gözde oğul Muhammed Ekber Han Celalabad'a sahiptir. Azam Han Bamiyan, Beerroot ve Huzaraa'dan sorumludur. Haydar Han Gazne'den sorumludur. Emir Han'ın oğul Kohistan'dan sorumludur. Emir bizzati kendisi Kâbil'i yönetir ve Kâbil'de ikamet eder ve Kardeşi Navab Cabbar Han kendisine eşlik eder. 45 tane atışa hazır topu, 2500 tüfekli piyade birliği, 12-13.000 atlı bulunmaktadır. Dost Muhammed Han tarafından geliştirilen “Umlae” adı verilen asker toplama sistemi bulunmaktadır.”³²⁷

Dost Muhammed Han'ın çok zeki ve bilgili bir lider olduğunu söyleyen Burnes, onun şikâyete gelen her bireyi yakından dinlediğini, yasaları takip ettiğini, karar

³²⁶ A. Burnes, a.g.e., s.369.

³²⁷ A. Burnes, a.g.e., s.370-371; G.H. Huttman, a.g.e., s.14-15; Kâbil'in batısında bulunan Kandahar Dost Muhammed Han'ın kardeşleri tarafından yönetilmektedir ve ona saygı duymaktadırlar. Birkaç yıl önce Şah Şücâ-ül Mülk Kandahar yakınlarında kaybettiği toprakları geri alma teşebbüsünde bulunmuştur. Kâbil Hükümdarı derhal kendi sınırlarını kardeşleriyle bir araya getirmiş ve elde ettiği bir zaferle onları ve kendisini kurtarmıştır. Kandahar ile Kâbil bir uyum içerisinde bulunmaktadır. Kandahar'ın batıdaki ileri pozisyonu Herat ve İran yönünden onları tehlikeye atmaktadır. İran ile ittifak kurmaları Kâbil'in durumunu zora sokacaktır. Güney yönünde Kâbil hükümdarının korkacağı bir durum bulunmamaktadır çünkü bölge dağlık ve vahşi Afgan kabileleri bu bölgede yaşamaktadır. Bkz. A. Burnes, a.g.e., s.374.

verirken aceleci davranmadığını ve oldukça sabırlı olduğunu söylemektedir. Burnes, Hindistan Hükümeti'ne, Dost Muhammed'in doğudaki komşuları olan Sihlerle problemlerini çözmesi halinde iyi bir müttefik olacağını rapor etmiştir. Aksi halde batıdaki komşuları olan İran ile ilişkilerini güçlendirebileceğini bu durumda bölgede yeni problemleri beraberinde getireceğini bildirmektedir.³²⁸

Burnes'in ilgili raporunda dikkat çektiği bir diğer konu Afganistan'ın komşularıyla olan ilişkileri olmuştur. Bu konuda; *"Kâbil'in kuzeyinde Hindikuş Dağları bölgesi, reisler için güçlerini arttırmasını zorlaştırmaktadır. Aynı şekilde diğer insanlar içinde bölgeye saldırmayı zorlaştırmaktadır. Kunduz hükümdarı Mir Murat Bey'in Dost Muhammed Han ile gücünden korktuğu için samimiyeti yoktur. Murat Bey'in gücü kayda değerdir ve artmaktadır. Fakat askerleri savaştan ziyade yağmada mahirdir. Bağımsız Özbek eyaletleri, Kunduz'un batısı ve Belh, Şiripul, Şibirgan ve Meymene gibi, çok az ya da hiç birbiriyle anlaşmaktadır ve ilk saldırana av olacaklardır. Kuzeyde Buhara çöldeki uzak konumuyla korunmaktadır. Buhara'nın hükümdarı kısa zaman önce Dost Muhammed Han'a Sihlerle girdiği savaştan zaferle çıktığı için başarısını tebrik etmek için Kâbil'e bir elçi göndermiştir. Kunduz'un Miri her iki güç arasında kalmaktan çekinmekte ve her hangi birinin kendisini ezebileceğini farz etmektedir. Murat Bey Kâbil'in Buhara ile ittifakına içerlemekte ve ilk olarak elçiyi ele geçirmekle tehdit etmiş ve daha sonra kervanlarla yolu kapatmıştır. Daha sonra şüpheleri aklından silinmiş ve Kâbil ve Kunduz arasında dostluk pekişmiştir."*³²⁹ demektedir.

Burnes'in Macnaghten'e yazmış olduğu bu raporda dikkat çekici konulardan birisi de Kâbil ile İran arasındaki ilişkidir. Bu konuda; *"Kâbil ve İran monarşileri arasında ilişki, çoğunlukla komşu ülkeler kendilerine karşı birleştiği zaman başladı. Sih saldırısını önleme arzusu Kâbil hükümdarını komşu ülkelerle ittifak yapma arzusuna başvurmayı ve ilişkileri tazelemelerine yöneltti. Aslında hiçbir zaman Afganlar ve İranlılar arasında dostça bir ilişki bulunmamıştı. Özellikle mezheplerini göz önünde bulundurarak bu ilişki birbirlerine karşı doğal görünmemekteydi. Afgan kabile reisleri güçlenmiş pozisyonda olan İran'ı ölümcül bir tehlike olarak görmektedir. İran ise Rusya'nın yardımıyla Afgan topraklarına girmek istemektedir. Sihlere karşı İran ile bir ittifak olabilir fakat Dost Muhammed Han buna şüphayle yaklaşmakta ve İngiliz*

³²⁸ A. Burnes, a.g.e., s.376 vd.

³²⁹ A. Burnes, a.g.e., s.372 vd.

*Hükümeti'nin gösterdiği sempatiye kaymaktadır. Dolayısıyla İran ile ittifak uzak ve şüphelidir.*³³⁰ tespitinde bulunmuştur.

1.2.6. Rusya'nın Orta Asya'daki Faaliyetleri

Alexander Burnes, 20 Ekim 1837 tarihinden Hindistan'daki İngiliz Hükümeti sekreteri Macnaghten'e yazmış olduğu raporunda, 1832 yılına kadar Rusya'nın Buhara ve Türkistan ile olan ilişkilerini kayıt altına aldığını ve son seyahatinde Rus Hükümeti'nin Buhara Emiri'ne bir temsilci gönderdiğini haber aldığını söylemektedir. Burnes, raporunda; *"Görevlinin adını bilmiyorum fakat Rus gizli servisinin bir subayı olmasına rağmen Buhara'da bulunduğu süre zarfında Müslüman kıyafeti ve Müslüman davranışları ile görev yaptı. Beraberinde Emir'e sunmak üzere mektup ve hediyeler getirdi ve Türkistan yetkilileri tarafından her ayrıcalık verildi. Ajanın sözde görevi Rusya'ya giden ve gelen kervanların Hiveliler tarafından yağmalanmasına Emir'in engel olmasıydı... Ajan Buhara'da kaldığı sürece sık sık Rus Hükümeti'nin ticari faaliyetlerini Orta Asya'ya genişletme ve özellikle Herat'a yönelik büyük endişeleri hakkında Kuşbegi (Koosh Begee) ile görüşmeler yaptı. Bu görüşmelerin çoğu tüccarların bulunmasıyla halka açık olarak yapıldı. Görüşmelerin bir kısmı Kuşbeyi'nin konağında gerçekleştirildi... Rus elçisinin mektuplarına karşılık Buhara Emiri çok dostane yollarla cevap verdi fakat Hive'de kontrolünün olmadığını belirterek ticari konularda yardımcı olamayacağını belirtti. Aslında Buhara Emiri Hindistan Hükümeti'nin dikkatini İndus ve Buhara'ya çevirdiğini dile getirmekten çekinmekteydi. 1832 yılında bizimle iletişime geçtiğini ve İngiliz Hükümeti'nin bu bölgede ticaretini geliştirmek istediğini belirtti. Bu gelişmelere cevaben Rus İmparatoru bir noktaya kadar yapılan isteklere razı oldu ve kuzey bölgelerini bizzat ziyaret ettiğinde gelecek fırsatları dikkate alacağı konusunda söz verdi."*³³¹

Burnes, Rusya'nın Hive istikametinde yapmış olduğu askeri hazırlıklar hakkında ise şu bilgileri paylaşmaktadır: *"1835 yılında Ruslar Hive'ye girme konusunda kararlıydılar ve bu amaçla Hazar Denizi'nin doğusunda, Astrakan'ın karşısında, Mangışlak yakınlarındaki bir bölgeyi ele geçirdiler ve burada buldukları yere hâkim olan bir kale inşa ettiler. Bu hareket Hive reisi Allahkuli Han (Ulla Khooli Khan)'ı*

³³⁰ A. Burnes, a.g.e., s.377.

³³¹ G.H. Huttman, a.g.e., s.23.

rahatsız etti ve misilleme olarak yağma etme ile tehditte bulundu. Allahkuli Han, Buhara Emiri ve Kokan Hanı'na işgalin adil olmadığı konusunda şikâyetinde bulundu ve düşmana karşı yardım istedi. Bu yardım talebine ise bir karşılık alamadı... Ruslar Hazar Denizi'nin doğu yakasına yerleştikten sonra dört gemiyle bir askeri birliği gösteri amaçlı olarak Astrakan'dan gönderdiler. Fakat bu birlikler muhtemelen keşif amaçlı gelmişlerdi. Askeri birliklerin hareket haberi Orgunge Hanı'na geldi ve Han karşı bir birlik gönderdi. 120 askerden oluşan Rus askeri birliğinin tümünü ele geçirdiler. Askerlerden ikisi rütbeli askerdi. Tüm askerler Orgunge'ye getirildi ve sorgulanan iki asker Han tarafından tutuklandı ve geri kalan askerler köle olarak satıldı. Bazı askerler Buhara ve Hokand'a gönderildi. Semerkand civarından olan bir adamla karşılaştığımda bu askerlerden bazılarının atlarla takas edildiğini söyledi. Rus İmparatoru bu tip hareketleri anında kınadı ve esir askerlerin derhal iade edilmesini talep etti. Fakat Orgunge Hanı esir askerleri teslim etmeyi reddetti. Rusların bölgede zorla bir kale inşa ettiğini ve buna karşılık olarak askerleri esir aldığını öne sürdü... Temmuz ayında İmparator Nikola Novogorot'ta bulunan Nejnei fuarına katıldı ve fuara katılan tüm Orta Asya tüccarlarının huzura gelmesini istedi. Buhara Han'ı ve Hokand Hanı'na hediyeler ve dostane mektuplar yolladı. Bu ilişki Buhara ve Hokand'lı tüccarlar tarafından da hoş karşılandı. Tüccarlara ayrıcalıklar sağlandı. Fakat sağlanan bu ayrıcalıklar Orgunge'li tüccarlar için sağlanmadı ve Rus İmparatoru tüm Orgunge'li tüccarların tutuklanmasını ve mallarına el konulmasını emretti. Tüccarların sayısı kırkaltıydı ve bu tüccarlardan bazıları çok zengin ve uzunca bir süredir Rusya ile ticaret yapan tüccarlardı. Tüccarlar bu konuda şikâyetinde bulundular ve Hive Hanlığı ile bağlarının olmadığını ve bir sorumluluklarının bulunmadığını iddia ettiler. İmparator itirazlarını kabul etmedi ve tüccarlar Moskova'ya gönderildi... Bu gelişmeler Hive'de duyulduktan sonra Hive Hanı, Buhara ve Hokand reislerine yardım ve öğütlerini almak üzere ikinci bir elçiyi gönderdi. Buhara ve Hokand hanları araya girme konusunda isteksizlerdi, ticari imtiyazlar verildikten sonra ve Rusların tüccarlara sert davranışlarını düşünerek Buhara Hanı Rus İmparatoru ile tutukluların salıverilmesini ve mallarının iade edilmesini görüşmek üzere bir heyet gönderme konusunda hemfikir oldu. Buhara'dan gelen ve istihbarat getiren bir kervana göre ajan henüz dönmemiş, Ruslar tüccarları iade etmemiş ve tüccarlar hâlihazırda Sibiryaya gönderilmişlerdi. Bu istihbarat Türkistan'da büyük hayal kırıklığına sebep oldu ve Rusya ile bölge ticaretinin

*durmasına yol açtı. Hatta Buhara, Hive ve Hokand hanlarının beraber hareket edeceği Orenburg, Kazan, Troitskai ve Erbit yönündeki tüm Rusları ve mallarını ya da kuzeydeki topraklarını ele geçirip Ruslara karşı önlem alacakları bile belirtildi. Rusya'nın Türkistan'da sonunu getirme endişesi benim yine de Rusya'nın bu küçük Müslüman ülkelerin rahatsızlığını yatıştıracağına yönelik bazı yolları arayacağını düşünmeme yol açtı. Fakat tartışmanın doğasından dolayı bunun Orgunge Hanı'nın ilk önce yatışması için çok kolay olmayacağı açıktı. Çünkü Orgunge Han'ı Rusya'ya giden ana kervan yoluna hâkim, Rus tüccarların Buhara'ya gelmesini önlemekte ve aynı zamanda Müslüman tüccarların Rusya'ya gitmek için kullandıkları yolu kapayabilir. Hive'nin pozisyonu Rusya'yı açıkça adil olmayan bu önlemlere kabul ettirmesi olası değildir.*³³²

Burnes, Hive, Buhara ve Hokand'ın Rusya nezdindeki önemini iyi tahlil etmiş ve Rusya'nın asıl amacının Kâbil'i ya da Hindistan'ı istila teşebbüsü için önündeki en büyük engel olan Türkistan'ı aşmak olduğu tespitinde bulunmuştur.³³³

1.2.7. Rusya'nın Hokand Siyaseti Hakkındaki Rapor

Alexander Burnes, 1 Şubat 1837 tarihinde Kâbil'den Hindistan Hükümeti sekreteri Macnaghten'e yazmış olduğu raporunda Rusya'nın Hokand istikametindeki adımlarını ele almıştır. Bu hususta; *"Kokand şu an bir Özbek hanlığıdır ve Sir ya da Jaxartes'te (Seyhun ya da Siri Derya Nehri üzerinde) bulunmaktadır. Afrasyalo'nun başkenti olması dolayısıyla bir üne sahiptir ve tarih olarak Timur ve Cengizhan'ın askeri harekâtlarıyla bağlantılıdır. Fakat aslında Babür'ün doğum yeri olarak bilinir. Burada yetişmiş, önce Kâbil krallığına oradan da Hindistan'a geçmiştir. Mevcut reisi Muhammed Ali Han 14 yıl önce reisliği babası Ömer Han'dan almıştır. Söylentiye göre babasından tahtı zehirleyerek almıştır. Babası Ömer Han zamanında Kokand önemsiz bir devletti fakat ülkesini adalet ve eşitlik içerisinde yönetmişti. Oğlu da bunun semeresini almaktadır. Bazıları Kokand'ın güç olarak Buhara'dan daha güçlü olduğunu söylemekte ve herkes tarafından eşit olduğunu ve Türkistan uluslarının verimli krallığı Fergana'nın onların yerini aldığını söylemektedir... Ömer Han zamanında Rusya ile ya çok az ya da hiçbir ilişki bulunmamaktaydı. Ruslar Ömer*

³³² G.H. Huttmann, a.g.e., s.24 vd.

³³³ G.H. Huttmann, a.g.e., s.26 vd.

Han'ın ölümü üzerine Cossacks civarından (Kuzzucks) kademeli olarak Kokand sınırlarını geçerek kendi sınırlarına bitişik ilerledikleri yerlerde her bir istasyonda küçük kare şeklinde kaleler inşa edip iki su kuyusu kazdılar, tahıl depoladılar ve 100–150 piyade askerinden oluşan askeri birlikler yerleştirdiler. 1833 yılında Rusya'nın bu ilerlemesi ile Kokand içlerine kadar girdiler. Bu ilerlemede göçebe kabileler meralarının istila edilmesine müsaade etmek istemedi. Han bu istilada hem kendi güvenliği hem de şikâyet konusu için harekete geçti ve tüm askerlerini topladıktan sonra Rüstem Tora yönetimindeki Kuzzuck'lara kendilerine katılmaları talimatını verdi. Tüm askerleri en seçkin komutan Beylerbeyi altına topladı... Ordu ülkenin başkentinden yola çıktı ve Türkistan şehri Taşkent yanından yürüyerek Taşkent ötesindeki arazide mola verdi. Bozkırda 20 gün ilerlediler. Askeri kuvvetin yaklaşık olarak 40.000 olduğu söylenmektedir. Küçük Rus askeri birlikleri böyle bir kuvvete karşı koyamazdı ve ilk kaledeki askerler kaçtılar. Diğer kalelerdeki askerler direnç gösterdiler kale kapılarını kapattılsa da fazla dayanamadılar ve Rus askerleri esir alındılar. Çatışmalarda birkaç Rus askeri hayatını kaybetti fakat Kokand Hanı'nın daha önce vermiş olduğu emir gereği tüm askerler serbest bırakıldı. Bu harekâtın saldırı amaçlı değil sınırları koruma amaçlı olduğu deklere edildi. Ele geçirdikleri son kale Sibiryta sınırlarındaydı.”³³⁴

Burnes, Rus Hükümeti'nin Kokand'a ilerlemesinin sebebi olarak bu ülkeyi ele geçirmek istediklerinin Türkistanlılar arasında yaygın bir kanaat olduğunu söylemektedir. Raporunun devamında; “Rusların batıya doğru olan ticari yolları kendilerine karşı direnen Hive Hanı tarafından kesilmiş ve açıkça kendi tüccarlarına güvenli bir geçiş imkânı sağlayacak Türkistan rotasının elde edilmesini hedeflediklerini beyan etmektedirler. Bu karışık durumu aşmaya çabalayan Rus Hükümeti Kokand ordusu çekildikten sonra Han'a yaptığı harekâtı kınamak ve her iki tarafı memnun edecek bir yol önermek için bir temsilci yolladı. Temsilci Alexander adı ile tanınmaktaydı. Fakat soyadı bilinmemekteydi. Rusya'nın gücünden çekinen Han temsilciye uygarcı davrandı ve temsilcinin geri dönüşünden sonra Rusya'ya bir iade-i ziyaret için elçilik heyeti gönderdi ve elçi İmparator tarafından en iyi şekilde karşılandı... Rus Hükümeti ve bu küçük ülke arasındaki ilişkinin sonucu olarak Kokand ve Rusya arasında sık ve düzenli bir trafik kuruldu. Yol o kadar iyi idi ki Kuzulçur ve

³³⁴ G.H. Huttmann, a.g.e., s.28.

Kokand arasında emtia taşınması develer yerine at arabaları ve kızaklar vasıtasıyla yapılıyordu ve Hokand artık Buhara'dan emtia tedarik etmiyordu. Rus tüccarlar şahsen Taşkent ve Hokand'a korkusuzca geliyorlardı. Han halen biraz korkusu olsa da bu yeni ticari ilişkiyi destekliyordu. Rusya sonuç olarak Hokand'a ticaret bağlantısı olduğu sürece Asya'nın bu bölümünde aklında olan hedefleri emniyete almış oldu... Rusya'nın Hokand'da ticari amaçları olduğu kadar siyasi amaçları da bulunmaktadır. Tek bir bakışla bir haritaya baksanız Türkistan ülkeleri arasında Hokand'ın önemini görürsünüz. Tarih açık bir şekilde Orta Asya'yı ele geçirmek isteyen çeşitli fatihlerin bu ülkenin konumundan faydalandığını göstermektedir... Hokand sadece Türkistan'ın anahtarı değildir. Aynı zamanda Çin yerleşim yerleri Kaşgar, Yarkend ve Hotan'a giden ana güzergâhta bulunmaktadır. Bu güzergâhta trafik oldukça yoğundur ve Han'ın bu güzergâh üzerindeki etkisi büyüktür. Bu bilgilerin tamamı bunlar değildir. Ayrıca Yarkend, Keşmir ve Ladak arasında açık ve sürekli bir iletişim bulunmaktadır. Bu yüzden Kokand'ın etkisiyle ticaretin kollara ayrılması ve dağılması sonsuzdur. Bu ticaret Tataristan, Çin hatta Hindistan'a kadar uzanmaktadır. Kokan Çin, Rusya ve Hindistan'ın kuzey sınırlarının ve Tataristan'ın bir ticaret merkezi olması için kurulacaktır. Fakat mevcut Han'ın enerjisi hariç Rusya bu önemli pazarda daha önce adımını atacaktır."³³⁵

1.2.8. Herat Hakkındaki Rapor

Alexander Burnes, Kâbil'den 7 Şubat 1838 tarihinde Hindistan Hükümeti Sekreteri Macnaghten'e yazmış olduğu raporunu Herat konusuna ayırmıştır. Burnes bu konuda; "Herat doğudaki en zengin topraklardan birisidir. Surlarla çevrili içerisinde bir kale bulunan ve kalenin etrafı hendeklerle çevrili ve hendekleri kaynak suyu ya da nehir ile doldurulan bir şehirdir. Hendekler iyi durumda ve surlar dayanıklıdır. Herat'ın büyüklüğü büyük oranda abartılmıştır. Sınırlı büyüklüğü yüksek oranda nüfusa sahip olmasını engellemektedir. Kâbil'in yarısı kadar bir büyüklüğe sahiptir. Konum olarak önemli bir konuma sahiptir ve her daim Orta Asya'dakilerle teması sahip olmuştur."³³⁶

³³⁵ G.H. Huttman, a.g.e., s.28-31.

³³⁶ G.H. Huttman, a.g.e., s.38.

Burnes'ün Herat hakkında verdiği bilgilerden en önemlisi şehrin idari yapısı ile ilgili kısmıdır. Bu konuda: *“Mevcut hükümdarı Kâmuran'dır. Kâmuran Afganistan'daki Sadozay (Sudozye) şehzadelerinin hayatta kalan son üyesidir. Kötü huylu, acımasız ve ayyaş bir adamdır. Alikozay (Alokazoy) kabilesinden olan Yar Muhammed Han, Herat'ın veziridir. Hazara Reisi Şir Muhammed Han Herat'ın kuzeyinde ikamet etmekte ve Kamuran'ın iyi bir destekçisidir. Nadir tarafından Afganistan'ın doğusundan Herat'a sürülen BerDürranîler Herat'ta neredeyse yok olmuşlardır. 3.000 ailenin dörtte biri kalmıştır. Reisleri Mir Sıdık Han İran ve Kandahar ile ilişkileri sebebiyle öldürülmüştür... Şu an Herat doğuya doğru Kandahar'ın yarı yolunda bulunan Khauahrood Nehri'ne kadar uzanmaktadır. Kuzey yönünde Şir Muhammed Han'ın reisi olduğu Hazara bölgesine, batıda bir İran kantonu olan Kaf'ta etkisi olan Ghorian bölgesine, güneyde Helmund ve Sistan ile çevrilen bölgeye kadar uzanmaktadır. Herat “Vilayet” adı verilen dört bölgeye ve dokuz Bölük (Belook)'e ayrılmıştır. Vilayetler doğuda ve batıda Obe ve Ghorian, kuzeyde Kurookh ya da Kalai, güneyde ise Sabzewar vilayetidir. Bölükler pek çok kanal ile sulanan ve kendi adını taşıyan arazilerdir. Ülkede yetiştirilen ürünlerin üçte ikisi genellikle hükümet tarafından alınmaktadır. Kâmuran'ın çok miktarda mücevheri vardır ve büyük bir hazine istiflemiştir.”³³⁷*

Burnes, Herat'ın askerî yapısı ile ilgili olarak; *“Herat'taki garnizonda yaklaşık olarak 10.000 asker bulunmaktadır. Vezir ve ailesi 1.500 asker toplamakta, Kâmuran'ın 200'den fazla askeri bulunmaktadır. Ferah şehrinde 6.000 Dürrani ailesi bu şehre getirilmiştir. Bunlara ilaveten 3.000 “Dou tulub” adı verilen kuvvetler bulunmaktadır. Bunlar Afgan olup Ahmed Şah Dürrani tarafından oluşturulmuşlardır. Herat'ta kalibresi belli olmayan 10 tane top bulunmaktadır.”³³⁸* bilgisini paylaşmaktadır.

Burnes, Herat hâkimi Kâmuran ile bölgede ciddi bir rekabete girişen Şah Pesend Han arasındaki düşmanlığa da dikkat çekmiştir. Onun verdiği bilgiye göre; *“Sistan'ın kuzeyinde ve Ferah'ın güneyinde Herat Hükümeti'nin yönetiminde küçük bir şehir bulunmaktadır. Bu şehir Laş (Lash) şehridir. Dürranîlerden Şah Pesend Han tarafından tutulmaktadır. Lash'in bu bölgede ciddi bir gücü bulunmaktadır. Dik sarp bir kaya üzerinde bir kale gibidir ve Kâmuran'ın ele geçirmesine karşı direnç göstermektedir. Ferah yolu üzerinde kurulmuş ve 7–8 kalesi bulunmaktadır. Kâmuran burayı ele*

³³⁷ G.H. Huttman, a.g.e., s.38 vd.

³³⁸ G.H. Huttman, a.g.e., s.39.

geçirememektedir. Tüm suyuollarını tahrip etmiştir. Kamuran'ın bu düşmanca davranışından dolayı Şah Pesend Han yönünü Afganlardan İranlılara çevirmiştir.”³³⁹

Herat sınırındaki İran şehirleri ile ilgili olarak da bilgiler sunan Burnes, Ferah'ın batısında İran'ın ilk vilayeti olarak Kayn kasabasını işaret etmektedir. Tamamen Şii nüfustan oluşan bu kasabada sayıları çok fazla küçük kalelerin mevcut olduğunu ve bölgede yaklaşık 3-4.000 piyade askerinin mevcut olduğunu söylemektedir.³⁴⁰ Kayn'a bitişik batı yönünde nüfusunun tamamının Şii olan Tabbas (Tubbus), Ton (Toon) ve Günabad (Goonabad) şehirlerinden bahseden Burnes, bölgeden çok sayıda piyade askerinin toplandığını belirtmektedir.³⁴¹ Tabbas'ın kuzeyinde bulunan Türkîş (Toorskish) kasabasının oldukça verimli olduğunu ve Şah'a 3.000 asker verdiğini belirtmektedir.³⁴²

Burnes, Herat'ın doğusunda Ceyhun Nehri'nin güneyinde yer alan ve Afgan Türkistanı tabir edilen bölgedeki şehirler hakkında ise “Şibirgan (Şibirgam) Rüstem adı verilen bir Özbek reise aittir. İyi bir karaktere sahiptir. 500–600 atlı toplayabilir. Şibirgan çok eski bir şehir olarak düşünülmektedir. Bölgedeki en güçlü kaledir... Andkho ya da Andhoy bir Afşar (Ufshur) Türkü olan Şah Veli Han tarafından yönetilmektedir. Nadir Şah zamanında bölgeye yerleşmişlerdir. Nadir Şah zamanında Şii olan halk daha sonra Sünni mezhebine geçmiştir. 500 at sağlamaktadırlar. Buhara'ya giden önemli bir yol üzerindedir. Bu kantonda su kıtlığı bulunmaktadır. Üç yılda bir buğday yetişmektedir.”³⁴³ bilgisini paylaşmaktadır.

Herat ve Kâbil arasındaki bölgenin güneyinde Hazaraların yaşadığı dağlık bölgenin bulunduğu işaret eden Burnes, “Şah Zaman zamanında bu topraklar at üzerinde 12 günde ve küçük kalibreli silahlar ile geçilebiliyordu. Kervanlarda yaz mevsiminde bu bölgede seyahat ediyorlardı. Devamlı surette olan iniş ve çıkışlı tepelerde yolculuk hayvanlar için çok yorucu olmaktadır. Kâbil'deki Hazara kabileleri Şii olmasına karşın Herat'a doğru olan kabileler Sünni mezhebine tabidirler. Doğu Hazaralar koyu Şiidirler ve Afganistan'daki İran taraftarlarına bağlıdırlar. Hazara topraklarının güneyinde Kandahar bulunmaktadır. Kandahar konusunda şu konu

³³⁹ G.H. Huttmann, a.g.e., s.39.

³⁴⁰ G.H. Huttmann, a.g.e., s.40 vd.

³⁴¹ G.H. Huttmann, a.g.e., s.41.

³⁴² G.H. Huttmann, a.g.e., s.41.

³⁴³ G.H. Huttmann, a.g.e., s.41.

dikkate değerdir. Eğer Herat İran tarafından zayıflatılmazsa Kandahar Kâbil'in yardımı olmadan oradan gelecek bir saldırıya direnemez. Kandahar'ın pozisyonu tecrid edilmiştir. Kâbil ile olan dostane birlikteliği varlığı ve korunması için gereklidir."³⁴⁴ değerlendirmesinde bulunmaktadır.

Burnes, bu raporunun sonunda İran'ın Herat üzerindeki çabasına dikkat çekmektedir. Ona göre; "Eğer İran mevcut saldırıda başarısız olursa sonuçları kendisi için felaket olacaktır. Eğer Herat'ta itibar ve üstünlük tesis edebilirse zaman içerisinde kuzeydeki küçük devletleri itaat ettirebilir. Onları felce uğratmadan doğuya bir adım dahi atamaz. Afganlar ise umutsuzluk içerisinde böyle bir saldırıyı endişe ile karşılamaktadırlar. Bu saldırının diğerlerinden daha farklı olacağını düşünüyorlar. Eğer başarılı olursa Herat'tan Afganların sürüleceğini bekliyorlar."³⁴⁵

1.2.9. İndus Yakınlarında Bulunan Kömür Madenleri

Alexander Burnes'ün W.H. Macnaghten'e yazmış olduğu ve 4 Şubat 1838 tarihli son raporu İndus Nehri civarında bulunan kömür yataklarıyla ilgilidir. Kömür madenleriyle ilgili olarak Mr. Wood ve Mr. Lord'un yaptıkları gözlemlerle kömür madenlerinin yerleri tespit edildiğini söyleyen Burnes, Sihler ve Afganlar arasında vuku bulan anlaşmazlıklar neticesinde bölgede yeterli araştırma yapmalarına izin verilmediğini de eklemektedir. O sebepten yerel halktan topladıkları bilgilerle tüm bölgelerin kömür madenlerinin bilgisini almakta kararlı olduğunu söyleyen Burnes, elde etmiş olduğu dokuz tahlil örneğiyle alakalı bilgileri Hindistan Hükümeti'yle paylaşmıştır.³⁴⁶

Burnes, kömür örnekleri ve alındıkları yerlerle ilgili şu bilgileri paylaşmaktadır: "1 numaralı örnek Kalabağ yakınlarındaki Şukurdura yakınlarında bulunmuştur. Kömür bir tepenin yarı mesafesinde bol miktarda bulunmuştur. 2 mil kuzeyinde bir köy bulunmaktadır. İndus Nehri'nden yaklaşık 15 mil uzaklıktadır. 2 numaralı maden örneği aynı tepede bulunmakta fakat tepenin merkezinde ve kumtaşları arasında bulunmaktadır. 3 numaralı örnek Kalabağ kömürüdür. Shukurdura'nın 3 mil güneyinde bulunmuştur. Kalabağ'a daha yakın bir kaya yarığındadır. Yukarı yolun üç farklı yerinde görülmektedir. 4 numaralı örnek Muckud kömürüdür. Bu örneğin yeri iyi bir

³⁴⁴ G.H. Huttman, a.g.e., s.44.

³⁴⁵ G.H. Huttman, a.g.e., s.45.

³⁴⁶ G.H. Huttman, a.g.e., s.78 vd.

şekilde belirlenmemiştir. Üç defa kazı yapılmıştır ve bu örnek Muckud'tan getirilmiştir. Eğer değerli ise kolay bir şekilde bulunacaktır. 5 numaralı örnek Cohat kömürüdür. Bu örnekte benzer bir örnektir. 1833 yılında analiz edilen örnek olduğuna inanıyorum. Yeri Lachee, Kurpa, Jutta ve İsmail Khail'dir. 6 numaralı örnek Soorkhab kömürüdür. Kâbil şehrinin 15 mil güneydoğusunda Moosye yakınlarında bulunmaktadır. Yerel halk tarafından "Keer" denilmektedir. İki çeşidi bulunmaktadır. Yakınında bakır madenleri bulunmaktadır. 7 numaralı örnek Nour kömürüdür. Antik Gazne şehrinin 10 mil kuzeyinde bulunmaktadır. Gravite değeri diğer örneklerden daha büyüktür. 8 numaralı örnek Nujrow kömürü, Kâbil'in kuzeyinde bulunmaktadır. Bu örnek yanıcı bir maddedir. Kömür olarak görünmesine rağmen kömür değildir. 9 numaralı örnek Jamoo kömürüdür. Pencap'ta bulunmaktadır. Bu örnek bana Umritsir'den getirildi. Eğer kalitesi iyi ise Chenap'a yakın olduğu için İndus'ta bulunanlar kadar değerli olacaktır.³⁴⁷

Burnes, raporunun sonunda; "Örneklerle ilgili bilgileri şimdilik size habercilerimden tüm haber gelmediği için göndermeyeceğim. Kömürlerin nerelerde bulunduğu dair daha fazla bilgiye sahibim. Bunlardan en önemli olanı ki bunlardan henüz örnekler almadım, Veziri (Wuzeeree) bölgesinde Dere-i İsmail Han'ın kuzeybatısında bulunan Kaneegoorum'dur. Burası İndus Nehri'nden çok uzakta değildir."³⁴⁸ diyerek, Afganistan'da bulunma sebeplerinden birisinin de önemli maden ve kömür yatakları hakkında bilgi toplamak olduğunu itiraf etmektedir.

1.2.10. İndus Bölgesinin Ticari İmkânları

Alexander Burnes, 18 Ocak 1837 tarihinde Haydarabad'tan Hindistan Hükümeti nezdine göndermiş olduğu raporunda İndus bölgesinin denize açılan vilayetlerindeki ticari imkânları ile ilgili oldukça hacimli bir rapor göndermiştir. Bu konuda: "Tatta şehri bir zamanlar geniş bir ticaret merkeziydi. Kurulduğu yer İndus Nehri'nin ağzındadır. İndus Nehri Asya'nın doğal bir limanını oluşturmakta ve iç bölgelere kadar uzanmakta ve Karaçi'de bir deniz limanı bulunmaktadır. Bölgede üretilen pamuk bu şehirde bulunan fabrikalarda kumaşa dönüştürülmüş ve İndus Nehri kanalları ile taşınarak ihraç edilmiştir... Tatta'da bulunan mevcut ev imalathanelerinde ipek ve

³⁴⁷ G.H. Huttman, a.g.e., s.79.

³⁴⁸ G.H. Huttman, a.g.e., s.79.

pamuk karışımı kumaş ya da tamamen ipek ya da pamuktan kumaşlar üretilmektedir. Karışım olmayan ipek ya da pamuk kumaş üretimi düşük düzeydedir. Ürünlerin bir kısmı ihraç edilmekte olup büyük kısmı Sinda'de tüketilmektedir. Düşük fiyatlı İngiliz kumaşları beyaz pamuğun yerini almış ve imalatçılar İngiliz kumaşlarını tercih etmektedir. Tatta ve civarında 20.000 Rupî değerinde İngiliz malı bulunmaktadır. Tatta'da üretilen malların yurt içi ve yurt dışında tüketimi yıllık olarak 400.000 Rupî değerine eşittir... Tatta'da 42 çeşitte lunci üretimi bulunmakta ve bunların arasında Sinda'ye özgü üretilen ve İndus ve civarındaki yerlerde giyilen yalnızca Tatta ve Bavalpur'da üretilen Lunciler bulunmaktadır. Lunci kumaşı hoş bir kumaş ve oldukça kalın, ılık iklimden ziyade soğuk iklime uyumlu bir kumaştır. Hindu ve Müslümanların resmi kıyafetleridir. Bazıları açık bazıları ise koyu renkli luncileri tercih etmekte olup bir kısmı Arabistan ve Hindistan'a ihraç edilmek üzere üretilmektedir. Lunciler pamuk ve ipek karışımı ile üretilmekte, kumaşın yatay örgüler pamuktan dikey örgüleri ise ipekten dokunmaktadır. Altın örgü içeren daha iyi çeşitleri yöneticiler için üretilmektedir. Zenginler için Lunci üretimi yapılmamakta olup sadece yöneticilerin siparişi üzerine üretilmektedir. Üretimleri evlerde gerçekleştirilmektedir. Kumaşları 100 Müslüman aile tarafından dokunmaktadır... Tatta bir zamanlar Lunciler gibi "joree" adı verilen beyaz pamuklu kumaşı ile ünlü bir şehirdi. Üretimi en incesinden en kalınına kadar yapılmaktaydı. Bu kumaşın ticareti ucuz İngiliz kumaşlarının pazara girmesiyle birkaç yıl içerisinde yok olmaya başladı. Fakat "soosee" adı verilen kalın çizgili pamuklu kumaş neredeyse büyük imalat oranıyla üretimine devam edilmektedir. Tüm sınıflara dâhil insanlar tarafından giyilmektedir. Açık renkleri Hindular, koyu renkleri ise Müslümanlar tarafından giyilmektedir. Bu kumaş çeşitinin dokunmasında İngiliz pamuk iplikleri kullanılmamaktadır." ³⁴⁹

Burnes, Tatta'da İngilizlerin ürettiği malların tüketimi ile ilgili de oldukça önemli bilgiler vermiştir. Bu ticaret merkezinde yıllık yaklaşık olarak 30.000 Rupî değerinde İngiliz malının tüketildiğini söyleyen Burnes, bunlardan yarısının pamuklu kumaşlar olduğunu, evlerdeki yatak örtüleri, farklı renklerde basılan ve kıyafetlerde kullanılan kumaşlar, halılar ve namaz kılınırken kullanılan seccadelerin bu İngiliz kumaşlarından üretildiğini ilave etmektedir. ³⁵⁰

³⁴⁹ G.H. Huttman, a.g.e., s.8-11.

³⁵⁰ G.H. Huttman, a.g.e., s.12.

Tatta'nın iç ve dış ticaretinin yaklaşık 445.000 rupilik bir ticaret hacmine ulaştığını bu rakamın oldukça yüksek bir ticaret hacmine işaret ettiğini söyleyen Burnes, vermiş olduğu istatistikî bilgilerde kumaş dokumalarının bu ticarete önemli bir yekûn tuttuğunu ilave etmektedir.³⁵¹

1.2.11. Haydarabad ile İlgili Ticari Rapor

Alexander Burnes, 9 Mart 1839 tarihinde Hindistan Hükümeti'ne Larkhanu'dan göndermiş olduğu raporunda Haydarabad'taki ticaret imkânları ile ilgili hükümetini bilgilendirmiştir. Bu raporunda; *“Haydarabad Sinde'nin başkentidir ve ticari yollar burada bir araya gelir. Limanlar bu şehre bağlıdır ve bu şehre getirilen ve ithal edilen mallar yalnızca bu şehirde tüketilmez komşu bölgelere de gönderilir... Haydarabad İndus Nehri'nin 3 mil doğusunda, Karaçi ve Lucput limanlarına kuş uçuşu 100 mil mesafede ve İndus Nehri ağzında bulunan Baree limanlarına 120 mil uzaklıkta bulunmaktadır. Bu yerler Sinde ile diğer bölgeler arasındaki su yolu ile olan ulaşım dikkat çekmektedir. Karadan ise batıya doğru Rajput eyaletleri ve doğuda ise büyük Palle pazarı ile ulaşım mevcuttur. Buradan Karaçi'ye yapılan esrar ticareti önemlidir. Aynı şekilde kuzeyden yapılan at üzerinde kumaş ticareti dikkat çekicidir... Karaçi limanı ana deniz limanıdır ve Hindistan ve Arabistan ile ticaret yapmaktadır. Bu limandan indirilen ticari mallar yüzde beş gümrük vergisine tabidir. Haydarabad'a gidecek mallardan ilave yüzde üç gümrük vergisi alınmaktadır. Mallar Haydarabad'a ulaştığında kumaşlar için yüzde 4 ½ ve şeker için yüzde 7 ½ vergi ödenmektedir... Delta limanı, Gora Baree ya da Vikkur İndus'ta kurulacak olan ticaretin yükselen bir değeri olarak tahmin edilmektedir. Bölgenin nüfusu yaklaşık olarak 1.000 hanedir ancak nüfus sürekli değişmektedir. Ticaret ve pirinç mevsimi sona erdiği zaman hane sayısı 250 civarındadır.”*³⁵²

Burnes, Haydarabad'ın ihracatında ana kalemi yıllık 68.000 rupi tutarında pirinç ve tereyağının oluşturduğunu, ithalatını ise yıllık 40.000 rupi tutarında Bombay'dan İngiliz kumaşları, şeker, baharat ve metal eşyalar, Muscat ve Catch'tan kurutulmuş meyve, pamuklu kumaşlar ile Damaun'dan kerestenin oluşturduğunu söylemektedir.³⁵³

³⁵¹ G.H. Huttmann, a.g.e., s.12.

³⁵² G.H. Huttmann, a.g.e., s.15 vd.

³⁵³ G.H. Huttmann, a.g.e., s.16.

Burnes'in İndus Nehri'nin girişinde bulunan Magrib (Mughribee)'in Cutch ve Kattywar'dan gelen yılda 250 gemi tarafından ziyaret edildiğini çok verimli olan Jatte şehrinde üretilen pirinç ve tereyağını buradan ihraç edildiğini bildirmektedir. Burnes, bu limanda yabancı mal ticaretinin hemen hemen hiç bulunmadığını da eklemektedir.³⁵⁴

İndus Nehri'nin denize açılan limanlarına giden yolların deve kervanları için kolay bir ulaşım sağladığını söyleyen Burnes, Karaçi yolunun Tatta'ya ulaşmadığını ancak Haydarabad'ta İndus'a giden geçitlerin bulunduğunu aktarmaktadır. Bu güzergâhta nüfusun az olduğunu güzergâh boyunca yeterli su bulunduğunu ve yolun güvenli olduğunu rapor eden Burnes, bölgeden Arabistan ve Bombay'a gönderilen tahılların, ancak yağmur mevsimi dışında yapılabildiğine dikkati çekmektedir. Özellikle Daraje, Vikkur ve Mughrube'e giden yollar nehir taşması dindikten sonra kullanılabilir durumdadır. Lucut yolu yağmurlu mevsimlerde geçişe müsaade etmemektedir. Kasım ayından önce buradan geçmek denenmemelidir.³⁵⁵

Burnes, raporunda Haydarabad'a tüm bölgelerden gelen ürünlere yönelik oldukça önemli bilgiler paylaşmaktadır. Bu rapora göre Bombay'dan 250.000 rupi tutarında çoğu İngiliz üretimi olan pamuklu ve kadife kumaşlar ile şeker ve baharat ithal eden Haydarabad'a Arabistan'dan 20.000 rupi değerinde hurma ve kuru meyve ithal edilmektedir. Ayrıca Marvar'dan 55.000 rupi değerinde işlenmemiş pamuklu kumaş ve ipek kumaş, Cutch'tan 20.000 rupi değerinde pamuklu kumaş ile fildişi ithal eden Haydarabad'a Şikârpur, Multan ve Bahawalpur'dan 75.000 rupi değerinde Kâbil ipeği, kuru meyve, afyon ve muhtelif kumaşlar getirilmekteydi.³⁵⁶

Burnes, bölgenin iç ticari kaynaklarından birisi olarak da diğer ülkelere giden transit geçiş ticaretini işaret etmektedir. Ona göre Sind'den transit geçiş yapan ürünler afyon, tereyağı ve attan oluşmaktadır. Malwa, Meywar ve Goelwar'da yetiştirilen uyuşturucular Hint Çölü üzerinden Pokrun yolu ile Pallee'ye Jeysulmeer ve Omercote'tan Haydarabad'a ulaşır. Burada İndus Nehri'ni geçer, tepeleri aşır Karaçi'ye gelir. Nehirde asla gemiden indirilmez ve Portekiz yerleşimi olan Demaun'a gelir

---

³⁵⁴ G.H. Huttman, a.g.e., s.17.

³⁵⁵ G.H. Huttman, a.g.e., s.17 vd.

³⁵⁶ G.H. Huttman, a.g.e., s.18.

buradan Çin'e gönderilir. Uyuşturucuların bu yolu takip etmesinin sebebi Hindistan Hükümeti'nin koyduğu vergiden kaçırmaktır.³⁵⁷

1.2.12. Şikârpur Ticareti İle İlgili Rapor

Alexander Burnes, 6 Mayıs 1837 tarihinde Bahawalpur'dan Hindistan Hükümeti'ne göndermiş olduğu raporunda Şikârpur'un İndus ticaretinde önemli bir konumda olduğunu söylemektedir. Ona göre; *"Bu önem sadece üretiminden kaynaklanmamakta aynı zamanda kendi ve uzak pazarlar arasındaki ticari bağlantılarından dolayı gerçekleşen parasal işlemlerden kaynaklanmaktadır. Şikârpur Sind topraklarının kuzey sınırlarında İndus Nehri'nin direk olarak 28 mil batısında ve Bukkur kalesine de aynı mesafede bulunmaktadır. Sind'in kuzey sınırı Bolan geçidi ile Kalat ve Kandahar yoluna uzanmaktadır. Bu sebepten dolayı tüccarlar Şikârpur ve Dere-i Gazi Han'dan Horasan'ın kapısı olarak bahsederler."*³⁵⁸

Burnes, iklimi oldukça sıcak olan Şikârpur'un nüfusunu takriben 30.000 olarak tahmin etmektedir. Hinduların Bunya, Lohana ve Bhattea kabilelerinin mukim olduğu bu şehirde nüfusun ancak onda biri Afgan kökenli Müslümanlardan oluşmaktadır. Afganlar Dürraniler zamanından Şikârpur'a yerleşmişlerdir.³⁵⁹ Sekiz giriş kapısı bulunan şehrin bahçe ve ağaçlarla çevrili olmasına karşın topraktan yapılmış ve yıkılmak üzere olan surları mevcuttur. Pazar geniştir ve 884 tane dükkân bulunmaktadır. Dükkânlarda güneşten korunmak amacıyla tente bulunmaktadır ve estetikten uzaktırlar. Evler güneşte kurutulmuş tuğlalarla inşa edilmiş, rahat fakat mimari yapıları düzgün değildir.³⁶⁰

Şikârpur tüccarlarının Muskat, Bender Abbas, Kirman, Yezd, Meşhed, Astrahan, Buhara, Semarkand, Hokand, Yarkend, Kunduz, Hulm, Sebzevar, Kandahar, Gazne, Kâbil, Peşaver, Dere-i Gazi Han, Dere-i İsmail Han, Bukkur, Multan, Uçç, Bahawalpur, Amritsar, Caypur, Bukanir, Bombay, Haydarabad (Dekken), Haydarabad (Sind), Kalat, Mirzapur ve Kalküta'da temsilcileri bulunmaktadır.³⁶¹

³⁵⁷ G.H. Huttman, a.g.e., s.21.

³⁵⁸ G.H. Huttman, a.g.e., s.23.

³⁵⁹ G.H. Huttman, a.g.e., s.24.

³⁶⁰ G.H. Huttman, a.g.e., s.24.

³⁶¹ G.H. Huttman, a.g.e., s.24.

Şikârpur'un Hindistan ile olan ticaretinin Karaçi limanı üzerinden yapıldığını söyleyen Burnes, İngiliz ticarî malları, şeker, baharat ve metal eşyalardan oluşan bu ticaretin toplam değerinin 210.000 rupi olduğunu belirtmektedir.³⁶²

Şikârpur'un Horasan ile Kandahar ve Kalat üzerinden canlı bir ticaretinin olduğuna dikkati çeken Burnes, bu ticaretin her mevsim geçilebilir olan ünlü Bolan geçidi marifetiyle yapıldığını belirtmektedir. Ticari mallar deve ve atlarla taşınmakta yıllık olarak üç ya da dört kervan gidip gelmektedir. Ticari malları tereyağı, kumaş boyası, safran, ipek iplik, kırmızı boya, kurutulmuş meyveler ve atlar oluşturmaktadır. Şikârpur'a getirilen ipek iplikler kalite olarak çok yüksektir ve işlemede kullanılmaktadır.³⁶³

Burnes'in raporunda dikkat çektiği diğer bir husus, Şikârpur'un henüz keşfedilmemiş ticari kaynaklarıdır. Bu kaynaklar pamuk, afyon, çivit, kumaş boyası ve sakurdur. Pamuk ihracı yapılmamaktadır. Ekimi Nisan ayında hasadı ise Temmuz ayında yapılmaktadır. Hasat sonrasında kökleri toprakta bırakılıp müteakip baharda Mayıs ayında ikinci hasat yapılmaktadır. Şikârpur'da son 6–8 yıldır ekimi yapılan diğer bir ürün afyondur. Deneme amaçlı ihracat Bombay'a yapılmıştır. Nisan ve Mayıs ayında yetiştirilmektedir.³⁶⁴

1.2.13. Derecat Bölgesi Ticareti

Alexander Burnes, Attock karagâhından 5 Ağustos 1837 tarihinde Hindistan Hükümeti'ne göndermiş olduğu raporunda Derecat bölgesi olarak tabir edilen Dere-i Gazi Han ve Dere-i İsmail Han'ın ticarî imkânlarıyla ilgili bilgi vermektedir. Bu rapora göre; *"İndus Nehri'nin sağ kıyısı tuz sahasının aşağısı, Pencab suları ile birleşinceye kadar olan bölge Dere-icat adıyla bilinmektedir. Bölge Dere-i Gazi Han ve Dere-i İsmail Han olarak belirlenmiştir. Bölge genelde düz ve verimlidir. Fakat nehrin batısına doğru hiç su kuyusu bulunmamakta ve toprak yağmur suyuna muhtaçtır. Yağmur suyu olmadan hiç ürün yetişmemektedir. Nehrin karşı kıyısı Leila'da İndus doğuya doğru akar ve bu bölgede toprak oldukça zengindir. Kandahar'dan Kâbil'e giden yol buradan geçer ve Hindistan'dan gelen kervanlar batı yönüne gitmeden önce burada toplanırlar. Dere-icat ticari olarak çok önemli bir konuma sahiptir... Bölgenin üretimi büyük*

³⁶² G.H. Huttman, a.g.e., s.25.

³⁶³ G.H. Huttman, a.g.e., s.26.

³⁶⁴ G.H. Huttman, a.g.e., s.28.

oranda çivit üzerinedir. Bu yıl 2.000 maund (yaklaşık 75 ton) ölçüsünde çivit ihracatı gerçekleşmiştir. Dere-i Gazi Han pamuğu oldukça kaliteli ve yumuşaktır. 25.000 maund (930 ton) pamuk ihracatı gerçekleştirilmiştir. Düşük oranda da olsa şeker ekimi yapılmaktadır. Bölge tahıl konusunda zengindir... Dere-i İsmail Han, Dere-i Gazi Han'a göre önemde ikinci konumdadır... Şehir oniki yıl önce İndus Nehri'nin yükselen suları tarafından yutulmuş ve yeni şehir Müslüman bir idareci tarafından nehrin 3 mil uzağına tekrar kurulmuştur. Bu yeni şehir geniş ve düzenli sokaklar ve büyük bir pazaryeri ile dikkat çekmektedir. Ancak Sihler Dere-i İsmail Han'ı geçen yıl ele geçirmişlerdir... Afganlar yaz mevsiminde Horasan'a gitmekte, kış mevsiminde şehre dönmektedirler. Şehirde büyük bir kervansaray bulunmakta ve insanlar işlerini burada görmekte ve eşyalarını burada satmaktadırlar. Burası Dere-i İsmail Han için bir pazaryeri gibidir. Kervansarayın içerisinde 518 tane dükkân bulunmaktadır... Kâbil'den bölgeye tüccarlar vasıtasıyla yün getirtilip satılabilmektedir. Pencap'tan gelip Dere-i İsmail Han'a ve Darabund'a transit giden işlenmemiş kumaş oldukça fazla miktardadır. Yılda 3.000 deve yükü kadar kumaş geçişi olmaktadır. Her bir kumaş paketinde 600 yarda uzunluğunda kumaş bulunmaktadır. Kumaş Meengana ve Rohan'da üretilmektedir. İngiliz yapımı olabilir. Bu ürünlerin çoğu gemiyle Dere-i İsmail Han'a nehir üzerinden geçirilmektedir.³⁶⁵

Alexander Burnes, Haziran 1837'de Hindistan Hükümeti'ne göndermiş olduğu diğer bir raporunda Dere-i Gazi Han pazarında bulunan dükkânlar ile ilgili oldukça geniş bilgi vermektedir. Buna göre; İndus Nehri üzerinde yer alan Dere-i Gazi Han pazarında bulunan farklı iş kollarındaki dükkân sayısını 1597 olarak vermektedir.³⁶⁶

1.2.14. Kâbil ve Buhara Arasındaki Yün Ticareti

Burnes'in Kâbil ve Buhara arasındaki ticari ilişkilere ait Hindistan Hükümeti'ne göndermiş olduğu 28 Kasım 1837 tarihli raporunda; "Türkistan yünü Kâbil yününden çok daha fazla ünlüdür. Geçmiş birkaç yıldır Türkistan yünü düzenli bir şekilde Penjab'ta imalatının yapıldığı Amritsar kadar uzağa Hindistan'a gönderilmektedir. Yünün en iyi çeşidi Buhara bölgesinde ve bu krallığın özellikle Aratippa, Kurshee ve Semerkand bölgelerinde üretilmektedir. Günümüzde Buhara yünü Tibet yünü ile

³⁶⁵ G.H. Huttman, a.g.e., s.96-103.

³⁶⁶ G.H. Huttman, a.g.e., s.103.

kariştirilip kaşmir şal üretiminde kullanılmaktadır. Beyaz rengi en çok para eden çeşittir. Aynı zamanda siyah ve kül grisi renginde olanlar vardır. Kalite olarak diğerlerinden kolayca ayrılır. Bunlar keçiden yapılır ve Türkistan yünü değildir.³⁶⁷ Kâbil yünü günümüzde ihraç edilmemektedir. Fakat yerel üreticiler tarafından tüketilmektedir. Genellikle Türkistan yününden daha koyu renktedir. Fakat hissetme açısından daha yumuşaktır. Türkistandakiler gibi keçiden elde edilir ve Kâbil'in batısındaki Hazara bölgesi ve Kâbil ile Herat arasında deniz seviyesinden 6.000-8.000 ft. yüksekte üretilir. Ticari değeri Türkistan yünüünün yarısı kadardır. El ile kıllar çekilerek temizlenir. Çok meşakatli ve pahalı bir methodur. Bu metod aynı şekilde Buhara'da da kullanılmaktadır. Bu işlem için ülkede makine bulunmamaktadır. Kâbil'de yün üretimi için kullanılan düz kuyruklu bol miktarda koyun sürüleri bulunmaktadır. Aynı zamanda et için kesilen hayvanların yünlerinden de faydalanılmaktadır. Kâbil'de günde 200–250 adet hayvan kesilmektedir. En iyi yün bahar ayında elde eilmektedir. Düzenli yünü kesilen hayvanın etinin iyi olduğu söylenmektedir. Aksi durumda sulu olmaktadır. Kış mevsiminde hayvan derisi giyecek ve halı olarak kullanılmakta dolayısıyla tüketimi yüksek miktardadır. Para ya da ticari eşya karşılığı menuniyetle takası yapılmaktadır. İhraç edilmemektedir.³⁶⁸ Bölgede diğer çeşit yün de bulunmaktadır. Bu deve yünüdür. Miktar olarak dikkate alınacak seviyededir. Hazara bölgesinden bol miktarda getirilmektedir. Bu yünden "burraki shootare" adı verilen ya da deve yünü kumaşı adı verilen kumaş üretilmektedir. İngiliz bezinin aksine daha kalın bir kumaştır. Bu kumaş boyanmamakta olup hayvanın doğal rengini almaktadır.³⁶⁹ şeklindedir.

1.2.15. Kâbil Pazarında Rus Malları

Alexander Burnes, Nowrozjee Furdoonjee adındaki adamından aldığı 7 Şubat 1838 tarihli raporu Hindistan Hükümeti ile paylaşmıştır. Türkistan'dan Kâbil'e getirilen Rus malları hakkında oldukça tafsilatlı bilgiler paylaşılan bu rapora göre Amu Derya ve diğer Türkistan nehirleri ile Rusya'dan Kâbil'e yıllık 80.000–130.000 rupi değerinde altın tozu getirildiği ve bunun işlenerek Hindistan'a ihraç edildiği belirtilmektedir.³⁷⁰

³⁶⁷ G.H. Huttmann, a.g.e., s.105.

³⁶⁸ G.H. Huttmann, a.g.e., s.106.

³⁶⁹ G.H. Huttmann, a.g.e., s.107.

³⁷⁰ G.H. Huttmann, a.g.e., s.148.

Burnes'in raporuna göre tabanca ve tüfek gibi ateşli silahlar Rusya'dan ithal edilmektedir. Oldukça iyi kalitede olan bu ürünler kabile reisleri tarafından satın alınmaktadır. Sıradan askerlerin bu silahları satın almaya gücü yetmemekte olup Kâbil'de üretilmiş olan kaba ve kalitesiz silahları kullanmaktadırlar.³⁷¹ Yine silahları ateşlemede kullanılan tüfek çakmakları Rusya'dan gelmektedir. Kâbil'de Rusya'dan gelen tüfek çakmaklarına büyük rağbet vardır. Fakat İngiliz çakmakları her durumda tercih edilmektedir. Üzerinde Doğu Hindistan Şirketi'nin damgası bulunan çakmakların fiyatı oldukça yüksektir.³⁷²

Bu rapora göre Rusya'dan ithal edilen mamül mallar arasında ağırlıklı olarak iyi kalitede asma kilitler, bıçak ve jiletler, müzik aletleri yapımında kullanılan demir ve pirinç teller, kap-kacak yapımında kullanılan bakır plakalar, iğneler, şişe, fincan ve hokka takımları gibi cam eşyalar, gözlük ve aynalar, porselen eşyalar, çakmaktaşı, cam boncuk ve mercan, şirmani adı verilen ve bıçak, hançer ve kılıç kabzası imalinde kullanılan balina kemiği, çeşitli evsafıta kâğıt, çay ve her türlü boya malzemesi sayılmaktadır.³⁷³

Burnes, Hindistan Hükümeti'ne göndermiş olduğu raporunda Hindistan'dan Kâbil'e getirilen İngiliz ticari mallarındaki kâr oranının yüzde elli oranında olduğunu şayet bu ticari mallar Buhara'ya gönderilirse ilave kâr edilebileceğini de belirtmektedir.³⁷⁴

2. JOHN WOOD

Afganistan'da Alexander Burnes'ün liderliğinde görev yapan bir diğer İngiliz asker memur John Wood'dur. "*A Journey to the Sources of Oxus River*" başlıklı eseriyle³⁷⁵ meşhur olan John Wood, özellikle İndus Nehri'nin denize döküldüğü Karaçi limanından kuzeye doğru seyahat ederek bölgede yer alan meskûn mahaller, askerî kaleler, geçitler, ticarî imkânlar ve İndus Nehri'nin seyr-ü sefer durumu ile mevsimlere göre suyun debisi ve derinliği hakkında oldukça önemli bilgiler sunmuştur. Gözlemlerini Alexander Burnes'e ileten Wood, onun vasıtasıyla Hindistan Hükümeti'ni

³⁷¹ G.H. Huttman, a.g.e., s.148.

³⁷² G.H. Huttman, a.g.e., s.148.

³⁷³ G.H. Huttman, a.g.e., s.148-150.

³⁷⁴ A. Burnes, a.g.e., s.378.

³⁷⁵ Bkz. J. Wood, *A Journey to the Sources of Oxus River*, London 1872.

İndus Nehri konusunda bilgilendirmiştir. İngiliz Hükümeti'nin Afganistan'a yönelik işgal planlarında özellikle İndus Nehri'nin batı yakasında yer alan Dereçât bölgesinden Kandahar'a açılan geçitler hususunda vermiş olduğu bilgiler oldukça kıymet arz etmiştir.

2.1. John Wood'un Hayatı

Afganistan'da görev yapan asker memurlardan birisi de John Wood'dur. Wood 1812 yılında İskoçya'nın Perth şehrinde dünyaya gelmiştir. Perth Akademisinde eğitim aldıktan sonra 1826 yılında İngiliz Hindistan Deniz Kuvvetlerine teğmen rütbesiyle katılmıştır. Saha araştırmaları ve kartografi konusunda oldukça iyi bir yeteneği olan Wood, seyahat ettiği yerlerin haritalarını hazırlamış ve bu haritalar XIX. yüzyılın sonlarına dek İngiliz ordusunda kullanılmıştır. İngiliz Hükümeti'nin çabalarıyla ticarete açılan İndus Nehri üzerinde Bombaylı bir tüccar olan Ağa Muhammed Rahim'in satın aldığı "İndus" adlı geminin kaptanlığına tayin edilen John Wood, bu görevini 31 Ekim 1835-Şubat 1836 tarihleri arasında ifa etmiştir. Bu seyahatinde İndus Nehri'nin yıllık gel-git ve su hareketlerini gözlemlemiştir. 1838 yılında İndus nehrinin membaini keşfetmek için Orta Asya'ya kadar seyahat etmiş ve burada hazırladığı rapor, 1841 yılında İngiliz Kraliyet Coğrafya Cemiyeti tarafından madalya ile ödüllendirilmiştir.³⁷⁶

Alexander Burnes'ün Afganistan elçiliğinde Percival Barton Lord ve Robert Leech ile beraber görev alan Wood, Kâbil vadisi ve Amuderya Nehri'nin kaynakları konusunda önemli raporlar hazırlamış, elde edilen bilgiler Alexander Burnes tarafından Hindistan Hükümeti'ne gönderilmiştir. John Wood'un çalışmalarındaki çaba ve gayret Alexander Burnes ve Genel Vali George Eden arasında gerçekleşen anlaşmazlıklardan dolayı kesildi ve yüzbaşı rütbesi ile ordudan ayrıldı.³⁷⁷

Ordudan ayrıldıktan sonra Yeni Zelanda'ya göç eden John Wood burada umduğunu bulamamış ve tekrar Avrupa'ya dönüşmüştü. Daha sonra "Oriental Steam Navigation" şirketinin müdürlüğünü üstlenmek üzere Sind'e gitmiştir. Şirketin faaliyetleri John Wood'un tavsiyelerini dinlemeyerek yanlış ve akıntılı zamanlarda yol alan gemiler yüzünden başarısızlıkla sonuçlandı. 1861 yılında Batı Hindistan'da

³⁷⁶ **Dictionary of National Biography**, "John Wood", Vol 62, London 1900, s. 378.

³⁷⁷ **Dictionary of National Biography**, "John Wood", s.379.

demiryolu ve nehir ulaşımının proje sahibi William Patrick Andrew'un isteğiyle İndus buhar gemileri filosunun müfettişliği görevini üstlendi.³⁷⁸

1871 yılında Britanya'ya dönmeye karar verdi fakat Pencap'ta bulunan Shimla'ya son bir seyahat yapmak istedi. Fakat burada ağır hastalığa yakalandı. Hastalığına rağmen Britanya'ya dönmek için yola koyuldu fakat 14 Kasım'da varışını müteakip iki hafta sonunda hayatını kaybetti. Seyahatleri 1872 yılında yayımlandı. 1841 yılında kaleme aldığı "*Narrative of a Journey to the Source of the River of Oxus*" ve 1843 yılında kaleme aldığı "*Twelve Months in Wellington*" adlı eserleri büyük ilgi çekti.³⁷⁹

2.2. John Wood'un İndus Nehri ve Havzasıyla İlgili Gözlemleri

John Wood, Bombay'dan başlayarak İndus Nehri'nin güzergâhı hakkında oldukça önemli bilgileri ve gözlemleri rapor halinde Hindistan Hükümeti'ne göndermek suretiyle bu nehrin ticari ve askeri imkânları hakkında büyük bir istihbarat çalışması yapmıştır. Onun raporunda; "*İndus Nehri'nin seyir edilebilir güzergâhı deniz ve Attock arasında bulunmaktadır. Bu mesafenin tamamı boyunca İndus Nehri "Sind" olarak bilinir. Ara sıra ismi Attock Nehri olarak bahislerde geçer fakat bu isim yerli halk tarafından kullanılmaktadır. Her iki isim de kullanılmakta olup "Aşağı Sind" denizden başlayıp Bukkur'a kadar uzanmakta, "Yukarı Sind" Bukkur'dan Kala Bagh'a kadar uzanmaktadır. Nehrin kaynağı halen bilinmemektedir...Attock vadisi üzerinde İndus Nehri pek çok kola ayrılmaktadır. Bir tarafında Süleyman Dağları, diğer bir tarafında Hint Çölü bulunmaktadır. Nehrin uzunluğu denizden Attock'a düz bir hat olarak 648 mil, nehir hattı olarak 942 mildir. Yüzey suyunun kurak mevsimlerdeki genişliği 480 ile 1600 yarda arasında değişmektedir. Normal genişliği yaklaşık olarak 680 yardadır. Nehrin derinliği tam dolu olduğunda 24 feet derinlikte olup kurak mevsimlerde 9-15 feet derinliktedir. İndus Nehri'ndeki en derin yeri Kalabagh ve Attock arasında bulunmakta olup buradaki derinlik 186 fit'tir... Nehrin akış hızı suyun bol olduğu zamanlarda saatte 7 knot (12,96 km), nehrin alçak olduğu dönemlerde 3 Knot'tur (5,56 km). Nehrin debisi Ağustos ayında saniyede 446.080ft³ (12.63158m³), Aralık ayında 40.857ft³ (1.156941m³)'dir. Yıllık ortalama debi miktarı saniyede 5,383,600.934,400 ile 150.212.09,642 ton arasındadır. İndus Nehri yatağında çakıl taşları bulunmamaktadır.*

³⁷⁸ C.E.Buckland, a.g.e., s.460.

³⁷⁹ **Dictionary of National Biography**, John Wood, Vol 62, London 1900, s.364.

Nehrin kumlarında altın madeni aranmakta olup değerli mineraller Dere-i İsmail Han'da bulunur... Nehrin rengi Dere-i İsmail Han'a kadar olan bölümde kurşun rengindedir. Kentin aşağısında nehrin su rengi kirli beyazımsı sarı renge dönmekte ve kırmızı rengi almaktadır. Berrak yerlerde kırmızıya dönme artış göstermektedir. Genel renk bu renkle devam etmektedir. Attock ve Mittun arasında nehrin rengi parlak kırmızıya dönüşür.³⁸⁰ bilgileri yer almaktadır.

John Wood, İndus Nehri üzerinde kurak ve muson mevsiminde seyahat yapılacak günleri, limanlar arasındaki seyahat süresini, hava durumunu, hâkim rüzgârları tek tek istatistiki olarak vermiştir.³⁸¹ Ayrıca nehirde kullanılan tekneler ve askerî faaliyetlere uygun olup olmadığı ile ilgili şu bilgileri paylaşmaktadır: *“İndus Nehri'nde bulunan gemi ve tekneler basit bir şekilde ve kolayca inşa edilmişlerdir. İnşaları çok pahalıya mal olmamaktadır. Nehirde kullanılan tekneler ürün hasadı, taşımacılık ve şehirlere yakıt taşımak amaçlı kullanılmaktadır. Deniz ve Attock arasında iki çeşit tekne kullanılmaktadır. Yukarı İndus'ta Zohruk ve Aşağı İndus'ta Doondah adı verilen tekneler kullanımdadır. Tekne halatları olarak Yukarı İndus'ta kendirden yapılan halatlar ve Aşağı İndus'ta sazlıklardan yapılan halatlar kullanılmaktadır. Tekneler askeri mühimmat ve silah taşımaya dayanacak şekilde hesaplanmamıştır. Bu amaçla kullanım için demir ilaveler ile tekneler güçlendirilmelidir.”³⁸²*

Wood'un dikkat çektiği diğer bir husus İndus Nehri üzerinde seyahat edecek buharlı gemilerin yakıt olarak kullanılabileceği ağaç türleriyle ilgili olanıdır. İndus Nehri kıyılarında yetişen Mangrov, Kundi, Baun, Jall ya da Pello, Tamarisk, Kurreel, Loohera, Talle, Babool ya da Bubber ağaçlarının yakıt olarak kullanılıp kullanılmayacağı kömür ile kıyaslamak suretiyle rapor etmiştir.³⁸³

2.2.1. Mittun Kote

John Wood, Bombay limanı ile İndus Nehri üzerindeki önemli yerleşim yerleriyle ilgili oldukça önemli bilgiler de vermiştir. Bu yerleşim yerlerinden Mittun Kote, İndus'un batı kıyısına yakın olan bir kasabadır. Mittun Kote ile ilgili olarak; *“Alexander*

---

³⁸⁰ A. Burnes, **Cabool: Being a Personal Narrative of a Journey to and Residence in That City in The Years 1836, 7 and 8**, London 1842, s. 304-307.

³⁸¹ A. Burnes, a.g.e., s.318 vd.

³⁸² A. Burnes, a.g.e., s.328.

³⁸³ A. Burnes, a.g.e., s.335-338.

Burnes İndus nehri'ni burada keşfetmiştir. İndus ticaretine hâkim olacak mükemmel bir konumda bulunmaktadır. Bu yüzden bazı insanlar tarafından ticaret fuarı kurulması için tavsiye edilmektedir. Afganistan ve Orta Asya tüccarlarının Hint ve İngiliz malları ile teçhiz edebilecekleri bir yerdir. Şehir büyük gelir elde edilen hurma ağaçları ile doludur. Denizden yüksekliği 220 ft. olmakla beraber nüfusu 4.000'dir. Denizden uzaklığı 460 mildir.³⁸⁴ Dherajat Kâbil'in bir vilayeti olduğu zamanlarda Mittun Kote Dere-i Gazi Han bölgesine bağlıydı. Kâbil krallığı dağılınca egemen Han'ın babası Sadık Muhammed tarafından Dautputra'ya bağlanmış ve kasabanın dini lideri olan Hafız Muhammed Khoreishi'ye vermiştir. Mittun-Kote ve Dere-i Gazi Han arası İndus Nehri'nin her iki kıyısından iç kısımlara doğru uzanan alüvyonlu bir toprağa sahip bölgedir. Etrafi çevrili evler bulunmasına karşın hiç köy bulunmamaktadır. Nehrin sağ tarafından Süleyman Dağları görülmekte fakat doğu yönünden bir şey görünmemektedir. Bölge iyi sulanmaktadır. Sulama kanallar ve nehrin taşmasıyla sağlanmaktadır. Tahmin edildiği gibi toprak zengin ve verimlidir. Nehrin doğu kıyısında Müslümanlar, Hindular ve Seikler yaşamaktadır. Batı kesiminde Beluşların Urchani, Dizuk, Sagri, Dushti, Gopang, Koza ve Kalora kabilelerinin oluşturduğu Müslüman mezhepler yaşamaktadır. Kaloralar Talpurlardan önce Sindler tarafından yönetilmiş bir kabiledir. Abdul Nubbe bölgede yetki sahibi son ırktır. Kaloralar şu an Kâbil monarşisine bağlı bir kabiledir. Daha önce yönetime karşı isyan etmişlerdir. Askerleri bulunmamaktadır. Bölgede Müslümanların ezan okumalarına müsaade edilmektedir.³⁸⁵

2.2.2. Dere-i Gazi Han – Dere-i İsmail Han

John Wood, Mittun Kote'den sonra Dere-i Gazi Han hakkında şu bilgileri paylaşmaktadır; “Dere-i Gazi Han İndus Nehri'nin alüvyonlu tabanında 4 mil iç kısımları bulunan nehrin batı kıyısındaki bir kasabadır. Bölgenin büyük bölümü nehrin sularından dolayı sel altındadır. Kasaba nehrin periyodik olarak gerçekleşen sellerden muzdariptir. Kasaba hurma ağaçlarından oluşan koruluklarla çevrilidir. Bol miktarda hurma üretimi yapılmakta ve Sih Hükümeti bu üründen çok gelir elde etmektedir. Kasaba dağ yollarından gelen ve geçen kabile trafiği ile meşhurdur. Burada nehir

³⁸⁴ Edward Thornton, *A Gazetteer or The Countries Adjacent to India On The North-West: Including Sinde, Afghanistan, Beloochistan, The Punjab And The Neighbouring States, Vol II*, London 1844, s.54.

³⁸⁵ John Wood, *A Journay to the Sources of Oxus River*, London 1872, s. 45-48.

yoluyla Hint ve İngiliz malları ticareti yapılabilir. Ayrıca Dere-i Gazi Han'da dağ geçidinde yıllık olarak düzenlenen bir ticaret festivali düzenlenmektedir. Festivalin adı Sukki Surwar'dır. Eğlence beş gün süreyle devam etmektedir. Binlerce insan burada bir araya gelmektedir. Dere-i Gazi Han'ın sokakları tüccarlar ve meraklılarla dolmaktadır. Müslümanlar Cuma gününü İndus Nehri kıyılarında geçirmektedir. Müzik eşliğinde oyunlar oynamakta ve askerler geçit töreni yapmaktadırlar.”³⁸⁶

Dere-i İsmail Han'ın eski kasabası 1809 yılında İndus Nehri'nin taşmasıyla yıkılmıştır. Mr. Elphinstone bu bölgeyi ziyaret etmiştir. Yeni kasaba iyi bir şekilde kurulmuştur. Evlerin bazılar dağınık ve güçsüz olmasına rağmen sokakları düz ve geniştir. Evler güneşte kurutulmuş tuğlalardan inşa edilmiştir. Evler tek katlı ve altında bir adım yüksekliğinde bodrum katı bulunmaktadır. Kasabanın pazaryeri geniş ve tedariki iyi durumdadır. Şehirde sağlıklı ve iyi bir görünüm bulunmaktadır. Sakinleri rahat ve sağlıklıdır. Bölgenin refah seviyesi yüksektir. Her türlü lüks ve gereklilik bulunmaktadır. Fakat köylüler fakir ve düzensiz konutlarda yaşamaktadır.³⁸⁷

2.2.3. Kalabağ

Joh Wood, Dere-i Gazi Han'dan sonra geldiği Kalabağ hakkında şu gözlemleri yapmıştır; “Kalabağ, Afganistan'dan Pencap'a uzanan Tuz bölgesinde bir geçit bulunduğu İndus'un sağ veya batı kıyısında bir kasabadır. Bölgede tuz minerali bulunmaktadır. Bölgeden büyük miktarda tuz çıkarılıp Batı Hindistan ve Afganistan'ın tuz ihtiyacı bu bölgeden karşılanmaktadır. Yazları hava aşırı sıcaktır. Bölgede aynı zamanda kömür de bulunmaktadır. Fakat kalitesi düşüktür. Nüfusu 2.000 civarındadır.”³⁸⁸ Kalabağ'a 1809 yılında gelen Mr. Elphinstone hayran kalmıştır. Kalabağ'ın konumu akıllıca bir yere kurulmasından ziyade resmedilmeye değer bir yerde bulunmaktadır. Attock ve deniz arasındaki en sıcak bölgedir. İndus Nehri'nin suyu burada bölgede bulunan şap fabrikalarının atıklarından dolayı sağlıksız olmasıyla meşhurdur. Bölgede bulunan insanların büyük çoğunluğunda guatr rahatsızlığı bulunmaktadır. Yabancılar için şap fabrikalarından çıkan dumanların kokusu oldukça rahatsız edicidir. Bölgenin sıcak havası çok rahatsız edicidir. O sebeple yaz mevsiminde nehrin kıyısında bulunan

³⁸⁶ John Wood, a.g.e., s. 48-50.

³⁸⁷ John Wood, a.g.e., s. 54-55.

³⁸⁸ E. Thornton, **A Gazetteer or The Countries Adjacent to India On The North-West: Including Sindh, Afghanistan, Beloochistan, The Punjab And The Neighbouring States**, Vol I, London 1844, s. 330.

ağaçların altında günlerini geçirirler. Gerçeği söylemek gerekirse Kalabagh'ın nüfusu neredeyse tamamı denizcidir. Örneğin Aşağı Sind'teki gemiciler Çin'de olduğu gibi gemilerinde yaşamaktadırlar. Aşağı İndus'un bir sakini karşı tarafa geçmek isterse "Pulla-jar" adı verilen tekne ile karşıya geçmektedir. Çok sayıda Hindu bulunmaktadır. Şap fabrikası 300 işçi istihdam etmektedir. İndus Henrinin genişliği bu bölgede 481 yardadır.³⁸⁹

2.2.4. Mukkud

Wood İndus Nehri'nin batı kıyısında bulunan Mukkund ile ilgili olarak; "*Mukkud, Pencap'ta İndus Nehri'nin batı kıyısında tuz menzili yakınlarında bulunan bir kasabadır. Kalabagh'dan 20 mil uzaklıktadır. Sagri Patan bölgesinin ana kasabalarından birisidir. Kabile özgür olmasına karşın kasaba Sihlerin hâkimiyetindedir. Kasaba Bundewan deresi ve İndus Nehri kavşağı ile oluşmuş bir tepede inşa edilmiştir. Bölgede İndus Nehrinin yatağı o kadar geniştirki yağmur mevsiminde yağın yağmurlar nehrin görünüşünü değiştirmemektedir. Yağmurlu mevsimlerde dağdan gelen yağmur suları ile birlikte nehir 9 feet yükselmektedir. Kalabağ ve Attock arasında gemi seferleri düzenlenmektedir.*"³⁹⁰ demektedir.

2.2.5. Shukur Darah Köyü ve Geçidi

Wood, Doğu Afganistan'da Kalabağ'ın biraz kuzeyinde bulunan Shukur eçidi ile ilgili olarak; "*Shukur Darah geçidi Doğu Afganistan'da Kalabagh'ın biraz kuzeyinde İndus Nehri'nin batı kıyısında bulunan önemli bir geçittir. Bu geçit ile Tuz bölgesi üzerinden Dere-ijat'tan Peşaver'e giden büyük yol bulunmaktadır. Geçit üzerinde aynı isimle bir köy bulunmaktadır.*³⁹¹ *Geçidin iki mil kuzeyi zorlu bir yoldur. Tuz menzilini geçtikten sonra yol zik zaklaşmakta ve ilerledikçe daralmaktadır. Bölgede "Bungi Kyl" kabilesi yaşamaktadır. Kabile Afgan kökenlidir. Kalabagh'ın kuzeyinde İndus Nehri'nin her iki yakasında Sagri Patan kabilesi ile beraber bulunurlar. Sagri Patan kabilesi ne çalışkan ne de saygındır. Hayvan sürüleri küçüktür. Arazi vahşi ve toprağı verimsizdir. En kaba tahıl ürünleri yetişmektedir. Verim yağmura bağlıdır. Kırsal kesimde insanlar genelde konuksever olurlar. Bungi Kyl kabilesi de konukseverdir. Köyde İran asıllı Ağa*

³⁸⁹ John Wood, a.g.e., s. 63-66.

³⁹⁰ John Wood, a.g.e., s. 67 vd.

³⁹¹ Edward Thornton, a.g.e., s.198.

*Mehdi tarafından karşılandık. Mehdi, Alexander Burnes'e nehrin kıyısını gösterdi. Bölgenin doğu ve batısı engebeli ve dağlıktır.*³⁹² bilgisini paylaşmaktadır.

2.2.6. Kohat

Wood'un İndus Nehri üzerinde yer alan meskûn mahaller hakkında bilgi verdiği son yerleşim yeri Kohat'tır. Ona göre; "*Kohat, Tuz Menzili dağlarının kuzeyinde dağlık ve tepelik Kohat Vadisi içerisinde kalabalık, verimli Teo Nehri ve çok sayıda kaynak suyu ile iyi bir şekilde sulanan bir kasabadır. Kasaba surlarla çevrili ve iyi bir pazarı ve camisi bulunmaktadır. Kohat ve Kalabağ arasındaki jeolojik biçimlenme kumtaşı ve kireçtaşından oluşmaktadır.*"³⁹³

3. ROBERT LEECH

Doğu Hindistan Şirketi adına Afganistan'da Alexander Burnes ile birlikte görev yapan bir diğer asker memur Robert Leech'tir. "*Vocabularies of seven Languages, spoken in the Countries west of the Indus*" başlıklı eseriyle³⁹⁴ tanınan Leech, tam anlamıyla bir oryantalisttir. Yerel diller konusunda oldukça yetenekli olan Leech, bu yeteneğine ilaveten bulunduğu bölgedeki askerî garnizonlar, kaleler, kalelerde yer alan asker sayıları, kullanılan silahlar ve mühimmatlar konusunda İngilizler açısından oldukça kıymete haiz istihbarî bilgiler toplamıştır. Bu bilgileri Burnes ve Machnaghten'e rapor halinde sunarak İngiliz ordusunun muhtemel bir Afganistan seferinde kullanacağı yollar üzerindeki askerî varlığı ortaya çıkarmıştır. Leech'in Afganistan'ın kuzeyinde yer alan ve Türkistan'ın kapısı konumunda bulunan Kunduz ve çevresi ile ilgili topladığı bilgiler, İngilizlerin Türkistan siyasetini de belirler mahiyettedir. Leech'in Türkistan ile Afganistan arasındaki ticari ilişkiyi ortaya koyan raporları ise İngilizlerin bölgedeki ticarî faaliyetlerine alt yapı oluşturmaya yöneliktir. Ayrıca Afganistan'ın batısında yer alan ve İran'a açılan en önemli kapılarından biri olan Sistan bölgesiyle ilgili raporları da oldukça kıymetlidir.

³⁹² John Wood, a.g.e., s. 83-85.

³⁹³ John Wood, a.g.e., s. 85, Edward Thornton, a.g.e., s. 396.

³⁹⁴ Robert Leech, *Vocabularies of Seven Languages, Spoken in the Countries West of the Indus*, Bombay 1838.

3.1. Robert Leech'in Hayatı

Doğu Hindistan Şirketi bünyesinde bulunan Bombay Mühendisleri Birliği'nde görev yapmış bir oryantalist ve askerî memur olan Robert Leech'in hayatı hakkında bilgi herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. Alexander Burnes'ün Kâbil elçiliğinde teğmen rütbesi ile asistan olarak görev yapan Leech, muhtemelen filoloji konusunda iyi bir eğitim almıştır. Afganistan'da konuşulan yerel lehçelerden Baraki, Paşayi, Lagmani, Kaşkari, Pamirî, Tirhayî ve Mughal oymakları dilleriyle ilgili incelemeler yapmış ve bölgede görev yapan İngiliz memur ve subayların istifadesine sunmak üzere bu diller ile ilgili sözlük çalışmasını "*Vocabularies of seven Languages, spoken in the Countries west of the Indus*" adıyla neşretmiştir.³⁹⁵

3.2. Robert Leech'in Afganistan İle İlgili Raporları

Afganistan'da görev yapan İngiliz asker memur Robert Leech, özellikle bölgenin askerî varlığıyla ilgili raporlarıyla dikkat çekmektedir. Afganistan ile Hindistan arasındaki Sind bölgesini hâkimiyeti altına alan Sih lider Ranjit Singh'in ordusu ile Afganistan'ın kuzeyinde yer alan ve Türkistan sınırında bulunan Kunduz bölgesi hâkimi Murat Bey'in ordusu hakkında sunmuş olduğu raporlar dikkate şayandır. Bu raporlarda asker sayıları, komuta kademeleri ile savaş zamanlarında aşiret ya da kabilelerin sağlayacağı asker sayıları dikkatle incelenmiştir. Bunların dışında bölgenin ticari imkânları en ince ayrıntısına kadar raporlandırılmıştır. Leech'in vermiş olduğu bilgiler ışığında İngiliz Hükümeti'nin Pencâb, Afganistan ve Türkistan cihetindeki siyasetinin şekillenmesine yönelik olarak istihbarat sağlamıştır.

3.2.1. Robert Leech'in Afganistan Geçitleriyle İlgili Raporu

Robert Leech 1 Ekim 1837 tarihinde Kâbil'den Hindistan hükmetine Hayber, Tatar, Kadapa, Abkhana Geçitleri ve Hayber bölgesinde yaşayan kabileler ile ilgili oldukça tafsiatlı bir rapor göndermiştir.

3.2.1.1. Hayber Geçidi

Robert Leech, Hayber Geçidi'ni hem Afganistan hem de Hindistan yönünden bir anahtar deliğine benzetmekte, oldukça stratejik bir noktada bulunan bu geçide hâkim

³⁹⁵ Robert Leech, *Vocabularies of Seven Languages, Spoken in the Countries West of the Indus*, Bombay 1838, s.1.

olan gücün her iki tarafı da kontrol etme şansına sahip olduğunu söylemektedir. Ona göre, “Hayber geçidi Sihler tarafından son zamanlarda inşa edilen Fatteh-abad kalesinin 3 mil güney doğusunda, Peşaver’in 9 mil batısında yer alan ve Kâbil Nehri üzerinde bulunan 24 mil (38,62 km) mesafedeki Lalpur’un karşısındaki mağaraların bir araya gelmesinden meydana gelmektedir. Tüm dağ silsileleri üzerinde bulunan yollar gibi bu yol da ani yağmur yağışlarında sel yatağına dönüşmektedir. Yağmur yağmadığı zamanlarda ise kuru vaziyettedir. Yolun sertliği ve düzgünlüğü geçtiği dağın doğasına bağlıdır. Zaman zaman taş, kaya düşmeleri ve heyelan yaşanmaktadır.”³⁹⁶

Hayber geçidinin ticarî imkânlarından çok askerî savunmaya elverişli konumundan dolayı oldukça önem arzettiğini söyleyen Leech, özellikle Ali Mescid (Aly Musjid) kalesinde bulunan tüfekçilerin geçide tam hâkim bir mevkide bulunduğunu ilave etmektedir. Geçidin çok az sayıda rampasının bulunması, kervanlar için düzgün ve geniş bir yola sahip olması oldukça avantaj sağlamaktadır.³⁹⁷

3.2.1.2. Tatar Geçidi

Robert Leech, Hayber Geçidi’ne açılan üç geçit daha bulunduğunu belirtmektedir. Bu geçitler Tatar, Kadapa ve Abkana geçitleridir.³⁹⁸ Leech’e göre; “Tatar geçidi Peşaver’e 9 kos uzaklıkta ve çok diktir. Javara Mena adı verilen köyde 40 hane bulunmaktadır. Kaynak suyu mevcut olup, nüfus olarak 300 kişiden oluşmaktadır. Hayberilerden çok korkmaktadırlar. Şelman köyü 7 kos uzaklıktadır. 25 hane bulunmakta, kaynak suyu mevcut, göçebe bir aşiret yaşamaktadır. Bu etap oldukça zorludur. Ata binenler atlarından inmek zorunda kalmaktadır. Burada yol ikiye ayrılmaktadır. Sol taraf Luadgai’de Hayber geçidiyle birleşmektedir ve sağ taraf Lalur’da ikamet eden Sedat Han’ın reisliği altında bulunan göçerlerin yaşadığı ve 7 kos uzaklıkta bulunan Duka’ya gitmektedir. Bu etapdaki iniş rampası zorludur. Pir Muhammed Han, Sultan Muhammed Han ve Yar Muhammed Han’a yardım etmek için

³⁹⁶ G.H.Huttman, a.g.e., s.8.

³⁹⁷ Robert Leech, Hayber geçidini “Hayber geçidi taşlık bir yolda ilerlemektedir ve uzunluğu boyunca üç farklı özelliği bulunmaktadır. Birincisi iki uçurum arasındaki düz yoldur ve yüksekliklerde dikeyliği çok fazla değişmemektedir. Yol çakıl taşları ve gevşek kayalar ile kaplıdır. Ve çay yatağına yaklaştıkça sertleşmektedir. İkincisi, daha geniş olan dik, dolambaçlı ve yola uzanan kaya parçaları ile kesilen, kaygan yoldur. Üçüncüsü, dik bir tepenin kenarına yapılmış olan yoldur. Yol emniyetli fakat derelerin tıkanmasıyla tamir edilmez ise tehlikeli bir hal almaktadır. Kadam’da geçit bu noktadan başlamaktadır. Hayberiler kuzey yönünden derenin yönünü değiştirerek suyun akışını kendi yaşadıkları yöne vermişlerdir.” şeklinde tasvir etmektedir. Bkz. G.H.Huttman, a.g.e., s.9 vd.

³⁹⁸ G.H.Huttman, a.g.e., s.10.

bu yol vasıtasıyla deve üzerinde dönen silahlar ile 3,000 askeri yönlendirmiştir. Geçiti kullananlardan ücret alınmaktadır. Gelir yol üzerindeki kabilelerce paylaşılmaktadır. Ücret olarak deve ya da at binicisinden hayvanla beraber 1 rupidir. Yayalardan 8 “anna” ücret alınmaktadır.”³⁹⁹

3.2.1.3. Kadapa Geçidi

Peşaver’e 10 kos uzaklıkta bir vadi içerisinde bulunan Kadapa Geçidi sal ile geçilen bir yerdedir. Bu geçiş bölgesinde üç adet salın bulunduğunu, geniş bir kasaba ve içinde bir kalenin yer aldığını bildiren Leech, kale içerisinde 500 Sih askerinden oluşan bir garnizon ve kaideye monteli 2 adet topun olduğunu da ilave etmektedir. Ona göre; *“Burada İndus Nehri Swat’a akmaktadır. Kadapa Tepesi ve Gandav Köyü burada bulunmaktadır. Su kuyuları ve akmakta olan bir deresi bulunmaktadır. Cıvarda Enver Han reisliğinde yaşayan Alamzailer bulunmaktadır. Sayıları 3.000 civarındadır. Geçiş ücreti olarak her bir atlı için 2 rupi, yüklü her deve için 3 rupi alınmaktadır... Bu yol Tatara yolu gibi zorlu bir yol değildir. Azim Han 12,000 Dürrani askeri ile bu yolu geçmiştir.”⁴⁰⁰*

3.2.1.4. Abkhana Geçidi

Leech, bölgede bulunan bir diğer geçit olan Abkhana Geçidi’yle ilgili olarak şu bilgileri paylaşmaktadır; *“Peşaver’e 8 kos uzaklıktadır. Kâbil Nehri’ni geçtikten sonra 3 kos uzaklıkta Haydar Han bulunmaktadır. Küçük Duka’ya 5 kos uzaklıktadır. Bir kervan yoludur. Son iki etabı zorlu bir yoldur. Atlılar bu etaptan geçerken eğilmek durumunda kalmaktadırlar. Yol göçerlerin kontrolindedir.”⁴⁰¹*

3.2.1.5. Hayber Geçidi Bölgesinde Yaşayan Kabileler

Robert Leech’in Hayber Geçidi bölgesinde yaşayan kabilelerle ilgili vermiş olduğu bilgiler oldukça önemlidir. Ona göre bölgede yaşayan ve Hayberiler olarak adlandırılan kabile Tanveriler ve Afridilerdir. Tanveriler Peroo Khels, Khuja Khels, Mudad Khels ve Ghanee Khels boylarına ayrılır. Afridiler ise Kukiheyl, Zakaheyl, Mulukdinheyl, Sepa ve Kurnurheyl boylarına ayrılırlar. Kukiheyller tekrar

³⁹⁹ G.H.Huttmann, a.g.e., s.11.

⁴⁰⁰ G.H.Huttmann, a.g.e., s.11 vd.

⁴⁰¹ G.H.Huttmann, a.g.e., s.12.

Sherkhanheyl, Mushooheyl, Abdalheyl, Katiheyl, Torheyl ve İskenderheyl alt birimlerine ayrılırlar. Mohmundlar Burhanheyl, Alangzai, Tragzai, Bazai, Khwazai, Kudaheyl, Mochaheyl, Hamzai ve Hazar Boo alt birimlerine ayrılırlar. Afridilerin 40.000 hane olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁰²

3.2.2. Sind Orduları Hakkındaki Raporu

Robert Leech, Hindistan Hükümeti sekreteri Macnaghten'e göndermiş olduğu raporunda Sind bölgesinde yer alan Haydarabad emirliklerinin orduları hakkında geniş bilgi sunmuştur. Leech bu konuda; *“Haydarabad Emirleri Mir Nur Muhammed, Mir Nasır Han, Mir Muhammed ve Mir Sodbar Han'ın topçu birliklerinin karargâhu Ladkhana'da bulunmaktadır. Alan savunması için 28 topun bulunduğu söylenmektedir. Toplardan 13 tanesi Musa Han adında bir Ermeni tarafından 200 rupi karşılığında komuta edilmekte, 7 tanesi yerel halkın Kota Han olarak isimlendirdiği J. Howell adında bir Avrupalı tarafından 200 rupi karşılığında komuta edilmektedir. 7 tane top ise Hindistanlı Salabat Han tarafından komuta edilmektedir. Kale içerisinde 1 tane top, 1 tane fitilli havan topu bulunmaktadır. Kotha Han topların uzak mesafeye taşınamayacağını itiraf etmektedir.”*⁴⁰³ bilgisini paylaşmaktadır.

Görüldüğü üzere topların evsafi hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler sunan Leech, atış talimi yapmak için barut kullanımına Emir tarafından müsaade edilmediğini, topların yalnızca yeni ay görüldüğü zaman ateşlendiğini bildirmektedir. Top mermilerinin Şikârpur'da, toplar için lazım gelen barutun ise bir sülfür madenin de bulunduğu Bhaug'ta imal edildiğini, bileşiminin ise 2 birim kireçtaşı, 1 birim sülfür ve 1 birim güherçileden (potasyum nitrat) oluştuğunu ifade etmektedir.⁴⁰⁴

3.2.3. Sind Ordusuna Kabileleri Sağladıkları Asker Sayıları

Leech, Ranjit Singh'in hâkimiyeti altındaki bölgelerden ordusu için kabileler ve sağladıkları asker sayısı hakkında aşağıdaki tabloyu rapor halinde sunmuştur.⁴⁰⁵

---

⁴⁰² G.H.Huttmann, a.g.e., s.13.

⁴⁰³ G.H. Huttman, a.g.e., s.65.

⁴⁰⁴ G.H. Huttman, a.g.e., s.66.

⁴⁰⁵ G.H. Huttman, a.g.e., s.69-75.

Tablo 2.1. Sind Ordusuna Kabileleri Sağladıkları Asker Sayıları

Kabile	Asker Sayısı	Tımar Ailesi Sayısı
Şahhâne	1.100	
Jokhyas	6.000	
Mizree	600	350
Pidang	500	
Vityan	1.000	1.500
Chahalgiree	500	600
Babees	150	
Rohilla	150	
Noomrya	7.000	
Mazaree	3.000	
Chandya	10.000	
Logharee	14.000	
Jalalane	4.000	
Marree	7.000	
Nidamane	16.000	
Khosas	1.300	
Hull	1.500	
Kokar	1.000	
Bardar	400	
Landa	500	
Burgadee	800	
Abdas	3.000	
Bagdane	1.000	
Talpoor	2.200	
Gadhee	700	
Buddee	1.800	
Lasharee	2.000	
Hindistani	200	
Rindha	500	
Mangasee	50	
Karmatee	7.000	
TOPLAM	93.750	2.450

Tablodan da anlaşılacağı üzere Ranjit Singh'in büyük bir askeri güce sahip olduğu görülmektedir. Özellikle Afganistan ve Türkistan'a ulaşmak isteyen İngilizlerin yolları üzerinde yer alan Sihlerin hâkimiyetindeki Pencâb ve çevresinde bu denli büyük bir askerî gücün varlığı ister istemez İngilizlerin dikkatini çekmiştir. Dolayısıyla İngilizler

Afganistan'ı işgal ederken, Sih lider Ranjit Singh ile mücadele etmek yerine onu taraflarına çekme siyasetini takip edeceklerdir.

3.2.4. Kaleler

Leech'in İngiliz Hükümeti nezdine sunmuş olduğu raporlar arasında Hindistan ve Afganistan arasında yer alan kaleler özel bir yer tutmaktadır. Kalelerin bulunduğu yerler, surların yapısı, kapı ve burçları, içerisinde yer alan askerî varlık ve teçhiz edildiği silahlar hakkında oldukça tafsilatlı bilgileri paylaşan Leech, bu hususta İngiliz ordusuna adeta altın değerinde bilgiler vermiştir.

3.2.4.1. Omarcote Kalesi

Robert Leech, Parkur'da Veerawara'nın 120 mil kuzey batısında topraktan yapılmış bir kale olan Omarcote kalesinin 500 adım kare çapında bir yapı olduğunu söylemektedir. Leech, Omarcote kalesi ile ilgili raporunda kale duvarları, burçları, askerî varlığı ve İndus Nehri'ne olan bağlantısıyla kaleyi adeta tasvir etmiştir. Ona göre; Omarcote kalesinin her bir köşesinde güçlü dairesel burçları ile yine her bir tarafında kare şeklinde altı adet küçük burcu bulunmaktadır. Duvarları 40 adım yükseklikte toprak ve deve yünü karışımından yapılmıştır. Kalenin tek girişi doğu yönünde olup bir mevziyle korunmaktadır. 1831 yılında bu kalede askeri güç olarak 200–400 asker bulunmaktadır. Omarcote şehri kaleye yarım mil uzaklıkta bulunmaktadır. İndus Nehri'nin bir kolu kaleye ulaşmakta ve 3-4 ay süren taşkın zamanında içinde 20 adım su birikmektedir.⁴⁰⁶

3.2.4.2. İslamcot Kalesi

Leech aynı şekilde İslamcot kalesi hakkında da benzer bilgileri vermektedir. Ona göre bu kale Parkur'da Veerawara'nın 45 mil kuzeybatısında kum tepeleri arasında bulunmaktadır. 58 metrekare çapında pişmiş tuğladan inşa edilmiş 30 adım yükseklikte surlarla çevrili ve her köşesinde bir kule olan kalenin doğu yönünde bir girişi bulunmaktadır.⁴⁰⁷

---

⁴⁰⁶ G.H. Huttman, a.g.e., s.77.

⁴⁰⁷ G.H. Huttman, a.g.e., s.77.

3.2.4.3. Haydarabad Kalesi

Leech'in raporunda hakkında bilgi verdiği en önemli kale Haydarabad kalesidir. Bu kalede kaideye monte edilmiş top bulunmadığını, ancak monte edilmemiş halde 9-12 librelilik 12 tane topun bulunduğunu söyleyen Leech, farklı kalibrelerdeki top güllerinin ise gömülmüş halde kalede bulunduğunu, bölge hâkimi Mir Nasır Han'ın birkaç yıl önce yeni konağının temeline en iyi toplardan depoladığını rapor etmiştir.⁴⁰⁸

3.2.4.4. Deeji Kalesi

Robert Leech'in dikkat çektiği bir diğer kale Ahmedabad adı da verilen Deeji Kalesi'dir. Roore'de İndus Nehri'ne doğru uzanan sıra tepeler üzerine konumlanan kale Hayırpur'a 10 mil uzaklıkta bulunmaktadır. Kalenin bulunduğu mevkiden çok iyi bir şose yolun geçtiğini söyleyen Leech, Mir Sohrab tarafından inşa edildiğini ifade etmektedir.⁴⁰⁹

3.2.4.5. Bakkar Kalesi

Leech'in raporuna göre; Bakkar kalesi İndus Nehri ortasında bulunan Bakkar Adasının doğu yakasında kurulmuştur. Çok uygun bir şekilde tesis edilmiş bu kale biraz şekli değiştirilirse askerler için mükemmel bir karakol olabilecek bir yapıdır. Yarı pişmiş tuğlal inşa edilen kalenin suralrı 30–35 adım yüksekliktedir. Adada inşa edildiği konumdan dolayı nehirden 25 adım yüksekte bulunmaktadır. Batı duvarında alçak siperleri sebebiyle zayıftır. Roree şehrinden komuta edilmektedir. Nehirde akıntı bulunmadığından dolayı su kolaylıkla geçilmektedir.⁴¹⁰

3.2.5. Davudpur Ordusu

Robert Leech, 1837 yılında Macnaghten'e Davudpur bölgesinin askeri varlığını rapor etmiştir. Buna göre; *"Bölge Khyrpoor, Karen, Rez, Purgunh Kazgot, Kasalpoor, Nunbaracpoor, Kasinke ve Gurzana adlı bölgelere ayrılmıştır. Yöneticisi su, kuyular ve nehirden taşan sular ile sulanan topraklarda üretilen ürünlerin üçte ikisini almaktadır. 2.000 düzenli piyade askerine sahiptir. 1.000 asker McPherson adındaki Avrupalı bir şahsın komutası altındadır. McPherson maaş olarak günlük 7 Rupî almakta ve askerleri*

⁴⁰⁸ G.H. Huttman, a.g.e., s.77.

⁴⁰⁹ G.H. Huttman, a.g.e., s.77.

⁴¹⁰ G.H. Huttman, a.g.e., s.80.

ise 3 Rupî nakit para ve 2 Rupîlik tahîl almaktadır. Koyu renkli elbiseler giymektedirler. Diğeri 1.000 kişilik askeri grup Parendas adı verilen kişi tarafından komuta edilmektedir ve ödenek olarak aynı ücreti almaktadırlar. Düzenli birliklere ilaveten düzensiz hazır birliklerde bulunmaktadır. Chelaram'ın komutasında 200 asker, Assaram'ın komutasında 300 asker, Farzam Ally'ın komutasında 200 asker, Lama Ahmedpoor garnizonunda 60 asker bulunmaktadır... Barut Ahmedpoor ve Dere-iwal'da imal edilmekte, kalın taneli ve toplar için düşük kalitededir. Derwar Kalesi Ahmedpoor'un 18 kos kuzeydoğusundadır. 18 adet topu bulunmakta ve tamamı demontedir. Eski Lama Ahmedpoor kalesinde 9 tane top bulunmakta, 2 tanesi çalışır durumdadır. Aynı zamanda 13 tane golandaz (bir çeşit top) bulunmaktadır. Han bu kalede yaşamakta ve söylendiğine göre tüm hazinesini bu kalede tutmakta ve 30 milyon rupîye sahip olduğu söylenmektedir... Diğeri Ahmedpoor'da iyi durumda 22 tane piriç top ve silah bulunmaktadır. Bu toplardan 10 tanesi ve 60 golandaz Crawford adındaki bir Avrupalı komutasında ve ödenek olarak günlük bir rupî almaktadır. Telaram'ın komutasında 50 golandaz, 10 tane top Premdas'ın komutasında bulunmaktadır. Hanpur Kalesinde 2 tane top ve 14 golandaz Assaram'ın komutasında bulunmaktadır... Sheram Khan Malajai komutasında 100 süvari, Sarfraz Khan komutasında 50 süvari, İmam Şah komutasında 60 süvari, Moteram komutasında 150 süvari, Musa Han komutasında ise süvari 60 süvari bulunmaktadır. Bhawal Han bölgesinde irili ufaklı 200 tekne bulunmaktadır.”⁴¹¹ bilgisini paylaşmaktadır.

Robert Leech'in Davudpur kalesiyle ilgili verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Özellikle İngiliz ordusunun bölgede bulunan idarecilerin servetlerine göz dikmeleri dikkate alındığında bölge idarecisine ait hazine ve yeri ile ilgili bilgi dikkat çekicidir. Ayrıca kalelerde yer alan toplar ve diğeri ateşli silahlar ile ilgili bilgilerle çıkarılan asker sayısı hakkındaki bilgiler dikkat çekicidir.

3.2.6. Kalat Ordusu

Robert Leech tarafından 1837 yılında Macnaghten'e gönderilen raporda; “Kalat bölgesi Guramsal, Harrand, Shall, Kech ve Kohak'tan oluşmaktadır. Bölgenin adı Belucistan yöneticisi Mehrab Khan tarafından verilmiştir. Mehrab Khan 35 yaşındadır ve babası Muhammed Han ve dedesi ise Nasır Han'dır. Tahtının varisleri erkek

---

⁴¹¹ G.H. Huttman, a.g.e., s.81.

kardeşleri Muhammed Azaim Han ve Nasır Han'dır... Mehrab Han'ın topçu birliği atlar ve develer tarafından çekilen 6-8 librelilik 80 adet toptan oluşmaktadır. Çandar ve Kelat arasındaki yol Mehrab Han'ın bölgesinde bulunmaktadır."⁴¹² denilmektedir. Leech, Mehrab Han'ın Sarwan bölgesinden topladığı asker sayısını 9.600 olarak vermektedir.⁴¹³ Jahalwan bölgesinden ise Mehrab Han'ın ordusuna yaklaşık 93.000 askerin katıldığını söylemektedir.⁴¹⁴ Bu rakamlar abartılı olmakla birlikte Kalat Hanlığı'nın gücünü göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

3.2.7. Şikârpur'dan Kâbil'e Giden Güzergâh

Robert Leech'in Şikârpur'dan Karaçî'ye giden dağlık yol ile ilgili olarak Macnaghten'e yazmış olduğu 1837 tarihli raporda; *"Bu güzergâh atlı araba ile gidilebilecek bir yoldur. Choldo ve Maleeree arasındaki güzergâh ilk zorlu yoldur. 1-1/2 kosuzunluktaki mesafe taşlık ya da kayalık zemin olup küçük dereler ile kesilmektedir. Öncü birlikler geçilebilir hale gelebilir. İkinci zorlu etap Khatejee ve Maleer arasındadır. Dağ akarsuları ile kesilmekte ve kayalık zemin aşınmaktadır. Akarsu canlıdır ve 2 kos mesafelik etabı geçilmez hale getirebilmektedir.*"⁴¹⁵ demektedir. Leech, bu raporda geçilen güzergâhlar arasındaki mesafe ve yerleşim yerlerindeki hane sayısı ile su imkânlarını muntazam bir cetvel halinde göstermiştir.⁴¹⁶

Robert Leech'in Hindistan Hükümeti'ne göndermiş olduğu 1837 tarihli iki rapor ile Kalat'tan Ludiana'ya Noora geçidi üzerinden giden yol⁴¹⁷ ile Kelat'tan Ladkhana'ya Takaree Geçidi üzerinden giden güzergâh hakkındadır. Bu iki raporda yol üzerindeki yerleşim birimleri, hane sayısı, asker durumu ve önemli su kaynakları mesafeleriyle birlikte verilmiştir.⁴¹⁸

Robert Leech, 1837 yılında Şikârpur'dan Kâbil'e giden güzergâh,⁴¹⁹ Bhawalpoor'dan Omarcot'a giden güzergâh,⁴²⁰ Bhawalpoor'dan Allaiyar Ka Tanda'ya

⁴¹² G.H. Huttman, a.g.e., s.82.

⁴¹³ G.H. Huttman, a.g.e., s.83.

⁴¹⁴ G.H. Huttman, a.g.e., s.83.

⁴¹⁵ G.H. Huttman, a.g.e., s.85.

⁴¹⁶ G.H. Huttman, a.g.e., s.85.

⁴¹⁷ G.H. Huttman, a.g.e., s.85.

⁴¹⁸ G.H. Huttman, a.g.e., s.86 vd.

⁴¹⁹ G.H. Huttman, a.g.e., s.88.

⁴²⁰ G.H. Huttman, a.g.e., s.92.

giden güzergâh⁴²¹ ve Karaçi'den Sümyani'ye giden güzergâh olmak üzere dört rapor daha göndermiştir. Bu raporlarında bütün yerleşim yerleri ve aralarındaki mesafe ile imar durumu ve su kaynakları tafsilatlı bir şekilde belirtilmiştir. Mesela Karaçi ile ilgili bilgi verirken: *“Ordu kuvvetlerinin geçme olasılığını doğrulamak için Cafillas'ın Kelat'tan gelecek direk saldırıyı atlatmak için bu yoldan gelmiş olduğunu belirtmek yeterli olacaktır. Mesafenin tamamı 24 kos'dur. Yeterli miktarda taze su mevcuttur. Karaçi'in 8 kos dışına Habb denilmektedir. Adını buradan alan bir nehir bulunmakta ve ani yahişlardan sonra meydana gelen taşmalar haricinde nehir sürekli geçilebilir durumdadır. 8 kos uzaklıkta Vindure bulunmakta ve aynı isimle bir çay bulunmaktadır. Kuzey yönüne doğru bir rampa bulunmaktadır. Yol üzerinde Karmatees ve Jokyas kabileleri yaşamaktadır. Shoram'dan Kelat'a giden yolda Rindh'lere ait diğer bir geçit daha bulunmaktadır. Mehrab Han'a ait 25 adam tarafından geçitler sağlanmaktadır. Yol hayvanlar için uygun değildir.”*⁴²² demek suretiyle tam manasıyla işgal hazırlığındaki bir ordu için istihbarat paylaşımı yapmıştır.

3.2.8. Kunduz Hakkındaki Rapor

Robert Leech'in 25 Temmuz 1838 tarihinde Hindistan Hükümeti'ne göndermiş olduğu raporu Kunduz ile ilgilidir. Kunduz, Afganistan'ın kuzeyinde Türkistan'a komşu halde bulunan bir vilayet olup, bu dönemde Murad Bey'in idaresi altındadır. Leech'in İngilizlere Türkistan'a açılan kapılar hakkında verdiği en önemli raporu Kunduz hakkındaki olanıdır. O bu konuda; *“Kunduz coğrafi olarak çok önemli bir konumdadır ve diğer devletlerin sahip olmadığı stratejik bir öneme haizdir. Hindikuş geçitleri Türkistan'dan Hindistan'a giden hem ticari hemde askeri direk yollar Kunduz'un sınırlarında bulunmaktadır. Bu nedenle Kunduz'un hükümdarı ticareti artırmak ya da azaltmak, askeri harekâtları durdurmak ya da yardımcı olmak yani kontrol etme gücüne sahiptir. Bu nedenle Kunduz'u ve hükümdarı Muhammed Murat Bey'i araştırmak ilgi alanımıza girmektedir”*.⁴²³ demektir. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere İngilizlerin bölgeye olan ilgisini ve Leech'in hangi görevle bölgede olduğunu görmek mümkündür.

Leech, Kunduz'un coğrafyası ile ilgili olarak; *“Ülke genelde Amu Derya'dan doğuya Vakhan'a uzanır, Taş Kurgan'ın batı yönü tersinden Heibuk, Korum'a oradan*

⁴²¹ G.H. Huttman, a.g.e., s.92.

⁴²² G.H. Huttman, a.g.e., s.95.

⁴²³ G.H. Huttman, a.g.e., s.96.

Dost Muhammed Han'ın toprakları ile birleşen Agrabad ve Bamiyan'a kadar ulaşır. Kuzey yönünden Hindukuş Dağlarının kuzey yönü ve batı yönünü içine alır. Kuzey yönünde Parmera yaylası ve oradan tekrar Vakhan'a ulaşınca kadar Tacik yerleşimleri Doshee, Khinjan, Ulitlerab, Khost, Firing, Versuch Jirm ve Islıkashem'e uzanır. Taş Kurgan'dan Vakhan'a kadar uzanan ülkenin uzunluğu 335 mildir. Aynı yerden Agrabad'a uzunluk 114 mildir. Üçgen şeklinde olan ülkenin toplam yüzölçümü 19.000 mil karedir."⁴²⁴ bilgisini paylaşmaktadır.

Kunduz şehirlerinden Vakhan ve Badahşan, Çitral, Gilgit, Kâfiristan ve diğer küçük hanlıklarla doğrudan ilişki içerisinde olduğunu söyleyen Leech, Özbeklerin Şii ya da Kâfir olan bölge halkını köle olarak alıp sattığını dolayısıyla aralarında büyük düşmanlık bulunduğunu söylemektedir.⁴²⁵

3.2.8.1. Kunduz'un Nüfus ve Demografik Yapısı

Leech'in raporundan anlaşılacağı üzere Kunduz demografik olarak üç bölgeye ayrılmaktadır. Bunlar Kunduz, Talikan ve Hazret İmam'dır. Ona göre; "*Kunduz'da Özbekler 40.000 hane, Tacikler 3.000 hane, Afganlar 5.000 hane, Hazaralar 1.000 hane ve Araplar 1.000 hane olmak üzere toplam 104.000 haneden oluşmakta ve yaklaşık olarak nüfusu 468.000 ile 472.000 arasında tahmin edilmektedir.*"⁴²⁶ Leech, *Kunduz Mir Murad Bey, Talikan Mir'in oğlu Atalik Han, Hazrat İmam ise Mir Murad Bey'in kardeşi Muhammed Bey tarafından yönetilmektedir. Nüfusun çoğunluğu Özbekler, Tacikler, Hazaralardan oluşmaktadır. Özbekler Murat Bey'in yönetimi altındadır. Tamamı Kutaghun kabilesine mensuptur. Efsaneye göre kabileye ismini veren Kutaghun'un onaltı oğlu varmış ve her biri kendi boyunun reisi olmuş. Bu erkek çocuklardan beşi bir anneden dünyaya gelmiş. Ve bu beş çocuktan türeyen kabilelere Beshbula (Beşbula-Beşbala-Beşkardeş) adını almışlardır. Bu terim Türkçe kardeş, yavru anlamına gelen "beş"ten türemiştir. Geri kalan onbir çocuk farklı annelerden doğmuştur. Bunlar Cheguna ailesidir. Kutaghun kabilesi 16 urugtan (aile) oluşmaktadır.*"⁴²⁷ demektedir.

⁴²⁴ G.H. Huttman, a.g.e., s.104.

⁴²⁵ G.H. Huttman, a.g.e., s.105.

⁴²⁶ G.H. Huttman, a.g.e., s.110.

⁴²⁷ G.H. Huttman, a.g.e., s.105-108.

3.2.8.2. Kunduz Bölgesinin Gelirleri

Robert Leech, bölgenin geçim kaynağını tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden elde edilen gelirler ile Buhara ve Kâbil arasındaki kervan yolundan elde edilen vergilerin oluşturduğunu söylemektedir. Ayrıca Hazaralar tarafından gönderilen köle gelirleri ile Amuderya Nehri'nden elde edilen altın vergileri önemli yekûn tutmaktadır. Leec'in vergi gelirlerini gösteren tablosu aşağıdaki gibidir:⁴²⁸

Tablo 2.2. Kunduz Vergi Gelirleri Tasnifi

Vergi Konusu	Elde Edilen Gelir
Kiralanan devlete ait arazilerden elde edilen tahıl	150.000 Rupî
Koyun	45.000 Rupî
Ev vergisi	96.000 Rupî
Kiralanan Mir'eaıt arazilerden elde edilen tahıl	28.000 Rupî
Meyve	5.000 Rupî
Transit geçiş ve gümrük	40.000 Rupî
İç gümrük	2.000 Rupî
Altın vergisi	5.000 Rupî
Köle satışı	25.000 Rupî
Toplam	396.000 Rupî

3.2.8.3. Kunduz Hâkimi Murat Bey'in Ordusu

Robert Leech, 12 Şubat 1838 tarihinde Murat Bey'in Akeka bölgesini (Belh'in yukarı kesiminde) yağmalamaya gidişine şahit olmuştur. Kunduz, Hanabad, Roştak, Narincal, Eskimiş, Hazrat İmam, Talkan, Hulm, Haybük gibi şehirlerden katılanlarla birlikte toplam 10.800 kişilik bir kuvveti saymaktadır.⁴²⁹ Ordunun silah ve teçhizatıyla ilgili olarak; *"Savaş atları genelde iyidir. Bizim görüşlerimize göre atlar ölçü dışı olsada uzun yürüyüşler yapabilmekte ve büyük zorluklara dayanabildikleri bilinmektedir. Silahları kılıç, mızrak ve fitilli silahtan oluşmaktadır. Kılıçlarına Tegh denilmekte ve 26–30 inch uzunluğunda düz ağır metalden yapılmış ucuna doğru geniş fakat bükülen bir yapıya sahiptir. Tutacak kısmında koruyucu bulunamakta aslında kılıçtan çok bıçağa benzer bir silahtır. Mızrakları etkisiz bir silahtır. Ülkede daha iyi ağaç bulunmadığından dolayı sap kısmı kavak ağacından yapılmıştır. Fitilli silahlar*

⁴²⁸ G.H. Huttmann, a.g.e., s.111-112.

⁴²⁹ G.H. Huttmann, a.g.e., s.114.

uzun ve hantaldır. Bunların aksine tüfekler iyi yivlenmiş ve mermileri oldukça uzak bir mesafeye atabilmektedir. Murat Bey'in ordusunda mızrak ve tüfek oranı 1'e 14'tür. Ordusunda çakmaktaşı tüfek bulunmamaktadır. Tamamı fitillidir. 11 adet topa sahip olduğu söylenmektedir. Bunlardan bir tanesi 36 librelik ve önceden Nadir Şah'a it olduğu söylenmektedir. Tikanma yolu ile gayri faaldir. Diğeri 18 librelik olup taşınan tek toptur ve taşıma sistemi kötüdür. Gördüklerim arasında 3-4 librelik toplar da vardı... Kendi barutlarını kendileri üretmektedirler. Sülfür, güherçile ve kireç taşları bol olmasına karşın ürettikleri barut kabadır. Talikan, Ghoree ve Bhuglan'da barut fabrikaları bulunmaktadır. Murat Bey'in 100 deve yükü barut stokuna sahip olduğu söylenmektedir. Bu muhtemelen abartılmaktadır. Cephaneliği Kunduz'daki bir kalenin altında bulunmaktadır."⁴³⁰ bilgisini paylaşmaktadır. Leech'in bölge hakkında verdiği son bilgi ise Kunduz, Hazrat İmam, Talikan ve Rustak'ın tamamında saldırı ve yağmalara karşı korunmak amacıyla kaleler bulunduğu ve bu kalelerin toplar ile yapılacak saldırılara dayanacak güçte olmadığına dair bilgidir.⁴³¹

3.2.9. İngiltere'nin Türkistan'a Yönelik Politikası

Robert Leech, 25 Temmuz 1838 tarihinde Hindistan Hükümeti'ne Simla'dan göndermiş olduğu raporunda; "Rusya'ya Orta Asya'da birkaç askeri seferi kaybetmesinden ziyade bu bölgedeki ticareti elinden çıkarması daha çok üzecektir. Bu ticarete bağlı olmalarının önemi Rus İmparatorunun Novogorod'da elçilikleri vasıtasıyla doğulu tüccarlara yaptığı durmak bilmeyen övgüleriyle ortaya çıkmaktadır."⁴³² demektedir. Leech'e göre şayet İngiliz Hükümeti Türkistan'da tesirini artırmak istiyorsa Hive, Buhara, Kunduz ve Hokand'a yardım etmek üzere temsilciler gönderilmelidir. Türkistan'daki İngiliz siyasetinin sakin ve uzlaştırmacı bir tavır içerisinde olmasını da ilave etmektedir. Böylece Rusya'nın bu topraklara dost kisvesiyle girişine mani olunabilir. Eğer bu başarılabilirse İngiltere'nin bölgedeki etkisi daha da artabilir.⁴³³

⁴³⁰ G.H. Huttman, a.g.e., s.116-117.

⁴³¹ G.H. Huttman, a.g.e., s.117.

⁴³² G.H. Huttman, a.g.e., s.124.

⁴³³ G.H. Huttman, a.g.e., s.124.

3.2.10. Sistan Bölgesi Hakkındaki Rapor

Robert Leech'in, Hindistan Hükümeti'ne 1838 yılında Kâbil'den yazmış olduğu diğer bir raporu Sistan bölgesi ile ilgilidir. Leech, Hindular tarafından bu bölgeye verilen antik ismin "Shivashan" olduğunu ve bu mezhepten Raja Saspal gibi pekçok krallarının olduğunu söylemektedir. Müslümanların bu bölgeye "Zabulistan" adını verdiklerini ilave etmektedir.⁴³⁴ Leech'e göre Sistan'ın sınırları Nasirabad, Zerkûh, Daştak, Burj Alam Han, Janabad ve Celalabad'dan oluşmaktadır. Batı sınırı Kûh-ı Hoca'dır ve zirvesinde büyük bir şehrin kalıntıları bulunmaktadır.⁴³⁵

Sistan'da sığır, koyun, keçi, at ve deve gibi pek çok evcil hayvanın yanında domuz, geyik, çakal, tilki ve su samuru gibi yaban hayvanlarının bulunduğunu söyleyen Leech, pirinç, buğday ve arpa ziraatinin de yaygın olduğunu ilave etmektedir. Ayrıca bölgede karpuz-kavun üretiminin de bol olduğunu belirtmektedir.⁴³⁶

Leech'in Sistan ile ilgili verdiği önemli bilgiler arasında bölgenin inanç ve etnik durumu hakkındaki sözleri önemlidir. Ona göre Sistan'da yaşayan insanların çoğunluğu Şii Müslümandır. Bölgenin sakinleri olan Beluçlar ise Sünnî Müslümandır. Aynı zamanda bölgede az sayıda Hindu aile de yaşamaktadır.⁴³⁷ Leech Sistan'da kırık bir Farsça'nın konuşulduğunu da sözlerine ilave etmektedir.⁴³⁸

Leech, Sistan'da Celalabad kalesinde 500 hane, Bangar'da 400 hane, Shaitan'da 50 hane olduğunu tespit etmiştir. Bu bölgede tüfekte kuşanmış 3.000 askerin her an silah altına alınabileceğini de rapor etmektedir. Sistan meliki Celaleddin Han'ın Herat hâkimi Kâmuran ile iyi ilişkiler içerisinde olduğunu da ilave etmektedir. Ayrıca Celaleddin Han'ın kardeşi Hamza Han'ın da Herat hâkimi Kâmuran ile ittifak halinde olduğunu söylemektedir. Leech, Sekva, Huseyinabad, Pusht-i Dasht Shiling Warmal, Doulatabad, Chung-i Murghan, Burj-i Hajee bölgelerine sahip olan Hamza Han'ın 5.000 asker toplayabildiğini söylemektedir.⁴³⁹

⁴³⁴ G.H. Huttman, a.g.e., s.149.

⁴³⁵ G.H. Huttman, a.g.e., s.149.

⁴³⁶ G.H. Huttman, a.g.e., s.149.

⁴³⁷ G.H. Huttman, a.g.e., s.150.

⁴³⁸ Leech, Sistan'da tespit ettiği kelimelerden bazıları anlamlarıyla birlikte şu şekilde vermiştir. **Gocha:** erkek çocuk, **kenja:** kız çocuk, **Moka:** anne, **khurro:** aşçı, **magas:** dana, **toor murgh:** pişmiş yumurta, **khaya:** çiğ yumurta, **kul:** göğüs, **lambos:** yanak, **damakh:** burun, **galav:** karpuz, **katik:** pişmiş et, **tertarata:** 9 (sayı), **tya da:**13 (sayı) anlamına gelen kelimelerdir. Bkz. G.H. Huttman, a.g.e., s.150.

⁴³⁹ G.H. Huttman, a.g.e., s.150 vd.

Şarki Sistan, Daştak, Palgee, Kimmak ve Vasilov bölgelerine hâkim olan Hasbam Han'ın 4.000 asker topladığını söyleyen Leech, onun hem Kâmuran ile hem de Kandahar serdarlarıyla çok iyi ilişkiler tesis ettiğini belirtmektedir. Aynı şekilde Kaş şehrinin valisi Erbab Huseyin, Çakansor hâkimi ile diğer şehirlerin yöneticilerinin Kandahar serdarları ile iyi ilişkiler içerisinde olduğunu belirtmektedir.⁴⁴⁰

Kandahar üzerinden İran'a açılan en önemli merkez konumunda bulunan Sistan ve çevresiyle ilgili Leech'in verdiği diğer bir istihbarat bilgisi güzergâhlar arasındaki mesafeler ve askerî kaleler ile ilgili olanlardır. Kandahar'dan Sistan'a Girisk üzerinden giden güzergâh ve mesafeler ilgili aşağıdaki tablo oldukça önemlidir. Burada merkezler arasındaki mesafe ve su kaynaklarına özellikle dikkat çekilmiştir.⁴⁴¹

Tablo 2.3. Kandahar-Sistan Güzegâhı (Girisk üzerinden)

Güzergâh	Mesafe	İlave Bilgiler
Kandahar-Kish na Hud	40 mil	Birkaç tane Novzai köyü, kaynak suyu
Cha e Dewala	20 mil	Hane mevcut değil, yolda bir tane su kuyusu bulunmakatadır.
Cha i Kurkee	20 mil	Hane mevcut değil, yolda bir tane su kuyusu bulunmakatadır.
Cha i Hasaddee	20 mil	Hane mevcut değil, yolda bir tane su kuyusu bulunmakatadır.
Kaş Kalesi	16 mil	Arbabzailere ait 400 hane mevcut, Kaş Nehri bulunmaktadır.
Kadah	46 mil	Arbabzailere ait 300 hane mevcut, Kaş Nehri bulunmaktadır.
Chakhnasoor	16 mil	Beluş ve Sistanilere ait 400 hane, Sistan'daki farklı nehirlerin birleştiği büyük bir nehir bulunmaktadır. Yol burada iki yöne ayrılmaktadır.
Celalabad(sağa giden yol)	10 mil	Kaijane'e ait 400 hane mevcuttur.

⁴⁴⁰ G.H. Huttman, a.g.e., s.151.

⁴⁴¹ G.H. Huttman, a.g.e., s.151-152.

Leech'in verdiği bilgilere göre Kandahar'dan Sistan'a Germsir üzerinden gidilen diğer bir güzergâh daha bulunmaktadır. Mesafeler ve ilave bilgiler aşağıdaki tablodaki gibidir.⁴⁴²

Tablo 2.4. Kandahar-Sistan Gzerghı (Germsir zerinden)

Güzergâh	Mesafe	İlave Bilgiler
Kandahar Band i Timur	20 mil	Birkaç kale bulunmakta ve Arghandav Nehri geçmektedir.
Kila i Spa Mer	12 mil	Küçük bir köydür. Tuz bulunmaktadır. Arghandav Nehri geçmektedir.
Gumbat l	40 mil	Hane mevcut değildir. Helmand Nehri geçmektedir.
Hazar	24 mil	Dağınık köyler. Helmand Nehri geçmektedir.
Nujan	12 mil	Bahar mevsiminde gelen Beluçlara ait 300 çadır bulunmaktadır. Helmand Nehri geçmektedir.
Lakkee	20 mil	Tüm yıl boyunca kalan Beluçlara ait 400 çadır mevcuttur. 1.000 adet baraka bahar mevsiminde bulunur. Helmand Nehri geçmektedir.
Sappa	16 mil	Kanazoislere ait 200 çadır bulunmaktadır. Helmand Nehri geçmektedir.
Be Nadar	12 mil	Nurzailere ait 100 çadır bulunmaktadır. Helmand Nehri geçmektedir.
Be Nadar i Sateef	8 mil	Nurzailere ait 100 çadır bulunmaktadır. Helmand Nehri geçmektedir.
Deeshoo	8 mil	Farklı kabilelere ait 400 çadır bulunmaktadır. Helmand Nehri geçmektedir.
Palalak	8 mil	Beluş ve Bartsilere ait 100 çadır bulunmaktadır. Helmand Nehri geçmektedir.
Kala-yı İslam Han	32 mil	Nazni Beluçlara ait 100 hane bulunmaktadır. Helmand Nehri geçmektedir.

⁴⁴² G.H. Huttman, a.g.e., s.152.

3.2.11. Tatta'da Yapılan Ticaret

10 Ocak 1837 tarihinde Robert Leech tarafından Tatta Şehrinde Yaşayan Tüccarlar ve Zanaatkârlara Yönelik Rapor, Alexander Burnes'e gönderilmiş, o da bu raporu Hindistan Hükümeti ile paylaşmış ve bu konuda pek çok istatistiki bilgiyi aktarmıştır. Bu rapora göre Tatta şehrinde farklı meslek erbabının 111 dükkân ve burada 982 kişinin istihdâm edildiği bilgisi paylaşılmaktadır. Bu raporda verilen tablodan da anlaşılacağı üzere Tatta şehrinde oldukça canlı bir ticaretin ve bu ticareti yürüten meslek erbabının bulunduğu görülmektedir.⁴⁴³ Robert Leech tarafından yine Burnes'e sunulan raporda Ranipur'da 96 dokumahane, 26 boyahane⁴⁴⁴, Gambat'ta ve Koda şehirlerinde kumaş üretimi yapan pek çok kumaş dokuyan atölyenin varlığından bahsetmektedir.⁴⁴⁵

3.2.12. Multan'da Ticaret

Robert Leech'in Hindistan Hükümeti'ne göndermiş olduğu Multan bölgesinin ticaretine dair raporunda: *"Multan Muzaffer Han zamanında çok gelişmiş bir şehir olmamasına rağmen halen nüfusu 80.000 civarındadır. Sih bölgesinin en geniş şehridir. Şehir bahçelerle çevrili ve bahçelerin tamamı hükümete aittir. Halk bu bahçelerde rahatlamak için vaktini geçirmektedir. Valisi Sawun Mall'dur ve Maharaja Ranjit Sing'e yıllık vergi vermektedir. Şehirde haydutluğa izin vermez fakat yıl gelmeden önce vergi toplamak istediği için haydutluğu kendisi yapmaktadır. Vergi Haziran, Temmuz ve Ağustos olmak üzere üç dönemde toplanmaktadır. Çiftçiler Valinin gazabından sakınmak için vergilerini ödemek için eşyalarını satmak zorunda kalmaktadır. Multan'daki önde gelen tüccarlar ve sermayeleri aşağıdaki tabloda verildiği şekildedir."*⁴⁴⁶ demektedir. Bu tabloda 1.255.000 rupilik bir sermayeden ve sermayedarların isimlerinden bahsetmektedir. Yine Multan pazarında farklı ticaret kolları ve mesleklerin tablosuyla, dükkân sayısı ve bu pazarda satılan malların fiyatlarıyla ilgili önemli bilgiler paylaşmaktadır.⁴⁴⁷

⁴⁴³ G.H. Huttman, a.g.e., s.14.

⁴⁴⁴ G.H. Huttman, a.g.e., s.32.

⁴⁴⁵ G.H. Huttman, a.g.e., s.34 vd.

⁴⁴⁶ G.H. Huttman, a.g.e., s.79.

⁴⁴⁷ Meslek dalları tablosu için bkz. G.H. Huttman, a.g.e., s.80; Multan pazarında bulunan ticari mallar ve fiyatları şöyledir; şeker 14 rupi, afyon 12 rupi, pirinç 3 rupi, buğday 1 rupi, karabiber 34 rupi, tereyağı 9 rupi, demir plaka 12 rupi, pamuk 10 rupi, çivit 50 rupi, kurşun 20 rupi, tuz 2 ½ rupi, kırmızı boya 17 rupi, badem 12 rupi, kuru üzüm 10 rupidir. Bkz. G.H. Huttman, a.g.e., s.84-85.

4. PERCIVAL BURTON LORD

Doğu Hindistan Şirketi bünyesinde sıhhiye subayı olarak görev yapan Percival Burton Lord, Alexander Burnes ile birlikte Kâbil misyonunda yer almış ve burada sağlık, hijyen, salgın hastalıklar ve yabani ve evcil hayvanların fizyolojik yapıları hakkında raporlar hazırlamıştır. Onun verdiği bilgiler bölgeye yapılacak bir İngiliz seferinde ordunun karşılaşacağı problemlerin çözülmesi ya da tedbirler alınması noktasında oldukça önem arz etmiştir.

4.1. Percival Burton Lord'un Hayatı

Percival Burton Lord 1808 yılında İrlanda'nın Cork şehrinde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini aynı zamanda din adamı olan babası John Lord'dan almıştır. Daha sonra Dublin Üniversitesi'nde Genel Tıp eğitimi görmüş, ardından 1832 yılında Edinburg Üniversitesi'nde cerrahi alanında uzmanlığını almıştır. Anatomi ve fizyoloji konularında oldukça iyi yetişmiş olan Burton Lord, Londra'da ortaya çıkan kolera salgınında bir hastanede başkanlık görevinde bulunmuştur.⁴⁴⁸ Buradaki deneyimlerini ve tedavi yöntemlerini içeren "*Outlines of Popular Physiology*" adlı eseri, 1834 yılında Amerika'da yayımlanmıştır.⁴⁴⁹

23 Kasım 1834 tarihinde Doğu Hindistan Şirketi bünyesine cerrahi yardımcı asistanı olarak katılan Percival Burton Lord, ilk görevini Bombay'da almıştır. Bombay ve çevresinde yaptığı seyahatlerde özellikle İran konusunda araştırmalar yapmış ve Farsça öğrenmiştir. Daha sonra Gücerat'ta bulunan Süvari Birliği'ne atanmıştır. 1834 yılında Alexander Burnes'ün Kâbil elçilik heyetinde sıhhiye subayı olarak görevlendirilmiş ve Kâbil'de görev yapmıştır.⁴⁵⁰ Bu görevi esnasında Kunduz hâkimi Murad Bey kardeşinin sağlık sorunları sebebiyle Dost Muhammed Han'ın ricasıyla 1837 yılında Afgan Türkistanı'na giden Lord, bu sırada Türkistan'a giren Rusların faaliyetleriyle ilgili oldukça önemli bilgiler toplamıştır. Bölgede topladığı istihbaratı Kalküta'da bulunan Hindistan Genelvaliliğiyle paylaşan Lord'un verdiği bilgiler çok kıymetli ve İngilizlerin Orta Asya siyasetini şekillendirecek boyutta olduğundan dolayı

⁴⁴⁸ **Dictionary of National Biography**, "*Percival Barton Lord*", Vol.34, London 1893, s.135.

⁴⁴⁹ J. Nicholes, **The Gentleman's Magazine**, Vol. XV, London 1841, s.321.

⁴⁵⁰ C.E. Buckland, "*Percival Barton Lord*", **Dictionary of National Biography**, s.135.

Alexander Burnes'in Kâbil görevinde sihiye sorumluluğundan alınarak 1838 tarihinde William Hay Macnaghten'in siyasi asistanı olarak tayin edilmiştir.⁴⁵¹

Burada Hindistan Hükümeti için çok değerli bilgiler toplayan Lord, Daha sonra Dost Muhammed Han'a karşı Şah Şücâ yanında savaşacak yerli halkı toplamak ve silahlandırmak amacıyla Peşaver'de görevlendirilmiştir. Peşaver'den annesine yazdığı bir mektupta top, tüfek, asker ve at toplama, konuşma, ikna etme, halkı tehdit etme, zorbalık ve rüşvet vermekle meşgul olduğundan bahsetmektedir.⁴⁵²

İngilizlerin 1838 yılındaki Afganistan harekâtına katılan Lord, Kâbil'deki görevine İngiliz işgali döneminde de devam etmiş, 2 Kasım 1840 tarihinde Dost Muhammed Han'ın İngiliz birliklerini yendiği bir çatışmada Bamian'da öldürülmüştür.⁴⁵³

4.2. Percival Burton Lord'un Afganistan İle İlgili Gözlemleri

Percival Burton Lord'un İngiliz Hükümeti adına Afganistan'daki gözlemleri iki ayrı konuda öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki İndus ve çevresindeki iklim ve coğrafyadan kaynaklı hastalıklarla ilgili göndermiş olduğu tıbbî raporudur. Diğerisi ise Kunduz Emiri Murat Bey'in kardeşinin hastalığı sebebiyle 1837 yılının Kasım ayı sonlarında Hindukuş Dağları üzerinden Türkistan'a geçip burada kaldığı sırada Kunduz ve çevresiyle ilgili toplamış olduğu istatistiki bilgileri de ihtiva eden ticarî raporudur.

4.2.1. İndus Ovası Üzerine Tıbbi Notlar ve Hastalıklar

Percival B. Lord, 2 Haziran 1837 tarihinde Hindistan Hükümeti'ne göndermiş olduğu "İndus Ovası Üzerine Tıbbi Notlar ve Hastalıklar" başlıklı raporu oldukça önemlidir. İngiliz ordusunun bölgeye yapacağı muhtemel bir harekâta dikkat edilmesi gereken sağlık koşullarını da içeren bu raporunda şu bilgileri paylaşmaktadır: *"Mithun'un güneyinde toprak alüvyonlu olmasına rağmen bitki azdır ve toprak yüzeyi genelde çoraktır. Sağlıklı hava sirkülasyonu sebebiyle mikroplu hava kaynağı bertaraf edilmiştir ve muhtemel ateşli hastalıklar sonuç olarak ortaya çıkmayacaktır. Burada bulunan yerel doktorlardan ve edindiğim izlenimlerden ateşten kaynaklanan hastalıklar*

⁴⁵¹ J. Nicholes, a.g.e., s.321.

⁴⁵² C.E. Buckland, "Percival Barton Lord", **Dictionary of National Biography**, s.135.

⁴⁵³ Percival Burton Lord'un sekiz ciltten oluşan ve 1834 yılında Londra'da yayımlanan 'Popüler Fizyoloji' ile 1835 yılında 2 cilt halinde yayımlanan "Berberi Komşuları Hakkında Notlarla Birlikte Cezayir" adlı eserleri bulunmaktadır. Bkz. C.E. Buckland, s. 460.

sebebiyle can kaybı vakasının bulunmadığı kanaatine vardım. Bu durumun iki istisnası bulunmaktadır. Tatta bölgesi altındaki delta düzenli bir şekilde su baskınına maruz kalmakta, sular çekildiği zaman delta yüzeyi çeşitli otlar ve sazlıklarla kaplanmaktadır. O sebeple tropik bölgelerde görülen miyematik hastalıklara sebep olmaktadır. Denize doğru nüfusun soluk benizli ve hasta görünüşe sahip olduğu ve ateş vakalarının çok miktarda olduğu konusunda bilgilendirildim. Diğer bir istisna ise kendi yaptığım gözlemlerdendir. Bahawul Han'ın bölgesi Garha adı verilen çamurlu ve bataklık bir çay boyunca bulunmakta ve her iki kıyısı 2–8 ft. yükseklikte olup en hafif bir kabarmada sel baskınına hazır olan bir bölgedir. Sel baskını olduğu zaman uzun süre neme maruz kalmaktadır. Ayrıca su kuyuları genelde kirli ve tadı kötüdür. Bu kötü tad çürüyen bitkilerden toprağa sızan sudan kaynaklanmaktadır. O sebeple bölgeye gelen yabancılar su sebebiyle ateşli hastalığa, soğuk alınlığına ve bağırsak enfeksiyonuna yakalanmaktadırlar. Üzülerek söylemeliyim ki bizimle beraber gelen arkadaşlarımızdan bazıları da kaldığımız birkaç gecedden sonra hastalığa kapıldılar. Yerel halk da bu kaderden kaçamamaktadır. Ahmedpur'da kaldığım 6–7 gün içerisinde çok sayıda karaciğer ve dalak büyümesi vakaları ve yüksek ateşten kaynaklanan organik düzensizliklere, karın içinde su toplanması ve ödemlere şahit oldum. Bu şahit olduklarım tüm Sindh'te olanlardan daha fazladır... Bölgede sık ratlanan diğer hastalık yerel halkın “noozlah” adını verdiği bir çeşit nezle ya da griptir. Yöresel bir rahatsızlık olarak görünmektedir. Genelde sıcak havada bu rahatsızlığa tutulan çok az kişi kurtulabilmektedir. Bölgeyi ziyaret ettiğimizde bu salgın vuku bulmuş ve kabile reisi bu hastalığa tutulmuştu. Kabile reisinin doktoru bana danışmak için geldi ve çok üzgün bir şekilde bakarak elinden bir şey gelmediğini söyledi...⁴⁵⁴ demektedir.

Lord'un ateşli hastalıklar yanında gözlemlendiği bir diğer hastalık güneye doğru olan kumlu ve tuzlu çöller sebebiyle sıklıkla rastlanılan göz rahatsızlıklarıdır. Bu konuda: “Göz rahatsızlıkları o kadar yaygın ki gözleri iltihap kapmamış bir insana nadiren rastlarsınız. Khyrpur'da günde en az 100 hastayı muayene ettiğimi tahmin ediyorum. Orada kaldığım hafta boyunca sanırım Londra'da çalıştığım hastanede bir yıl boyunca baktığım hasta sayısından daha fazla miktarda göz korneasında iltihap (pterygium), kornea opaklığı, gözyaşı bezesi tıkanıklığı vakalarını tedavi ettim. Katarakt

---

⁴⁵⁴ G.H. Huttman, a.g.e., s.66.

hastalıkları da ileri yaştaki insanlarda aşırı bir şekilde sık görülmektedir".⁴⁵⁵ bilgisini paylaşmaktadır.

Percival Burton Lord, ayrıca tuzlu toprak sebebiyle kuyu ve tanklarda depolanan suların renginde büyük değişiklik olduğunu ve bu suyun sürekli kullanılması sonucunda bağırsak sorunlarının baş gösterdiğini söylemektedir. Seyahati esnasında kendisine eşlik eden yerli halktan kişilerin ishal ve yüksek ateş problemleri yaşadıklarına şahitlik etmiştir. Ayrıca idrar yolu enfeksiyonları ile böbrek taşı vakalarının da görüldüğünü belirtmiştir.⁴⁵⁶

Lord'un dikkat çektiği diğer bir konu ise Afyon tarımının bol miktarda yapıldığı yerlerde, bu maddeyi kullanan insanların sağlığının gözle görünür bir şekilde etkilenmesidir. Özellikle tarım işçilerinin afyon bitkisinin hasatı esnasında sarhoş olduklarını gözlemlemiştir.⁴⁵⁷

4.2.2. Kunduz Pazarında Bulunan Dükkân ve Satıcılar

Percival B. Lord'un Kunduz'dan Alexander Burnes'e göndermiş olduğu raporunda bölgenin ve şehrin ticarî imkânları oldukça teferruatlı bir şekilde belirtilmiştir. Percival B. Lord'un Kunduz'dan Kâbil'de bulunan Alexander Burnes'e göndermiş olduğu Kunduz pazarı ile ilgili bilgiler de Hindistan Hükümeti'ne sunulan raporda yerini almıştır. Bu konuda verdiği tabloda çoğunluğu kumaşçı olmak üzere 346 dükkânın faaliyette olduğunu belirtmektedir.⁴⁵⁸ Percival B. Lord tarafından Kunduz pazarında yapılan gözlemler neticesinde elde edilen dükkân ve satıcılara yönelik bilgiler aşağıdaki gibidir.⁴⁵⁹

Tablo 2.5. Kunduz Pazarı Bilgileri

Ticaret ve İş kolu	Miktarı
Yabancı Kumaş dükkânı	24
Yerli çizgili kumaş dükkânı	27
Kurbas kumaşı dükkânı	11
Buhara kumaşı dükkânı	12
Pamuk ipliği dükkânı	12

⁴⁵⁵ G.H. Huttmann, a.g.e., s.66.

⁴⁵⁶ G.H. Huttmann, a.g.e., s.67.

⁴⁵⁷ G.H. Huttmann, a.g.e., s.67.

⁴⁵⁸ G.H. Huttmann, a.g.e., s.146.

⁴⁵⁹ G.H. Huttmann, a.g.e., s.146.

Keçe ve devetüyü kumaşı dükkânı	12
At örtüsü dükkânı	6
Kumaş boyacısı	8
Pamuk temizleme makinesi dükkânı	4
Derici	8
Semerci	9
Kılıç, kemer, barut torbası satıcısı	12
Erkek ayakkabıcısı	6
Demirci	8
Tencereci	6
Nalcı	8
Bıçak satıcısı	4
Leğen, kâseci	5
Bakırcı	4
Çömlekçi	5
Fırıncı	12
Kasap	12
Şekerlemeci	3
Meyve dükkânı	10
Yemişçi	8
Kurutulmuş meyve ve şıracı	14
Yağ satıcısı	25
Sabuncu	8
Sabun üreticisi	4
Tütüncü	12
İlaç, parfüm dükkânı	23
Toplam	346

Bu dükkânlara ilaveten değişik miktarda tahıl, kireç ve odun satan dükkânların da bulunduğunu söyleyen Lord, güzel havalarda açık pazarların da kurulduğunu ilave etmektedir.⁴⁶⁰

4.2.3. Kâbil ve Hindikuş Bölgesinde Bulunan Koyun ve Keçilerin Anatomisi

Lord'un Kâbil ve Hindikuş arasındaki bölgede yaptığı gözlemler arasında koyun ve keçilerin anatomik özellikleriyle ilgili verdiği bilgiler de dikkat çekicidir. Bu konuda; "*Gusfend-i Kûh (dağ koyunu) ve Buz-i Kûh (dağ keçisi) olarak adlandırılan bu hayvanlar Farsçada "Goch" ya da "Kock" olarak geçmektedir. Bu hayvanlar normal*

⁴⁶⁰ G.H. Huttman, a.g.e., s.146.

bir koyunun tüm özelliklerine sahiptir. Sadece geniş burun delikleri bulunmaktadır... Boynuzları öne doğru bir açıyla gelmekte ve üçgen şekildedir. Diplerine doğru dikdörtgen şekil almaktadır. Koyunların alın kısımları düz ve burun kısımları dışbükeydir. Gözler arasındaki açıklık mesafesi dört inçdir. Göz renklerinden incelediğim hayvan ölü olduğundan dolayı emin değilim. Gözlerin hemen altında gözyaşı sinüsleri bulunmaktadır. Kulakları küçük ve diktir. Bıyıkları grimsi ya da beyazdır. Çenenin hemen altından başlamaktadır. Toynakları siyah renkte ve genel olarak tüy rengi koyu sarı ya da kızılımsı kahverengidir. Kâbil'in kuzeyinde bulunan tepelerde ve Hindikuş Dağlarının uzantılarında bol miktarda bulunmaktadır.”⁴⁶¹ bilgisini paylaşan Lord, onların anatomik ölçülerini de liste halinde vermiştir.⁴⁶²

---

⁴⁶¹ A. Burnes, a.g.e., s.384.

⁴⁶² A. Burnes, a.g.e., s.384.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNGİLİZ ORYANTALİSTLERİN RAPORLARI DOĞRULTUSUNDA İNGİLİZLERİN AFGANİSTAN'I İŞGALİ

1. BİRİNCİ İNGİLİZ-AFGAN SAVAŞI'NA GİDEN SÜREÇ

1799 yılında Fransa'nın İngiltere'yi sömürgelerinde vurmak adına Mısır'a asker çıkarması yeni bir dönemin başlangıcı kabul edilmektedir. Bu olay, sömürgecilik yarışının Asya'ya kaymasına sebep olan olayların başlangıcıdır. Öyle ki, Osmanlı Devleti'nin Fransızları Mısır'da durdurması, Napolyon Bonapart'ın Hindistan'a inmek için yeni yollar aramasına sebep olmuştu. Napolyon ile Rus Çarı I. Pavel arasında 1801 yılı başlarında yapılan görüşmelerde Hindistan'a ortak bir harekât yapmak hususunda görüş birliğine varıldı.⁴⁶³ İki devlet arasındaki tasarıya göre 35.000 kişilik Fransız ordusu Tuna'dan gemilerle Karadeniz'e oradan deniz yolu ile Rusya'ya taşınacak ve burada Rus kuvvetleriyle birleşerek İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'a gidilecek ve buradaki İngiliz hâkimiyeti sona erdirilecekti.⁴⁶⁴ Ancak 1801 yılında Rus Çarı I. Pavel'in öldürülmesi üzerine bu harekât planı akim kaldı.

İngiltere'nin Fransa ve Rusya arasındaki bu tasarıdan haberdar olması, bölgede güvenliği artırmasına sebep oldu. Öncelikle Hindistan'daki varlığını korumak amacıyla olan İngiltere, Fransa ve Rusya gibi diğer emperyalist devletlerin bu coğrafyaya ulaşabilecekleri yolları kapatmak düşüncesini geliştirmeye başladı. Bu hususta özellikle İran, Afganistan ve Türkistan yollarının emniyete alınması gerekiyordu. Bunun ilk adımını atan İngiltere, İran'a John Malcom adındaki elçisini göndererek, Kaçar Hükümeti ile bir antlaşma imzaladı.⁴⁶⁵ Bu antlaşma ile İngiltere, İran'ı Rusya ve Fransa ittifakına karşı bir tampon devlet olarak yerleştirmiş oluyordu.

Fransa'nın Çar I. Pavel'in öldürülmesiyle Ruslar ile birlikte Hindistan üzerine bir sefer yapma düşüncesi gerçekleşmemiş olsa bile Rusya bu fikri sürekli taze tutmayı

⁴⁶³ P. Sykes, a.g.e., s.108 vd.

⁴⁶⁴ M. Rywkin, *Asya'daki Rusya*, İstanbul 1975, s.10 vd.

⁴⁶⁵ Bu antlaşma metni için bkz. P. Sykes, a.g.e., s.109.

başarmıştı. Nihayet 1806 yılında tek başına İran istikametinde ilerlemeye başladı. Bunun üzerine İran hem İngiltere'den hem de Fransa'dan yardım talebinde bulunmuş, fakat İngilizler bu taleplere sessiz kalmışlardı. Bunun sebebi Avrupa'da başlayan Fransız-Rus savaşı esnasında İngilizlerin Rusya'ya açıktan destek vermesiydi. O sebeple Napolyon, 7 Mayıs 1807 tarihinde Finkestein kasabasında İran ile bir araya gelerek bir anlaşma imzaladı.⁴⁶⁶ Bu anlaşmayla Fransa İran üzerinde nüfuz tesis ederek İngiltere'nin Hindistan'daki menfaatlerine ve hâkimiyetine bir adım daha yaklaşmış oluyordu.

Fransa-İran ittifak antlaşmasının hemen akabinde Napolyon, Rusları Friedland meydan muharebesinde bozguna uğratmasından sonra Rusya ile de yeni bir antlaşma tesis etti. 7 Temmuz 1807'de Çar I. Alexander ile Tilsit'te bir araya gelen Napolyon, tam bir ittifak antlaşması imzaladı. Tilsit Antlaşması'yla Fransa ve Rusya bir kez daha Hindistan'a inme projesini canlandırmak istemişlerdi.⁴⁶⁷

Tilsit Antlaşması, Fransa-İran ilişkilerinde gerginliğe sebep oldu. Çünkü Fransızlar, İran ile yaptıkları antlaşmada, Rus işgali altındaki toprakların İran'a iadesiyle ilgili taahhütlerini yerine getirmemişlerdi. Fransız itibar ve nüfuzunun İran'dan büyük darbe aldığı bir dönemde İngilizler derhal harekete geçerek İran ile anlaşma zemini aramaya başladı. Tahran yönetimini olası bir Fransız-Rus seferinde İran topraklarına girecek olurlarsa bir daha çıkmayacakları yönünde ikna etmeyi başaran İngilizler, yapılan müzakerelerden sonra 12 Mart 1809 tarihinde yeni bir İngiliz-İran Antlaşması imzaladılar.⁴⁶⁸

İngilizler bu antlaşmanın hemen arkasından Afganistan ile de bir ittifak antlaşması imzalamak üzere harekete geçtiler. Bu hususta Afganistan hükümdarı Şah Şücâ ile görüşmek üzere elçi olarak Peşaver'e gönderilen Mountstuart Elphinstone, 17 Haziran 1809 tarihinde taraflar arasında Fransız-Rus ittifakına karşı bir anlaşma imzaladılar.⁴⁶⁹ Böylece İngilizler Hindistan'daki varlıklarını kuzeyde bulunan Afganistan ve İran ile ittifak antlaşmaları yapmak suretiyle güvence altına almaya çalışmışlardı.

---

⁴⁶⁶ G. Macmunn, a.g.e., s.81.

⁴⁶⁷ O. Yazıcı, "Rusların Sıcak Denizlere İnme Çabaları I; Afganistan'ın Uluslararası Politik Alanda Yerini Alışı", **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları I/1, (Ocak-Haziran 2001)**, s.107 vd.

⁴⁶⁸ W.A. Archbold, "Afghanistan, Russia and Persia", **The Cambridge History of India V**, New Delhi 1958, s.487.

⁴⁶⁹ A.Z.V. Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1981, s.221.

Tilsit Antlaşması ile sağlanan Fransız-Rus ittifakı daha sonraki dönemlerde bozulmuş olmakla birlikte Rusların İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'a inme iştahında bir azalma olmamıştı. Öncelikle Kafkasya üzerinden İran topraklarına saldıran Ruslar, 1813 tarihinde büyük bir zafer elde ettiler. Bu savaşın sonunda imzalanan Gülistan Antlaşması ile Rusya işgal ettiği İran topraklarını muhafaza ediyor, karşılığında ise Abbas Mirza'nın velihtliğini kabul ediyordu.⁴⁷⁰

1.1. İngilizlerin Afganistan'ı Nüfûz Altına Alma Çabaları

Rusya'nın İran karşısındaki bu büyük başarısı, İngilizlerin dikkatini bir kez daha İran'a çevirmesine sebep oldu. İngilizler daha önceki imzaladıkları anlaşmalara binaen oluşan politik ve ticari nüfuzlarını korumak ve dengeyi sağlamak amacıyla harekete geçtiler ve İran Hükümeti'yle 14 Kasım 1814 tarihinde bir dostluk ve ticaret antlaşması imzaladılar.⁴⁷¹ Bu antlaşmanın hemen akabinde İngiliz Hükümeti bölgeyi daha iyi tanıma ve bilgi toplama amacıyla bölgeye sivil ve asker memurlarını gönderdi. İlk giden memur ise Mounstuart Elphinstone olmuştu. Daha sonra Charles Masson ve Alexander Burnes ile beraber John Wood, Percival Burton Lord ve Robert Leech bölgeye gitmiştir.

İngilizlerin İran ile bir antlaşma yapmış olması Rusları bir süreliğine de olsa bölgeden uzak tuttu. Ancak Rus Çarı I. Alexander'ın ölümünden istifade etmek isteyen İran Şahı Feth Ali Şah, Rusları işgal etmiş oldukları İran topraklarından çıkarmak üzere 1826 tarihinde harekete geçti. Ancak Rusya'ya savaş ilan eden İran, İngilizlerden ümit ettiği yardımı alamadı. Ruslar karşısında bir kez daha mağlup oldu ve şartları oldukça ağır olan Türkmençay Antlaşması'nı 1828 tarihinde imzalamak zorunda kaldı.⁴⁷² Böylece İran'ı tam anlamıyla nüfuzu altına alan Rusya, bütün ilgisini Balkanlar ve Kafkaslar'daki Türk topraklarına çevirdi. Diğer taraftan İngilizler, Rusların bu kazanımlarından endişeye düşerek onların muhtemel bir Hindistan seferine karşı yeni tedbirler almak üzere harekete geçtiler. 1829 yılında Yarbay George de Lacy Ewans tarafından kaleme alınan "*On the Practicability of an Invasion of British India*" adlı bir kitap ile Sir John McNeil'in yazmış olduğu "*Rusya'nın Doğudaki İlerleme ve Mevcut Durumu*" adlı bir makalesi yayımladı. Her iki eserde de Rusya'nın Herat'ı etki sahasına alma ve oradan Hindistan'a ilerleme görüşüne hâkim olduğunu belirtilmiş olması İngiliz

⁴⁷⁰ A. Fletcher, **Afghanistan**, New York 1966, s.75 vd.

⁴⁷¹ O. Yazıcı, *Rusların Sıcak Denizlere İnme Çabaları*, s.109.

⁴⁷² A.N. Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara 1993, s.323.

kamuoyunda büyük ilgi uyandırdı. Her iki eser de Afganistan'a yapılacak bir Rus saldırısının kaçınılmaz olduğunu ve Rusların bu saldırıyı iki koldan yapılacak bir askeri harekâtla gerçekleştireceklerini öne sürmekteydi. Bu askeri harekâtlardan birincisi Hindikuş Dağları üzerinden Kâbil ve Hayber Geçidi yoluyla, diğeri ise Herat üzerinden Kandahar yoluyla olacağı yönündeydi.⁴⁷³

Dönemin Başbakanı Lord Ellenborough, İngiliz kamuoyunda tartışılan bu meseleyle ilgili olarak 1830 yılı başında Hindistan Genel Valisi Lord Bentinck'e bir mesaj göndererek Rusların neden Orta Asya'da olmak istediklerini ve alınabilecek karşı önlemleri tespit etmesi emrini verdi.⁴⁷⁴ Bu gelişmeler üzerine Hindistan Genel Valiliği yaptıkları tahkikatlarda Hindistan'a yönelik muhtemel bir Rus harekâtının birinci yol olarak Hazar'dan Astrabad'a ve oradan Meşhed ve Herat yoluyla Kandahar'a yapılacağını Hindistan'a ise Bolan Geçidi yoluyla girileceğini öngörmüştü. İkinci yol olarak da Kâbil üzerinden Hayber Geçidi yoluyla Pencâb bölgesine girileceği varsayılmıştı. Ancak özellikle kış mevsiminde Hindikuş Dağlarının aman vermez yollarının tercih edilmesinin Ruslar açısından verimli olmayacağını, geriye daha ılıman bir iklime sahip olan Herat-Kandahar yolundan yapılacağı kanaati hâkim olmuştu. Doğu Hindistan Şirketi görevlilerinden John Hobhouse, Herat kentinin önemini İngiliz Avam Kamarasında şu cümlelerle belirtmekteydi: *"Bu şehir, Orta Asya'daki tüm şehirler ve devletlerin en önemlisidir. Bu şehre hâkim olan güç hem İran, hem Türkistan hem de Hindistan'ı tehdit eder vaziyettedir"*.⁴⁷⁵ Gerçekten verimli bir vaha üzerinde bulunan ve askeri bir harekâta gerekli olabilecek malzemeleri sağlayabilecek durumda olan Herat, Kâbil'e ve Kandahar'a yapılacak olan askeri harekâtın başlangıç noktası olmaya oldukça elverişli bir konumdaydı.⁴⁷⁶ Bu sebeple Herat bölgesine giden Alexander Burnes İngiliz Hükümetine sunduğu Herat Raporunda Herat ile ilgili tafsilatlı bilgiler

⁴⁷³ George de Lacy Ewans, a.g.e.,s.25.

⁴⁷⁴ Ellenborough konuyla ilgili olarak yaptığı değerlendirmede *"Rusya'nın ılımlı yaklaşımı ve güvenine ne güvenebiliriz ne de İndus'a yaklaşmasına izin verebiliriz. Yaklaşması halinde bir karşı koyma ile yüzleşmek zorunda kalacaktır. Bu durumda Rus saldırısından korkmuyor fakat Hindistan ve bölge prensleri arasında geliştirdiğimiz ittifakların moral olarak etkilenmesinden çekiniyoruz. Sürekli askeri hazırlık gerekliliği ile katlanacağımız mali sıkıntılara dehşetle bakıyoruz, sadece bu alanda bir Avrupa ordusuyla tanışmak değil, aynı zamanda kendi İllerimizde ve Eyaletlerimizdeki huzurumuzu korumak için de. Bu, yalnızca Hindistan'daki mali kaynaklarımıza zarar verecek kadar büyük bir harcama yapmakla kalmıyor, aynı zamanda Avrupa Politikamızın serbest seyrini kontrol etmek için önemli bir olaydır..."*. demekteydi. Bkz. M. Ewans, a.g.e., s.14.

⁴⁷⁵ M. Ewans, a.g.e., s.14.

⁴⁷⁶ M. Ewans, a.g.e., s.14.

vermiş ve şehrin idari, askeri, coğrafi, sosyo-kültürel ve demografik yapısına dair önemli saptamalarda bulunmuştur.⁴⁷⁷

Herat'ın stratejik önemini iyi anlayan İngiliz Hükümeti her ne pahasına olursa olsun bu kenti kontrol etme kararlılığını gösterme kararı alarak Ruslar ile aralarında yeni bir çekişme sahası ortaya çıkardılar. Bunun için İngilizler tehditlere yönelik olarak Rusya ve İran arasındaki bölge ile Hindistan ve Afganistan arasında kalan bölge hakkında güvenilir ve daha fazla bilgi toplamak amacıyla keşif yapma imkânlarını araştırmaya başladı. Bu keşif İndus Nehri vasıtasıyla yapılacaktı. Ellenborough'a göre ticaret bir ülkenin bayrağını değil ticaretini takip ederdi. Bölgede ticaret yaparken etki ve güven sağlanabilirdi.⁴⁷⁸

Kısa bir süre sonra İndus Nehri'nin haritasını çıkaracak, keşfini yapacak ve nehrin Kuzeybatı Hindistan rotasındaki ticari potansiyelini ortaya koyacak bir seyahat planı hazırlandı. Bu tarzda bir seyahatin planlanması şüphesiz Sind Emirleri arasında hoşnutsuzluk yaratacaktı. Buna mani olmak için İngilizler tarafından Ranjit Singh'e altı tane hediye at ve beraberinde farklı hediyeler gönderildi. Görev için genç ve zeki bir subay olan Alexander Burnes seçilmişti. Bu seyahatte Burnes, İndus Nehri üzerinden seyahat ederek hediyeleri Ranjit Singh'e teslim edecek böylece aynı zamanda nehir hakkında istihbarî bilgiler toplayacaktı. Alexander Burnes zorlu ve fırtınalı bir yolculuktan sonra hedefe ulaşmış ve nehir hakkında keşifler yapabiliyordu. Alexander Burnes Ellenborough'un ümit ettiğinin aksine İndus Nehri'nin sığ ve değişken doğasının ticari faaliyetlere engel olabileceğini rapor etmişti. Burnes 1832 yılında tekrar bölgeye gönderilmiş ve bu defa Kâbil, Belh ve Buhara'da gözlemlerde bulunmuş buradan İran'a ve Buşehr'e geçmiş ve oradan deniz yoluyla Hindistan'a dönmüştü. Daha sonra Londra'ya gönderilmiş ve raporlarını İngiliz Hükümeti'ne sunmuştu. Bölge hakkındaki raporları çok ilgi çekmiş ve "*Buhara'lı Burnes*" olarak anılmaya başlamıştı.⁴⁷⁹

İngilizler, Rusya ile aralarına birer tampon devlet inşa etmeye çalışırken İran'ın kaybettiği topraklardan vazgeçmediğini gören Ruslar, onları Tahran'daki büyükelçileri Kont Simoniç aracılığıyla Türkistan ve Afganistan istikametlerinde ilerlemeye teşvik

⁴⁷⁷ Bkz. G.H. Huttman, a.g.e., s.45.

⁴⁷⁸ M. Ewans, a.g.e., s.14.

⁴⁷⁹ A. Burnes, **Travels into Bokhara. Being the account of a journey from India to Cabool, Tartary and Persia. Also, narrative of a voyage on the Indus from the sea to Lahore**, London, 1834.

etmeye başlamıştı.⁴⁸⁰ Kont Simoniç, İran Hükümeti'ne eğer Merv ve Herat istikametine bir harekât yapacak olurlarsa Rusya'nın kendilerine destek olacağını ve İran'dan almakta oldukları savaş tazminatından vazgeçeceklerini bildirdi. Bunun üzerine İran Hükümeti Abbas Mirza'nın komutası altında büyük bir orduyu 1833 yılında Herat üzerine sevk etti. Herat'ı kuşatma altına alan İran ordusunda beklenmedik bir gelişme yaşandı. Abbas Mirza'nın ani ölümü İran'ın bu askerî harekâtını akim kıldı ve İran ordusu geri çekilmek zorunda kaldı.⁴⁸¹

Bu olay bir kez daha İngilizlerin, Afganistan ve İran politikalarını gözden geçirmesine sebep oldu. Rusya'nın İran üzerindeki etkisini kullanarak Afganistan içlerine yayılma göstereceği ihtimali İngiltere'yi iyice rahatsız etmiş ve korkularını arttırmıştı. Mevcut durumu Hindistan Genel Valisi İngiliz Hükümeti'ne şu sözlerle bildirmekteydi; *“Rusya'nın amacı doğu ve batı yönündeki yolların hâkimi olan ve merkezi konumda bulunan İran'ın genişlemesi ve güçlenmesini sağlamaktır. İran Rusya'nın rakibi olamaz ve gücünün artması yalnızca Rusya'nın saldırgan emellerini arttırır. Rusya'nın politikasının ne olacağı Herat'ı ele geçirdikten sonra ortaya çıkacaktır, bunu şu an için düşünmek gereksizdir fakat bunu müttefiki İran Şahı'nın desteğini aldıktan sonra bu noktaya ulaşmasını inkâr etmek imkânsızdır. Bu düzeye ulaştıktan sonra İngiliz Hindistan'ı aleyhinde bir askeri harekât ilan etmesini görmezden gelmek zordur. Bu durumda Afgan kabileleri de bu harekâta katılacaktır.”*

⁴⁸² İngiliz Genel Valisinin bu sözleri yaklaşmakta olan Rus tehlikesinin ipuçlarını vermektedir.

1.2. İngilizlerin Afganistan'da İktidarı Değiştirme Girişimleri

İngilizlerin 1800'lü yıllardan itibaren Afganistan cihetindeki politikalarını uzun vadede İndus Nehri'ni seyrüsefere açmak ve Hindistan'da ürettiği ticari malları bu yol ile Afganistan ve Türkistan'a taşımak üzerine kurmuştu. Ayrıca bu sayede Rusya'nın Buhara üzerinden Afganistan'a yaptığı ticareti önlemek amacındaydı. Böylece İngiliz nüfuzunu Türkistan'da yaymış olacaktı.⁴⁸³ Ancak Rusya'nın desteğiyle Herat kapılarına ulaşan İranlılar yüzünden İngilizler bölgede yeni bir siyaseti derhal devreye soktular. Bu

⁴⁸⁰ O. Yazıcı, *“Rusların Sıcak Denizlere İnme Çabaları”*, s.111.

⁴⁸¹ M. Saray, *“Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti”*, *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, S.34, (1984), s.405.

⁴⁸² G. F. Barnes, *The Anglo-Afghan Wars 1839-1919*, 2014, s.16.

⁴⁸³ J. Roselli, *Lord William Bentinck: The Making of a Liberal Imperialist 1774-1839*, California 1974, s.232.

politika her ne pahasına olursa olsun Afganistan'ı tam anlamıyla kontrol etme üzerine kurulmuştu. O sebeple bir yandan Kuzey Hindistan'da buluna Sih lider Ranjit Singh ile ittifak arayışlarına giren İngiliz Hükümeti diğer yandan Afganistan Emiri Dost Muhammed Han ile görüşmenin yollarını aramaya başladı.

Bu sırada İran, 1837 yılında bir kez daha Rusya'nın tam desteğini alarak Herat'ı kuşattı. Gelişen olay üzerine Dost Muhammed Han İngilizlerden yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Lord Auckland, Dost Muhammed Hanı yakından tanıyan ve raporunda onun kişisel özelliklerini⁴⁸⁴ tespit edip İngiliz Hükümeti'ne bildiren Alexander Burnes'ü ve beraberindeki bir heyeti Afganistan'a gönderdi.⁴⁸⁵ Heyet Peşaver-Celalabad yoluyla Kâbil'e geldiğinde oldukça görkemli bir törenle karşılandı. Dost Muhammed Han, Herat'ı kuşatan İran ordusuna karşı 1833'te olduğu gibi İngilizlerin açık desteğini istedi. Ancak Burnes, Herat meselesinden önce Sihler ile Afganlar arasında bir problem olan Peşaver meselesinin halledilmesini istedi. Bu talep karşısında Dost Muhammed Han, Sihlerin önce Keşmir'i sonra da Pencâb'ı işgal edip Afgan toprakları üzerindeki faaliyetlerine devam ettiklerini söyleyerek İngilizleri Sihlere destek vermemeleri konusunda uyardı. Herat konusunda askerî yardım talebini yineledi ve görüşmeler sona erdi.⁴⁸⁶

Alexander Burnes, Dost Muhammed Han'ın taleplerini İngiliz Hükümeti'ne bildirmiş ve gelecek cevabı beklemeye başlamıştı. Bu sırada Alexander Burnes'in Rusya'nın Orta Asya'daki Faaliyetleri ile ilgili raporunda belirttiği Rus temsilci⁴⁸⁷ Yüzbaşı Vitkeviç'in Kâbil'e gelmiş ve Dost Muhammed Han ile Rusya adına bir görüşme yapmak istediğini bildirmişti. Ancak İngilizlerden yardım göreceği ümidini taşıyan Dost Muhammed Han, bu teklifi kabul etmemişti. Alexander Burnes tarafından Lord Auckland'a gönderilen ve Dost Muhammed Han'ın İngiliz yanlısı siyaset takip etmek istediği ve bir Afgan şehri olan Peşaver'in kendilerine iade edilmesi hususundaki

⁴⁸⁴ Bkz. A. Burnes, a.g.e., s.376 vd.

⁴⁸⁵ A. Burnes 1837 yılının Kasım ayında yola çıktı ve Kabil'e varması neredeyse bir yılı buldu. Kabil'e vardığında her şey değişmiştir. A. Burnes bu durumu şöyle anlatmaktadır; "*Buraya ticaretle ilgilenmek, araştırmaları denetlemek ve dağ geçitlerini incelemek amacıyla geldim, aynı şekilde şu saatten sonra olayları takip edip değerlendirme ve ne yapılacağına karar verme amacına dönüştü, fakat görünen o an hâlihazırda zaten gelmiş.*" Bu sözlerle A. Burnes'in sadece ticari amaçla değil sonradan politik bir göreve dönüşen bir amaçla bölgeye geldiği görülmektedir. Bkz. J.W. Kaye, **History of the War in Afghanistan, Vol. I**, London 1852, s.176.

⁴⁸⁶ O. Yazıcı, **Modern Afganistan'ın Kuruluşu (1834-1922)**, Malatya 2011, s.38 vd.

⁴⁸⁷ Bkz. G.H. Huttman, a.g.e., s.23.

talebini içeren raporuna Lord Auckland müspet cevap vermedi.⁴⁸⁸ Aksine Dost Muhammed'in Peşaver üzerindeki tüm haklarından vazgeçmesi gerektiği ve Ranjit Singh ile anlaşmasını isteyen bir cevap gönderildi.⁴⁸⁹

İngilizlerin bu menfi tavrı karşısında oldukça derin üzüntüye kapılan Dost Muhammed Han, Alexander Burnes liderliğindeki elçilik heyetinin Kâbil'den ayrılmasını istedi. Hemen arkasından da Rus temsilci Yüzbaşı Vitkeviç ile görüşmeyi kabul etti.⁴⁹⁰ Bu görüşmede Rusya ile ticarî işbirliğini kabul eden Dost Muhammed Han, Ruslardan Herat önlerinde bulunan İran ordusunun bu emelinden vazgeçirilmesini istedi. Diğer taraftan da Afganistan'ın Rusya'nın siyasî desteğine ihtiyacı olduğunu ilan etti.⁴⁹¹ Hindistan'da göreve başladığı andan itibaren Sihlerle dayanışma içerisinde olan Lord Auckland, Afganistan'ın Rusya'ya yaklaşması karşısında telaşa kapıldı. Dost Muhammed Han yerine o sırada Peşaver'e sığınmış olan Şah Şücâ'yı iktidara getirmek üzere harekete geçti.⁴⁹²

2. İNGİLİZLERİN AFGANİSTAN'I İŞGALİ

Lord Auckland'ın, gerek Alexander Burnes ve gerekse Chares Masson gibi bölgeden istihbarat bilgileri paylaşan ve Dost Muhammed Han'ın desteklenmesini isteyen memurların görüşlerini hiçe sayarak, Sih lider Ranjit Singh'in işgali altında olan Peşaver'in Afganistan'a verilmesinde ayak diremesi Afganistan ile İngilizler arasındaki savaşın yolunu açtı.⁴⁹³ Rusların aynı anda Kâbil'de Dost Muhammed ile bir anlaşmaya varmaları İngilizlerin telaşını artırmıştı. O sebeple derhal alınacak önlemler konusunda tartışmalar başladı. Bu sırada Afganistan probleminin yanında Nepal ve Burma sınırlarında da sorunlar yaşayan İngilizler, Rusların bir yandan Herat kapılarına dayanması, öte yandan Kâbil ile siyasi işbirliğini geliştirmesi üzerine iyice köşeye sıkıştırılmış oluyordu.

---

⁴⁸⁸ J.A. Norris, a.g.e., s.126.

⁴⁸⁹ M. Ewans, a.g.e., s.18 vd.

⁴⁹⁰ M. Runion, **The History of Afghanistan**, 2007, s.76.

⁴⁹¹ O. Yazıcı, a.g.e., s.39.

⁴⁹² M.A. Terentyef, **Russia and England in Central Asia I**, Calcutta 1876, s.326; J.A. Norris, **The First Afghan War 1838-1842**, Cambridge 1697, s.89 vd.

⁴⁹³ Bu olanların etkisini fark eden Burnes tüm sorumluluğu üzerine alarak ve bir emir almadan Şah'ın girişimini reddetme karşılığında Serdarlara Kandahar'ı İran'a karşı koruma ve yüklü bir para teklifinde bulundu. Ayrıca subaylarından birisi olan Dr. Leach'i serdarları hizada tutmak amacıyla Kandahar'a gönderdi. Burnes Aucland tarafından bu eylemde bulunduğu için şiddetli bir şekilde eleştirilecektir ve daha sonra ise Auckland Burnes'ün aslında doğru bir adım attığını kabullenecektir. Bkz. J.A.Norris, a.g.e., s.131; M. Ewans, a.g.e., s.17 vd.

Lord Auckland, Afganistan konusunda üç seçeneği tartışmaya açtı. Bunların ilki İndus'un gerisinde savunma pozisyonunda kalmak ve bekle-gör politikası uygulamaktı. İkincisi Kâbil ve Kandahar'daki aşiret reislerine yardım ve destek sözleri verip onları Rusya ile yakınlaşan Dost Muhammed Han'a karşı ayaklandırmaktı. Üçüncü seçenek ise 1809 yılında tahtan indirilen ve İngiliz Hindistan'ında yaşayan eski Emir Şah Şücâ'nın desteklenerek Afganistan'da tahta iade edilmesiydi.⁴⁹⁴

Birinci seçenek mutlak mağlubiyet anlamına geldiği için üzerinde çok durulmadı. Çünkü böyle bir durumda Ruslar askerî ve siyasî varlıklarını Hindistan sınırına kadar getirebilirlerdi. Dost Muhammed Han'a karşı aşiretlerin desteklenmesi de oldukça riskli görüldü. Çünkü aşiretlerin büyük bir kısmı Dost Muhammed Han'a meyletmiş, Sihlere ise amansız düşman olmuşlardı. Sonuçta üçüncü seçeneğin uygulanmasına karar verildi ve Lord Auckland, Hindistan'a sığınmış bulunan Şah Şücâ'yı, Afganistan'da yeniden tahta çıkarmak ve böylelikle Afganistan'da oluşacak dost bir yönetimin, İngiliz menfaatlerini Rus ve İranlılara karşı koruyacağını düşünmekteydi. Ancak bunu gerçekleştirebilmek önemli bir gücün harekete geçirilmesi ile mümkündü. Dolayısıyla Lord Auckland da bunu yaptı ve Mayıs 1838'de büyük bir orduyu Afganistan'a sevk etme kararı aldı.⁴⁹⁵

Lord Auckland, önce Sih lideri Maharaca Ranjit Sing'e görüşme memuru sıfatıyla Sir William Macnaghten'i göndererek İngilizlerin tekliflerini ona ilettili. Bu teklife göre; 1. Sihler, İngiliz desteğini alarak Kâbil üzerine yürüyecek, aynı zamanda da yanında Şah Şücâ'nın da katıldığı bir İngiliz ordusu Şikârpur'dan Afganistan'a doğru ilerleyecek, İngiliz Hükümeti Şah'a para ve subay verecektir. 2. Ranjit Sing idaresindeki Sihler, Dost Muhammed'i iş başından uzaklaştıracak, bunun için gerekirse

---

⁴⁹⁴ Lord Auckland, 12 Mayıs 1838'de hükümetine yazdığı raporunda: "...Yapılabilecek işlerden birincisi bizim savunma tedbirlerimizi Sind ırmağı boylarına hasredip, Afganistan'ı kendi haline bırakmaktır; İkincisi Kabil ve Kandehar'daki serdarlara yardım ederek Afganistan'ı kurtarmaya çalışmak; üçüncüsü Ranjit Sing ordularının bizim ögüt ve denetlememize tâbi olarak Kabil üzerine yürümesine müsaade etmek veya onu bu işe kıskırtmak ve bu ilerlemeyi desteklemek için yukarıda anlatmış olduğum gibi Şah Şücâ başkanlığında bir seferi kuvvet göndermektir.... İlk yol bizim için kesin bir yenilgi olur ve sınırlarımız üzerinde İran ve Rus entrikalarına serbest bir kapı açar, ikinci yol hanlılardan çok Sihlere karşı düşmanlık duyguları besleyenlerin Afganistan'ın Barakzay Serdarlarının gücünü artırmaya yarar; bunların eline geçecek savaş gereçlerini Sihlere karşı kullanmaları muhtemeldir, üçüncü yola gelince, Herat başarı ile düşmana karşı koyabildiği takdirde bu yol en uygun görünür ve eğer devlet Herat'daki Kâmran'ın hâkimiyetindeki Sadozay devleti hanlıların eline düşerse yine en çok tavsiyeye değer yol budur..." diyordu. Bkz. Y.H. Bayur, **Hindistan Tarihi III**, Ankara 1993, s. 255 vd.

⁴⁹⁵ Bkz. J.A. Norris, *a.g.e.*, s. 176 vd;

Şah Şücâ'nın kuvvetlerini de kullanacaktır.⁴⁹⁶ Ancak Maharaca Ranjit Sing, bu savaşın doğrudan tarafı olmak yerine İngilizleri desteklemek suretiyle gerçekleştirilmesinde ısrar etti. Çünkü yapılacak olan askerî harekâta kuvvetlerin tamamının Sihlerden oluşturulması Afganistan ahalisinde infial yaratacağı fikrinin ağır basmasına sebep olmuştu. Sonuçta girişilen harekâta tamamen İngiliz birliklerinin kullanılmasına karar verilmişti.⁴⁹⁷ Böylelikle Ranjit Singh, Rusların karşısında İranlıların düştüğü duruma düşmemiş oluyordu. Ludiana'da İngiliz koruması altında yaşamakta olan Şah Şücâ'nın Afganistan tahtına geçirilmesi hususunda anlaşılan taraflar, 26 Haziran 1838'de Tripartite'de bir anlaşma imzaladı.⁴⁹⁸ Bu antlaşmaya göre Şah Şücâ, İngiliz ordusunun ana kuvvetleriyle Kandahar üzerinden Kâbil'e gidecek, büyük oğlu Timur Mirza ise Sih ordusunun yardımıyla Hayber üzerinden Kâbil'e hareket edecekti.⁴⁹⁹

Lord Auckland'ın Afganistan'a yapılacak harekât planı Londra'da öğrenildiği zaman büyük huzursuzluk yaşandı. Çoğunlukla Wellington taraftarlarının itiraz ettiği bu plan İngiliz parlamentosunda görüşüldü ve Auckland'a Şah Şücâ seçeneğini ve işgal harekâtına İngiliz birliklerinin dâhil olmasını onayladıklarını bildirdiler. Aynı zamanda Lord Auckland'a Dost Muhammed ve Kandahar Serdarları ile tekrar görüşme ve uzlaşma yolunun bulunması için de yetki verdiler ve bu teşebbüste geç kalmaması ve zaman kaybetmemesi yolunda telkinde bulundular. Ancak Auckland bu uyarıları dikkate almadı ve 1 Ekim'de bir bildiri yayınlarak Dost Muhammed'in Rus Hükümeti'yle yakınlaştığı ve İngilizlere düşmanlık beslediği gerekçesiyle Afganistan'a müdahale edeceğini açıkladı.⁵⁰⁰

Lord Auckland'ın yayınladığı bildiri, Afganistan'dan önce İran'da etkisini gösterdi ve bu ülke Herat'ı kuşatan kuvvetlerini süratle geri çekti. Böylelikle İngilizlerin Afganistan'a asker sevk etmesini gerektiren başlıca sebep ortadan kalkmış oluyordu.

⁴⁹⁶ Bkz. J.A. Norris, *a.g.e.*, s. 188 vd; W. A. J. Archbold, *a.g.m.*, s. 495.

⁴⁹⁷ M.A. Terentyef, *a.g.e.*, s.326; A. Fletcher, *a.g.e.*, s.87.

⁴⁹⁸ Bu anlaşmanın ana hükümleri şunlardır: Şah Şücâ tahta çıktıktan sonra Ranjit Sing'in elinde bulunan bütün yerlerin ona ait olduğunu tanıyacaktı. Şikârpur kent ve bölgesi ile Sind ülkesinin, bu adı taşıyan ırmağın sağ kıyısında bulunan kısımlarının mukadderatının tayininde Şah Şücâ İngiliz hakemliğini kabul eder. Şah, Sind ülkesi üzerindeki hâkimiyetinden vazgeçer. Şah Şücâ, Kâbil'e hâkim olduktan sonra Herat hâkimi Kâmran'ın ülkesini ele geçirmeye kalkışmayacaktır. Şah ile Maharaca birbirlerine elçi, mektup ve hediyeler gönderecek, her iki taraf birbirine denk davranacak ve belirli şartlarda yardımlaşacaktır; Şah Şücâ, İngiliz ve Sih hükümetlerinin bilgisi ve rızası dışında hiç bir yabancı devletle münasebete girişmeyecek ve Afganistan yolu ile onların ülkelerini istilâ etmek isteyen herkese karşı koyacaktır. Bkz. J. A. Norris, *a.g.e.*, s.234; Ayrıca bkz. J. D. Cunningham, **A History of Sihs**, Delhi 1955, s.198.

⁴⁹⁹ A. Fletcher, *a.g.e.*, s.87.

⁵⁰⁰ M. Ewans, *a.g.e.*, s.24 vd.

Ancak İngiliz ordusunun harekete geçeceği bir sırada gelen bu habere rağmen seferden vazgeçilmedi. Auckland, 8 Kasım 1838’de yeni bir bildiri yayımlayarak, “*Afganistan’da düşman birinin (Dost Muhammed) yerine dost bir kimseyi (Şah Şücâ) işbaşına getirmek ve kuzey-batıdan İran) gelebilecek saldırılara karşı birlik oluşturabilmek için*” bu seferinden vazgeçmediklerini beyan etti.⁵⁰¹

2.1. İşgal Harekâtının Başlaması

Lord Auckland’ın planladığı Afganistan’ın işgali öncesi Hindistan ve Pencâb’ta toplanan İngiliz ordusu için Bengal nizamî kuvvetlerinden 7.500 ve Bombay kuvvetlerinden 5.500 olmak üzere toplam 13.000 kişilik bir kuvvet hazırlandı. Bunlara ilaveten Şah Şüca’ya bağlı Hindistan Müslümanları ve Nepallilerden mürekkep 6.000 kişilik bir yardımcı kuvvet de bulunuyordu. Böylece İngilizlerin hazırlamış oldukları ve Aralık 1838’de Pencâb’da toplanan ordunun toplamı 19.000 kişiye ulaşıyordu. Bu orduyu nöker, köle, hamal, sanat erbabı, muhtelif emtia satan tüccar ve bunların kadın ve çocuklarından oluşan 15.000 kişilik bir artçı kuvvet takip edecekti. Yine orduya ait levazım ve cephaneyi taşıyan fil, deve, katır, eşek sayısı 30.000’e ulaşıyordu.⁵⁰²

İngiliz ordusunun kumandanlığına aynı zamanda Bombay kuvvetlerinin başında bulunan General Sir John Keane atanmıştı. Sir William Macnaghten, Şah Şüca nezdinde elçi, Alexander Burnes da yine Kalat Han’ın sarayına elçi olarak gönderildi. Afganistan’a hareket etmeden önce Sih lider Maharaca Ranjit Sing, hazırlanan bu orduyu Fîruzpûr’da teftiş etti. İngilizlerle Maharaca arasındaki görüşmeler sonucunda, birliklerin daha kısa ve güvenli olmasına rağmen Sihlerin kontrolündeki Lahor ve Peşaver yolu yerine, geçilmesi güç olan Sind ve Belucistan üzerinden Afganistan’a sevk edilmesi kararlaştırıldı.⁵⁰³

18 Şubat 1839 tarihine kadar toplanan 38.000 asker 30.000 yük hayvanından oluşan askeri kuvvetler, Bikkur civarında oryantalist John Wood tarafından etüdlere tafsilatlı bir şekilde yapılan ve Mounstuart Elphinstone tarafından da bilgileri

⁵⁰¹ M. Saray, a.g.e., s. 57; W. A. J. Archbold, a.g.m., s. 499.

⁵⁰² O.Yazıcı, “*Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları*”, s.55; Afganistan’ı işgal için hazırlanan İngiliz ordusunun mevcudu Gulam Muhammed Gubar, **Afganistan der Mesir-i Tarih**, Tahran 1374, s. 523’de toplam 54.000 asker ve 12.000 artçı, 30.000 deve olarak verilmiştir. Yine J.A. Norris, bu sayıyı 38.000 asker ve 30.000 deve olarak verir. Bkz. J. A. Norris, a.g.e., s. 254.

⁵⁰³ Gulam Muhammed Gubar, a.g.e., s. 523 vd;

raporlanan İndus Nehri'ni⁵⁰⁴ geçerek Charles Masson'un raporunda detaylı olarak bilgilerini aktardığı Şikârpur'da birleştiler.⁵⁰⁵ Ordu 380 km uzaklıkta bulunan Kandahar'a yürümek için burada tüm hazırlıklarını tamamlamıştı. Ancak İngiliz ordusunun kolaylıkla Afganistan'ı ele geçirme ümidi daha yolun başında iken kırılmaya başladı. Geçilecek olan Şikârpur-Gomal Geçidi güzargâhında oldukça geniş bir çöllük alanın olması ordunun ilerlemesini engellemeye başlamıştı. Her ne kadar daha önce bölgeye gönderilen İngiliz memurların özellikle Mounstuart Elphinstone'un Gomal ve Şikarpur bölgesi ile ilgili verdiği istihbarat raporları⁵⁰⁶ harekâta katkı sağlasa da sahada uygulanırken pek çok zorluk kendisini göstermeye başladı. Özellikle Kandahar Serdarlarının tutumu ve direnç gösterip göstermeyecekleri konusunda şüpheler ortadayken, Machnaghten harekâtın bir an önce tamamlanması için acele ediyor ve General Cotton'a ilerleme konusunda baskı yapıyordu.⁵⁰⁷

Macnaghten'in baskıları sonucunda Alexander Burnes'un raporunda her mevsim geçilebilir özellikte olduğunu belirttiği⁵⁰⁸ Bolan Geçidi'ne kadar olan 170 km'lik çorak topraklarda geçen on günlük yürüyüş, ordunun geri hizmette yer alan görevlilerinin sayısını yarıya indirmişti. Ayrıca bu süre zarfında sadece bir aylık erzak kalmıştı. Üstelik geçilen her yerde yerel kabile reisleri yardım konusunda tamamen isteksiz davranmış, gece baskınları ile geri hizmet görevlilerinin büyük kısmı öldürülmüş ve yük hayvanları yağmalanmıştı. Bu şartlar altında General Cotton askerî birliği Quetta geçidine yönlendirdi. Burada General Keane'yı bekleme kararı alındı. Ancak General Keane yavaş hareket ederek ancak Nisan ayında Quetta'ya ulaşabildi. Burada birleşen kuvvetler tekrar yürüyüşe geçerek Khojak Geçidi'ne yöneldiler. Bu geçit Bolan Geçidi'nden daha zorlu bir geçitti ve ağır silahlar bazı bölümlerde elle taşınmak zorunda kalmış ve bazı hayvanlar bu geçitte kaybedilmişti.⁵⁰⁹

---

⁵⁰⁴ Bkz. A. Burnes, a.g.e., s.328-338, C.Masson a.g.e. s.353, M. Elphinstone, a.g.e., s.145-151 vd.

⁵⁰⁵ Bkz.C.Masson a.g.e. s.353-260

⁵⁰⁶ Bkz. M. Elphinstone, a.g.e., s.153-155.

⁵⁰⁷ M. Ewans, a.g.e., s.25.

⁵⁰⁸ G.H. Huttman, a.g.e., s.26.

⁵⁰⁹ M. Ewans, a.g.e., s.26 vd.

2.2. Kandahar'ın Ele Geçirilmesi

General Keane, Kuetta'da Alexander Burnes'ü Charles Masson'un raporunda hakkında istihbarat bilgileri⁵¹⁰ paylaştığı Kalat Hanı Mihrab Han ile görüşmeye göndermişti. Mihrab Han'dan baskı ile bir miktar erzak almayı başaran İngiliz kuvvetleri, bu ikmalden sonra kuzeye yönelerek Hoca Ümran Dağları üzerindeki Kötel Köşk'e ulaştı. Kandahar'ı savunmakla görevli olan Serdarlar, bu mintıkayı 3.000 asker ile tutmuş ve İngiliz ordusunu beklemekteydiler. Ancak bu serdarlardan Hacı Han Kakerî, Şah Şücâ'dan aldığı mektubun tesiriyle savunmayı bırakıp, İngiliz kuvvetlerine destek verdi. Böylece Nisan ayının sonunda 20 Nisan 1839'da ilk askeri birlikler Şah Şücâ ile beraber Charles Masson'un raporunda tafsilatlı olarak savunmasına yönelik askeri, coğrafi, idari, sosyo-kültürel, ticari ve ekonomik bilgilerini⁵¹¹ verdiği Kandahar'a girmeye başladılar.⁵¹² Bölgede bulunan Dost Muhammed Han yanlısı serdarlar ise İngiliz ordusunun Kandahar'a girmesi üzerine Herat yönüne kaçtılar.⁵¹³

Şehrin ileri gelenleri tarafından oldukça büyük bir coşkuyla karşılanan Şah Şüca'ya Kandahar serdarları da bağlılıklarını bildirdiler. Yabancı kuvvetlerle geldiği halde büyük bir debdebe ile karşılanan Şah Şüca, Şehr-i Ahmedşahî'ye girdi. İngiliz ordusu yaklaşık iki ay boyunca Kandahar'da kalarak hem ikmal yapma hem de dinlenme imkânı buldu. Ancak bu süreçte meydana gelen iki olay Şah Şüca'nın halk nazarındaki yerini tayin etmesi bakımından önemlidir. Bunlardan ilki Kandahar'da Macnaghten tarafından Şah Şüca'ya imzalatırılan ve İngiliz kuvvetlerinden bir kısmının daimi surette Afganistan'a yerleşeceği ve giderlerinin de Afgan hazinesinden karşılanacağına dair yedi maddelik antlaşmanın duyulmuş olmasıydı. Bir diğer olay ise Kandahar'ın tanınmış ailelerinden birinin kızına tecavüz edilmesi ve bu fiili gerçekleştiren İngiliz askerinin cezalandırılmaması konusuydu. Bu iki olay Şah Şüca'nın kısa sürede halkın gözünden düşmesine sebep oldu.⁵¹⁴

⁵¹⁰ Bkz. C. Masson, a.g.e., s.98-106.

⁵¹¹ Bkz. C. Masson, a.g.e., s.279 vd.

⁵¹² M. Ewans, a.g.e., s.27 vd.

⁵¹³ M. Ewans, a.g.e., s.27.

⁵¹⁴ J.A. Norris, a.g.e., s. 267.

2.3. Gazne'nin İşgali

İngiliz ordusu iki ay Kandahar'da kaldıktan sonra bu şehrin emniyetini alması için General Knot komutasındaki bir kuvveti Kandahar'da bırakarak⁵¹⁵ ileri harekâtına devam etmek üzere Gazne istikametinde ilerlemeye başladı. Bu sırada Dost Muhammed Han, oğlu Muhammed Ekber'i bir grup kuvvetle Sihlerin desteklediği Şehzade Timur'un tehdit ettiği Robert Leech'in Afganistan Geçitleriyle İlgili Raporunda istihbari bilgilerini paylaştığı Afganistan ve Hindistan arasında stratejik bir konuma haiz olan Hayber Geçidini⁵¹⁶ müdafaaya göndermiş, Gulam Haydar Han idaresindeki diğer bir kuvveti ise İngilizlerin asıl kuvvetlerini karşılamak üzere Gazne'yi savunmakla görevlendirmişti. Gazne'nin kuşatılması halinde İngiliz kuvvetlerini taciz etmek üzere bir grup süvari de Efdal Han'ın emrinde bölgeye sevk edildi. Bu tedbirler Dost Muhammed Han'ın İngiliz işgali karşısındaki mukavemet isteğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Kâbil'i ele geçirmek isteyen İngiliz ordusu için Gazne oldukça önemli bir mevkiye bulunuyordu. Şehrin oldukça muhkem bir kalesinin bulunması ve Gulam Haydar Han tarafından ikmal edilmiş olması çatışmaların burada yoğunlaşacağını göstermekteydi. Gazne ile ilgili olarak Oryantalist Charles Masson ve Mountstuart Elphinstone bölgede buldukları sürede şehir ve bulunduğu bölge ile ilgili gözlemlerini raporlarında İngiliz Hükümeti'ne sunmuşlardır.⁵¹⁷ Charles Masson Dost Muhammed Han'ın Gazne'de topladığı askerler ve ordunun teçhizatı hakkında tafsilatlı bilgilere raporunda yer vermiştir.⁵¹⁸ İngilizler 23 Haziran 1839 tarihinde 28.000 kişilik bir yürüyüşe geçti. Bu ordu, Kalat-ı Gılcaî yolundan Afganların gözünde zapt edilmesi imkânsız olan Gazne önlerine 23 Temmuz 1839 tarihinde ulaştı. Gulam Haydar Han, kalenin tahkimi için her türlü tedbiri almış, ikmal için sadece Kâbil kapısını açık bırakmış, diğer kapıları ise ilave duvarlar ördürerek kapatmıştı. Ancak İngilizler, bölgede kendileri için casusluk yapan Hindu tüccar Mohan Lal'dan Kâbil kapısının açık olduğunu öğrendiler.⁵¹⁹ Teğmen Durand komutasındaki bir grup İngiliz kuvveti doğrudan Kâbil kapısına yönelerek burayı toplarla yıkmayı başardı ve ordu kolaylıkla

⁵¹⁵ M. Ewans, a.g.e., s.28-29.

⁵¹⁶ Bkz. G.H.Huttmann, a.g.e., s.10.

⁵¹⁷ Bkz. M. Elphinstone, a.g.e., s.163, C. Masson, a.g.e., s.222-223.

⁵¹⁸ Bkz. C. Masson, a.g.e., s.251.

⁵¹⁹ Mohan Lal'a Kâbil kapısının zayıf olduğu bilgisini Dost Muhammed Han'ın yeğeni Abdürreşid Han vermişti. Bkz. Havelock, Narrative of the War in Afghanistan, London 1840, Vol. I, s.78.

bu kapıdan şehre girdi. Kaleyi savunan 3.000 Afgan öldürülürken, Gulam Haydar Han da esir edildi.⁵²⁰

2.4. Kâbil'in İşgali

Gazne'nin kolaylıkla İngilizler tarafından ele geçirilmesi, bu şehri Kâbil önlerinde sağlam bir tahkimat olarak gören Dost Muhammed'in maneviyatını oldukça sarstı. Bir taraftan kardeşi Navab Cabbar Han'ı Şah Şücâ ile görüşmeye gönderirken, diğer yandan Kâbil'i savunmak için her türlü tedbiri alma yoluna gitti. Bu sırada Dost Muhammed Han'a karşı Şah Şücâ'yı destekleyen aşiret reislerinin Kûhistan eteklerindeki Seyidabad köyünde toplanmaya başladıkları haberi geldi. Üstelik Navab Cabbar Han da Gazne'den eli boş bir şekilde dönmüştü. Bu durum Dost Muhammed Han'ın bütün ümidini kırdı.⁵²¹ Dost Muhammed Han, durumu müzakere etmek üzere meclisini Alem-i Genç bahçesinde topladı. Burada yapılan müzakerelerde halkın ve ordudan önemli bir kısmının Şah Şücâ lehine döndüğünü gören Dost Muhammed Han, kendisine bağlı bir grup sipahinin muhafızlığı altında ailesi ve oğullarıyla birlikte Bamiyan'a hareket etti.⁵²²

Gazne üzerinden Kâbil'e yürüyen İngiliz ordusu Vardak'ta iken Dost Muhammed Han'ın payitaht'ı terk ederek Bamiyan'a gittiği haberi alındı. Bunun üzerine İngilizler, Dost Muhammed Han'ın yakalanması için Hacı Han Kakerî'yi Bamiyan üzerine sevk ettiler. Ancak Hacı Han, Dost Muhammed Han'a yetişmesine rağmen onun düşman eline geçmesine razı olmadı ve Hindikuş Dağları üzerinden Türkistan'a gitmesine göz yumdu.⁵²³

Kâbil'i kuşatan İngiliz birliklerine zayıf da olsa mukavemet gösteren Afgan ordusu 600'den fazla kayıp verdi, 1.600 asker ise İngiliz kuvvetlerince esir alındı.⁵²⁴ Bu kuşatma esnasında sadece 17 İngiliz askeri hayatını kaybetti ve 165 asker yaralandı.⁵²⁵ 7 Ağustos 1839 tarihinde büyük bir mukavemetle karşılaşmayan Şah Şücâ, General Keane, Macnaughten, Alexander Burnes ve diğer subaylarla beraber süvariler eşliğinde Mountstuart Elphinstone, Charles Masson ve Alexander Burnes'ün coğrafi, askeri,

⁵²⁰ Gulam Muhammed Gubar, a.g.e., s.530 vd.

⁵²¹ O. Yazıcı, *Birinci İngiliz-Afgan Savaşı*, s.60.

⁵²² M.S. Ferheng, *Afganistan der Penc Kam-ı Ahir I*, Meşhed 1372, s.253.

⁵²³ M.S. Ferheng, a.g.e.I, s.253.

⁵²⁴ W.H. Davenport Adams, *The Makers of British India*, John Hogg, London 1900, s.228.

⁵²⁵ Mowbray Morris, *First Afghan War*, , Sampson Low, London 1878, s.50.

ticari, sosyo-kültürel ve demografik açılardan yakından gözlemledikleri, hakkında raporlar düzenledikleri ve İngiliz Hükümeti'ne sundukları Kâbil'e girdi.⁵²⁶ 30 yıl önce tahttan indirilen Şah Şücâ tekrar tahta çıkarıldı. İngiliz ordusunun bu başarısı üzerine Lord Auckland'a kontluk, General Keane'ye baronluk ve Macnaughten'e ise şövalyelik unvanları verildi ve gazetelerde yayımlandı.⁵²⁷ Şah Şüca'nın oğlu Şehzade Timur ve Albay Claude Wade komutasındaki İngiliz ordusunun ikinci kolu da John Wood tarafından raporlanan stratejik öneme haiz olan ve kalesinde nişancı tüfekçilerin beklediği Ali Mescid üzerinden askeri savunma açısından önemli konumda olan, düz bir yol güzergâhına sahip olduğu Oryantalist John Wood tarafından da vurgulanan Hayber Geçidini aşp 3 Eylül 1839 tarihinde Kâbil'e ulaştı.⁵²⁸ Böylece sekiz ay gibi bir süre ve meşakkatli bir yolculuktan sonra Kâbil'i işgal eden İngilizler, burada yeni yönetimin temellerini atmaya başladılar.⁵²⁹

2.5. İngilizlerin Afganistan'a Yerleşme Çabaları

Simla mutabakatına göre İngiliz ordusu Afganistan'da Şah Şücâ'nın hâkimiyetini ve emniyetini sağlandıktan sonra kuvvetlerini çekecekti. Ancak Auckland ve Macnaughten, gerek Rusya'nın Alexander Burnes'in siyasi raporunda hazırlıklarının başladığını bildirdiği Hive üzerine başlattığı sefer ve gerekse Pencâb'ta Ranjit Singh'in ölümünden sonra başlayan kargaşa ortamından dolayı Afganistan'daki birliklerini bir süre daha burada tutmayı tartışıyorlardı.⁵³⁰ Zaten bu sırada Afgan ahalisinde Şah Şüca'ya karşı muhalefetin gelişmesi gecikmedi. İngilizlerin gölgesinde tahta çıkan Şah Şücâ'ya karşı dinî ve millî hassasiyetleri yüksek olan Afgan halkı tarafından ciddi bir muhalefet gelişmeye başladı. İngilizler böyle bir gelişmeyi beklemiyordu. O sebeple Şah Şüca'nın durumunu sağlamlaştırmak için yeni kararlar almak zorunda kaldılar. Dolayısıyla bir müddet daha Afganistan'da kalmaya karar verdiler. Ekim 1839'da ordunun esas kısmının General Keane kumandasında Charles Masson'un raporlarında bilgilerini verdiği Peşaver⁵³¹ ve Kuetta yolundan Hindistan'a dönmesi ve General Sir Willoughby Cotton ile General William Nott idaresindeki bir kısım birliklerin ise

⁵²⁶ Bkz. C. Masson, a.g.e., s.229-230 vd. G.H. Huttman, a.g.e., s.7 vd., M.Elphinstone, a.g.e., s.160-162.

⁵²⁷ M. Ewans, a.g.e., s.29-30.

⁵²⁸ Bkz. G.H.Huttman, a.g.e., s.8 vd.

⁵²⁹ O. Yazıcı, *Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları*, s.61.

⁵³⁰ Bkz. G.H. Huttman, a.g.e., s.24 vd.

⁵³¹ Bkz. C. Masson, a.g.e., s.130 vd.

Afganistan'da kalmasına karar verildi. Yaklaşmakta olan kış mevsimi sebebiyle ordunun kışı geçirebileceği bir yer olarak Charles Masson'ın raporlarında askeri ve savunma yönünden tafsilatlı bir şekilde anlattığı Bala Hisar seçildi.⁵³² Ancak burası Şahlığın merkezi olduğu için Afgan ahalisi İngilizlerin Bala Hisar'a yerleşmesine razı olmadılar. Buna rağmen Macnaughten, orduyu Bala Hisar'a yerleştirdiği gibi savunma amaçlı olarak Kâbil'in dışına kontrol noktaları ve kantonlar inşa ettirmeye başladı. General Shelton, daha da ileriye giderek Kâbil etrafındaki müstahkem mevkilere İngiliz topçularını yerleştirdi.⁵³³

Alınan bu tedbirlerden sonra Kâbil'de kısa bir süreliğine de olsa hayat normale döndü. Bunun üzerine Şah Şücâ ve Macnaughten kışı geçirmek üzere Charles Masson tarafından hakkında oldukça önemli istihbarî bilgileri raporunda sunduğu daha ılıman bir iklime sahip olan Celalabad'a gittiler.⁵³⁴ Alexander Burnes ise siyasî temsilci sıfatıyla Kâbil'de kaldı. Kâbil'de kalan İngiliz askerlerinin uzun kış gecelerinde katılmış oldukları eğlenceler, oldukça muhafazakâr olan Kâbil halkında büyük bir memnuniyetsizliğin doğmasına sebep oldu. Özellikle askerlerin geceleri Müslüman kadınlarla düşüp kalktıklarına dair dedikoduların yayılması büyük bir infiali başlattı.⁵³⁵ Yapılan şikâyetlerin yetkili merciler ve özellikle Alexander Burnes tarafından dikkate alınmaması isyanı ateşleyen en önemli faktör oldu.⁵³⁶

İlkbaharla birlikte ilk isyan Hasan Han'ın, Kalat'ı muhasara ederek İngiliz temsilcisini öldürmesiyle başladı. Ardından bölgeye yaylağa çıkan Mountstuart Elphinstone ve Charles Masson tarafından incelenen ve bilgileri İngiliz Hükümeti'ne sunulan Gılcayların⁵³⁷ isyanı baş gösterdi. Bunun üzerine Macghnaten, Kandahar-Kâbil yolunu kapatan Gılcaylara yıllık 3.000 pound tazminat vererek yolu açtırabilirdi.⁵³⁸ Ama olaylar bununla bitmedi. Kunâr'da Seyyid Haşim Han, Şah Şüca'nın emrinde bulunan İngiliz subaylarını öldürürken, George McGrigor komutasında bir kıta İngiliz sipahisi

---

⁵³² Bkz. C. Masson, a.g.e., s.252-256,

⁵³³ M. Ewans, a.g.e., s.34.

⁵³⁴ Bkz. C. Masson, a.g.e., s.175-178.

⁵³⁵ Orhan Yazıcı, Birinci Afgan-İngiliz Savaşı ve Sonuçları, Afganistan Üzerine Araştırmalar, İstanbul 2002, s.65-66.

⁵³⁶ M. Ewans, a.g.e., s.34-35.

⁵³⁷ Bkz. M. Elphinstone, a.g.e., s.155-160, C. Masson, a.g.e., s.207-208.

⁵³⁸ Gulam Muhammed Gubar, a.g.e., s. 535.

de Afgan serdarlarından Abdullah Han tarafından ortadan kaldırıldı.⁵³⁹

Bu arada Buhara Emir'i tarafından sözde esir tutulan Dost Muhammed Han ve oğulları 1840 yılının Ağustos ayında serbest bırakılmıştı. Dost Muhammed Han, Hulm'a valisinin de desteğiyle çoğunluğu Özbeklerden oluşan 6.000 kişilik bir kuvvet toplayarak Taşkurgan üzerinden Bamiyan'a yürüdü. Bu gelişme üzerine Macnaughten paniğe kapılmış ve "*Afganlar barut, Dost Muhammed ise yanmakta olan bir kibrittir.*" diyerek durumun vahametini belirtmişti.⁵⁴⁰ İngilizler, Dost Muhammed'i karşılamak üzere derhal Kâbil'den Bamiyan'a topçu birlikleri ile subaylardan oluşan takviye kuvvetler sevk ettiler. Burada İngilizler ile karşılaşan Özbek süvariler, ellerinde modern silahlar olmadığı için İngilizlerin top ateşi karşısında oldukça fazla zayıf verdi. Bunun üzerine Emir Dost Muhammed Han, Taşkurgan'a geri çekilmek zorunda kaldı.⁵⁴¹

Dost Muhammed'in Afganistan'a dönüş haberi Kûhistan ve Nocrâb gibi yerlerde büyük bir heyecan yaratmıştı. Bu bölgenin liderlerinden Mir Mescidî Han ile Sultan Han onu ayaklanmanın başına geçirmek için Mountstuart Elphinstone'un raporunda ayrıntılı olarak tarif ettiği Kûhistan'a davet ettiler.⁵⁴² Dost Muhammed Han'ın Afganistan'a dönmesini engellemek isteyen İngilizler General Sale ve ona sonradan katılan Alexander Burnes'in emri altındaki birlikler takip amacıyla Dost Muhammed'in arkasından gönderdiler. Ancak onların takibine rağmen 300 atlı ile Hindikuş'u aşan Dost Muhammed Han, Eylül ayının sonunda Kûhistan'a ulaştı ve burada İngilizler ile savaşı yeniden başlattı.⁵⁴³

Kûhistan'da gelişen olayları bastırmak üzere harekete geçen Macghnaten'a bağlı birlikler, Dost Muhammed'e destek veren mahallî kuvvetler karşısında çok zor duruma düştü. Afganlar bugünkü manada tam bir gerilla savaşı yürütmekte ve küçük korunaklarda barınan silahlı üç beş kişilik gruplar gece yarısı bağ ve bahçelerden geçerek İngiliz birliklerine ani baskınlar yapmaktaydı. Kûhistan'da iyice zorlanan İngiliz birlikleri, Alexander Burnes komutasında hatırı sayılır bir takviye kuvvetinin gelmesiyle rahatladı. O sırada Dost Muhammed, asker toplamak üzere Nocrâb'da bulunmaktaydı ve Çarikar üzerinden Baba Kaşgar yoluyla Kâbil'e saldırmanın hazırlığı

⁵³⁹ O. Yazıcı, Birinci İngiliz-Afgan Savaşı, s. 63.

⁵⁴⁰ M. Ewans, a.g.e., s.37.

⁵⁴¹ Bkz. M.S. Ferheng, a.g.e. I., s. 258.

⁵⁴² Bkz.M. Elphinstone, a.g.e., s.409 vd.

⁵⁴³ O. Yazıcı, Birinci İngiliz-Afgan Savaşı, s.63.

içerisindeydi. Ancak İngilizlerin Kûhistan'daki birliklerini takviye ettiklerini öğrenince geri döndü ve 5.000 kişilik ordusu ile Çarikar'da İngilizlere saldırarak 2 Kasım 1840'da onları hezimete uğrattı. Muharebelerde İngilizlerden kurtulan olmamış, işgalci birlikler bütünüyle imha edilmişti.⁵⁴⁴

Dost Muhammed Han, Çarikar'da kazandığı bu başarılı zafere rağmen en yakınlarına, bu arada yanında bulunan oğlu Efdal Han'a dahi bir şey söylemeden Negrâb'a giderek Mescidî Han ile görüşmüş, onun itirazlarına rağmen İngilizlere teslim olmaya karar vermişti. Dost Muhammed'i böyle bir karar almaya sevk eden sebep, o sırada halkın içinde bulunduğu bölünmüşlük ile başta Ruslar ve Buhara Emiri olmak üzere yerli liderler arasından kendisini destekleyenlerden beklediğini bulamamış olmasıydı.⁵⁴⁵

Afgan halkının daha fazla eziyet görmemesi için İngilizlere teslim olmaya karar veren Dost Muhammed Han, yanında hizmetçisi olduğu halde Kâbil'e geldi ve Bala Hisar'da bulunan Macnaughten'e kılıcını teslim etti. Onun teslim olması en çok Afganistan'daki İngiliz kuvvetlerini rahatlatmıştı. Emir Dost Muhammed Han'a oldukça nazik davranan Macnaughten, o sırada Gazne'de gözetim altında tutulan ailesi ile birlikte Peşaver yoluyla Hindistan'ın Kalkûta vilayetine gönderdi. Orada Emir ve ailesinin rahatı için her türlü tedbirin alınmasını ve kendisine iyi bir ikâmet yeri tahsis edilmesi direktifini verdi.⁵⁴⁶

Dost Muhammed Han'ın teslim olmasıyla birlikte oldukça rahatlayan İngilizler, kışın yaklaşmakta olduğunu bahane ederek bu ülkedeki işgallerini uzatmaya başlamışlardı. Buna sebep olarak da Rusların bölgedeki faaliyetlerini ve Şah Şücâ'nın Afganistan'da tam anlamıyla otorite tesis edememesini gösteriyorlardı. Ancak bu işgal uzadıkça Afganistan ahalisinde İngilizlere karşı bir öfke kabarması meydana geldi. İngiliz askerlerin Kâbil halkının bir kısmıyla geliştirdiği ilişki, millî ve manevî değerlerine oldukça bağlı olan Afgan ahalisinde büyük bir nefreti doğurmuştu. Öyle ki, bu nefretten en büyük payı da Şah Şücâ almaya başlamıştı. Çünkü İngilizlerin Afganistan'a gelmesinde onun çok büyük payı vardı. Üstelik Dost Muhammed Han iktidardan uzaklaştırıldığı halde İngilizler Afganistan'ı terk etmemiş, kalış sürelerini

⁵⁴⁴ G.Macmunn, *a.g.e.*, s. 129; O. Yazıcı, *Birinci İngiliz-Afgan Savaşı*, s.64.

⁵⁴⁵ O. Yazıcı, *Birinci İngiliz-Afgan Savaşı*, s.64 vd.

⁵⁴⁶ W.K. Fraser-Tytler, *a.g.e.*, s.114 vd.

bilinmeyen bir tarihe ertelemişlerdi. Lord Auckland, yaptığı açıklamalarda Şah Şücâ'nın etkili bir hükümet tesis etmesi için çalıştıklarını, bu mesele hallolmadan Afganistan'dan çekilmelerinin mümkün olmadığını belirtmişti. Ayrıca çekilme için uygun mevsimin de beklenmesi gerekiyordu.⁵⁴⁷

Ancak Şah Şücâ'nın Afganistan'da tam anlamıyla otorite tesis edebilmesi pek mümkün değildi. Öncelikle vezir olarak atadığı Molla Şükür Han, yolsuzlukları sebebiyle halk tarafından hiç sevilmeyen biriydi. Onun halkın gönlünü kazanmaya yönelik attığı adımları ise İngilizlerin Afganistan'daki temsilcisi Macnaughten ile Kâbil'deki siyasî temsilcisi Burnes tarafından engelleniyordu. Macnaughten, kısa bir süre sonra Molla Şükür Han'ı vezirlikte azlettirerek yönetime doğrudan müdahale etmekten de çekinmemişti.⁵⁴⁸ Bir diğer önemli sebep de Şah Şücâ'nın geleneksel askerî yapılanmanın dışına çıkarak aşiretlerden topladığı vergi ile İngiliz subayları tarafından kurulan düzenli ordu sistemine geçmiş olmasıydı. Bu durum aşiretlerin gelir kaybına sebep olmuş, pek çok yerde merkezî yönetime karşı hareketlenmeler başlamıştı. Böyle bir durumda İngilizler, ya Şah Şücâ'yı Afgan ahalisiyle başa başa bırakıp Hindistan'a çekileceklerdi ya da onu bir kukla yönetici olarak tutup ülkeyi kendileri yönetecekti.⁵⁴⁹

İngilizler, Afganistan'da elde ettikleri kazanımları terk etmek istemediler ve bu ülkeyi kendi idareleri altında bulunan Şah Şücâ eliyle yönetmeye karar verdiler. Bu kararın en büyük destekçisi ise Macnaughten idi. Oysa Kâbil'de siyasî temsilci olarak görev yapan Burnes, 1840 yılı Eylül ayında Afganistan'daki tüm aksaklıkları içeren oldukça geniş bir raporu Lord Auckland'a göndermişti. Ancak Lord Auckland ve İngiliz Hükümeti bu raporu Burnes'in kıskançlık sebebiyle ele aldığını ve gerçeği tam anlamıyla yansıtmadığını düşünerek çok fazla itibara almadılar.⁵⁵⁰

3. İNGİLİZ ORDUSUNUN AFGANİSTAN'DAN GERİ ÇEKİLMESİ

İngilizlerin Afganistan'ı işgal sebebi öncelikle Ruslara karşı bir savunma hattı oluşturmaktı. O sebeple bu kadar dağlık ve yoksul sayılabilecek bir ülkede büyük giderleri göze alarak bir işgal hareketine girişmiş ve burada yine büyük bir kuvveti beslemek durumunda kalmıştı. Ancak işgalin uzaması giderlerin artmasına sebep olmuş,

⁵⁴⁷ O. Yazıcı, Birinci İngiliz-Afgan Savaşı, s.65.

⁵⁴⁸ M.S. Ferheng, a.g.e.I., s.260.

⁵⁴⁹ M. Ewans, a.g.e., s.36.

⁵⁵⁰ M. Ewans, a.g.e., s.36.

bu durum Hindistan Hükümeti ve Londra'da büyük tartışmaları da beraberinde getirmişti. Afganistan harekâtı 1 milyon poundluk bir harcamaya sebep olmuş ve nihayetinde bu durum çekilmez bir hal almıştı. Lord Auckland finansal sorunları aşmak için bütçede yüzde beşlik bir artış talebinde bulunmuştu. Özellikle Hindistan'daki menfaatlerini korumayı hedefleyen İngiliz Hükümeti ise Afganistan'da bulundurduğu ordu için yapılan masrafların oldukça yüksek olduğunu, Afganistan'da aslında hedefe ulaşıldığını ve bu ülkede bitmek bilmeyen çatışmalara daha fazla meydan vermemek için çekilme kararının alınmasını istiyordu. O sebeple 1841 yılının ilk aylarında Londra Hükümeti tarafından Lord Auckland'a gönderilen emirde Bombay ordusunun Afganistan'dan derhal çekilmesini, İngiliz kuvvetlerinin ise birkaç bölgede küçük birlikler bırakarak Hindistan'a dönmesini istendi. Ancak Lord Auckland, Şah Şücâ'nın İngiliz kuvvetleri olmadan taht hâkimiyetini başaramayacağını belirterek, şartların kısa sürede düzeleceğini belirterek uygun zamanda çekilmenin yapılacağını bildirmişti.⁵⁵¹

İngiliz Hükümeti bu cevap üzerine derhal Afganistan'da bulunan İngiliz ordusunun masraflarını kısma kararı aldı. Ayrıca bu ülkede görev yapan üst düzey memurların görevlerinde değişikliklere gitti. Öncelikle sağlık durumu yeterince iyi olmayan Willoughby Cotton emekliliğe sevk edilirken yerine Waterloo gazisi olan General William Elphinstone getirildi.⁵⁵² Ardından Afganistan temsilciliği görevini yürüten Macnaughten, Bombay eyaleti valiliğine, onun boşalttığı mevkiye ise Alexander Burnes atandı. Bu atamalardan sonra 1841 yılı kışını da Afganistan'da geçirmeye karar veren Hindistan Hükümeti, böylece İngiliz ordusu açısından büyük bir felaketin davetiyesini de çıkarmış oldu.⁵⁵³

3.1. İngiliz Ordusuna Karşı Gelişen İsyan

İngiliz Hükümeti'nin Afganistan'daki masrafları kısma kararı, ilk tesirini aşiretler üzerinde gösterdi. İngiliz Hükümeti'nden tahsisat alan aşiretlerin bu gelirden mahrum kalması onların İngilizlere karşı olan tutumunu tamamen değiştirdi. Yıllık 8.000 pounda ulaşan tahsisatın kesildiğini duyan Gılcaylar ilk isyan hareketini başlatan aşiret oldu. Kûhistan'da oturan Gılcaylar ilk olarak Ekim 1841'de Kâbil-Celalabad yolunu kapattılar. Aşiret resileri, halkın millî ve manevî duygularına hitap ederek İngilizlere

---

⁵⁵¹ M. Ewans, a.g.e, s.38.

⁵⁵² M. Ewans, a.g.e, s.38.

⁵⁵³ M.S. Ferheng, a.g.e.I, s.261.

karşı halkı isyana teşvik etmeye başladılar. Macnaughten, Kâbil'den Peşaver'e dönmekte olan General Robert Sale komutasındaki İngiliz kuvvetlerine yolun açılması emrini verdi. Ancak Sale, Gılcaylarla oldukça sarp geçitlerin bulunduğu bu coğrafyada müdahale etme şansını bulamadı. Onlarla anlaşma yoluna gitmeyi tercih ederek McGrigor'u Gılcaylarla anlaşmak üzere gönderdi. McGrigor, İngiliz Hükümeti'nin tahsisatı iki katına çıkartmak suretiyle devam ettireceğini bildirdi. Bu durum Gılcayları daha da cesaretlendirdi ve Cegdelek'te sıkıştırılan İngiliz kuvvetlerine büyük kayıp verdirerek önemli miktarda silah ve mühimmat ele geçirildi.⁵⁵⁴ Bu haberin Kâbil'e ulaşması üzerine Macnaughten, Gılcayları cezalandırmak üzere yeni tedbirler almaya başladı.⁵⁵⁵

İngiliz kuvvetleri Gılcayların başlattığı isyanı bastırmak için harekete geçerken, Kâbil'de genel bir ayaklanmanın hazırlıkları yapılıyordu. Afgan ileri gelenleri, Kâbil ahalisini İngilizlerin aşiret reisleri ve ailelerini Hindistan'a sürgün göndermek üzere hazırlıklar yaptıkları yolunda kışkırtmaya başlamışlardı. Bu hususta özellikle Mohan Lal tarafından toplanan istihbarat bilgileri Macnaughten ve Burnes'e iletilmiş, ancak her ikisi de bu konuyu çok ciddiye almamışlardı. Mohan Lal, 1 Kasım tarihinde aynı uyarıları yineledi. Yine Şah Şücâ'nın veziri Osman Han ile Dürranî kabile reislerinden biri Burnes'ü suikast konusunda uyardılar. Ancak Alexander Burnes tüm bu uyarıları kulak ardı etti. Abdullah Han Açoğuzay'ın evinde toplanan Afgan ileri gelenleri, İngilizleri Afganistan'dan atmak üzere harekete geçtiler. 2 Kasım 1841 tarihinde bir grup Afgan serdarı Burnes'in Kâbil'deki ikâmetgâhını basarak onu ve mahiyetindeki yirmi kişiyi öldürüp evinde bulunan 17.000 pound tutarındaki parayı yağmaladılar. Bu olay Afganistan'daki İngiliz işgalinin sonunu hazırlayan en önemli gelişme oldu.⁵⁵⁶

Alexander Burnes ve maiyetinin öldürüldükleri haberini Bala Hisar'da alan Şah Şücâ ve Macnaughten, derhal John Shelton komutasındaki bir birliği yardıma gönderdiyse de bu kuvvetler, Kâbil'in dar sokaklarında halk tarafından geri çekilmek zorunda bırakıldı. Shelton, Kâbil'de ciddi bir ayaklanmanın başladığı haberini Bala Hisar'a rapor etti. Ancak Elphinstone ve Macnaughten arasında karar ve yetki

---

⁵⁵⁴ M. Ewans, a.g.e, s.39.

⁵⁵⁵ M.S. Ferheng, a.g.e.I, s.263.

⁵⁵⁶ V. Eyre, **The Kabul Insurrection of 1841-1842**, London 1879, s.81.

kararsızlığı ortaya çıkmış her ikisi de ordugâhta kararsız bir şekilde “*Sabahı beklemeli ve nelerin yapılabileceğini düşünmeliyiz.*” diyerek beklemeyi tercih etmişlerdi.⁵⁵⁷

İngilizler, isyan haberini aldıktan sonra hızla hareket etme yerine Bala Hisar’daki ordugâhı sağlamlaştırma kararı aldı. Bu esnada isyan haberini alan halk, çevre ilçe ve köylerden akın akın Kâbil’e gelmeye başlamıştı. 24 saat içerisinde silahlı kabile mensuplarının da katılmasıyla gittikçe artan kalabalık destek birlikleri kuşatma altına aldı. General Elphinstone ne yapacağını şaşırılmış vaziyette, bir gece daha beklemeyi tercih etti. Bu durumdan cesaret bulan Afgan halkı, Kâbil şehrini tamamen ele geçirdi. Şehirde Şah Şücâ’nın birliğine ait olan lojistik malzemelerinde bulunduğu ordugâh kuşatıldı. İki gün süren karşı koymadan sonra ve destek istenmesine rağmen ordugâhta yağmalandı.⁵⁵⁸ Ayrıca Bibi Mihr, Bala Hisar ve şehre yakın birkaç küçük kalede bulunan İngiliz kuvvetleri kuşatma altına alındı. Nişanhan kalesinde bulunan Yüzbaşı Mackenzie esir edilirken, Vezir kalesini müdafaaya gönderilen Şehzade Timur mağlup edildi.⁵⁵⁹

Afganlar karşısında oldukça aciz duruma düşen İngiliz yöneticiler arasında ciddi görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Macnaughten kışı Kâbil’de geçirmeyi ve baharda Hindistan’dan gelecek olan yardım kuvvetleriyle isyanı bastırmayı teklif ederken, Elphinstone, bahara kadar mukavemet edilemeyeceğini söyleyip bir an evvel Celalabad’a ve Peşaver’e çekilmek istiyordu.⁵⁶⁰ İngilizlerin bu kararsızlığından faydalanan Afganlar, çevre kaleleri birer birer ele geçirmeye başladılar. Macnaughten son bir gayretle Mohan Lal’ı Afgan ileri gelenlerine göndererek rüşvet teklif etti. Böylece isyancıların direncini kırmayı hedeflemişti. Ancak arzu ettiği cevabı alamadı. Üstelik bu sırada Dost Muhammed Han’ın Buhara’da esir bulunan oğlu Muhammed Ekber Han serbest bırakılmış, o da vakit kaybetmeden Afganistan’a dönmüştü. Kûhistan’da iken isyan haberini alan Muhammed Ekber Han 8 Kasım 1841’de Kâbil’e geldi ve ayaklanmanın liderliğini üstlendi.⁵⁶¹

---

⁵⁵⁷ M. Ewans, a.g.e, s.40.

⁵⁵⁸ M. Ewans, a.g.e, s.40.

⁵⁵⁹ Gulam Muhammed Gubar, a.g.e., s.549 vd.

⁵⁶⁰ M.S. Ferheng, a.g.e.I., s.268.

⁵⁶¹ A. Fletcher, a.g.e., s.108 vd.

3.2. İngiliz Ordusunun İmhası

Muhammed Ekber Han'ın gelmesiyle oldukça heyecanlanan Afgan ahalisi, bütün gücüyle İngilizlerin müstahkem mevkilerine hücum etmeye başladılar. Önce Bibi Mihr kalesi ele geçirildi, ardından Bala Hisar'daki ordugâh üzerine top ve tüfeklerle ateş açılmaya başlandı. Bu esnada kuşatmayı yarmak isteyen İngiliz birlikleri giriştikleri hurûc harekâtında başarısız olup, büyük zaiyat vererek geri çekildi. İngiliz yöneticilerinin bu durum karşısında yapacakları tek şey Afganistan'dan bir an evvel çekilmenin yollarını aramak oldu. Macnaughten, bir anlaşma zemini bulmak için Afgan serdarlarıyla görüşme yapmak istediğini bildirdi. Bu süreç içerisinde Afgan toplumunun sosyal katmanları arasına nifak tohumları ekmekten de geri durmadı. Bölgedeki kabilelere ve kabile yöneticileri ile serdarların karakter özelliklerine varan tetkiklerde bulunan Mounstuart Elphinstone, Charles Masson ve Alexander Burnes gibi oryantalistlerin raporlarında belirttikleri bilgilere dayanarak Şîi-Sünnî, Afgan-Hazara, Gılcay-Dürranî ve muhalif olan serdarlar arasındaki husumetlerden istifade etmek üzere Şah Şücâ'nın veziri Muhammed Osman Han'ı kullanmaya başladı. Ancak savaşı gidişatı, sosyal fay hatlarında herhangi bir çatlama izin vermedi. Ancak savaşı gidişatı Macnaughten'i 11 Aralık 1841'de karargâhtan çıkıp Afgan ileri gelenleriyle bir antlaşma yapmaya mecbur etti. Muhammed Ekber Han ile Macnaughten arasında yapılan görüşmelerde İngiliz ordusu 12 saat içerisinde Kâbil'i boşaltmaya başlayacak ve ilk fırsatta da Afganistan'ı terk edecekti. Kâbil'deki Afgan serdarları da İngiliz ordusuna sınıra kadar refakat etmeyi taahhüt ediyorlardı. Ayrıca Şah Şücâ isterse bir fert gibi Kâbil'de kalacak, isterse Hindistan'a dönmesine izin verilecekti. Dost Muhammed Han da isterse ülkesine dönebilecekti. Bunların dışında suçluların affedilmesi, İngilizlere yiyecek yardımı yapılması, rehinelerin değiştirilmesi, iki devlet arasında bir dostluk antlaşmasının yapılması ve İngilizlerin Afgan Şahlığı tarafından çağrılmadıkça Afganistan'a girmemeleri gibi hükümler vardı.⁵⁶²

Ancak hala Kandahar'dan yardım gelebileceğini düşünen Macnaughten anlaşmayı yürürlüğe koyma yerine yeni hileler peşinde koşmaya başladı.⁵⁶³ Anlaşma gereğince İngiliz ordusundan ilk grubu sınıra kadar götürecek olan Sultan Ahmed Han'ın Bala Hisar'a gelmesini fırsat bilen Macnaughten, onunla Muhammed Ekber Han'a gizli bir

⁵⁶² Y.H. Bayur, a.g.e.III, s.266.

⁵⁶³ M. Ewans, a.g.e, s.41.

haber göndererek şayet isyancılardan ayrılırsa İngiliz Hükümeti'nin kendisine iyi bir mevki vereceğini taahhüt etmişti. Bu haberi alan Muhammed Ekber Han, diğer Afgan serdarlarından habersiz bir şekilde derhal Muhammed Sadık Han aracılığıyla Macnaughten ile müzakerelere başladı. Macnaughten, Ekber Han'a vezirlik makamı yanında nakit 12 lek rupi ve yıllık 2 lek rupi maaş teklif etti. Bu şartların bir senede yazılmasını isteyen Ekber Han, Macnaughten'den bu senedi aldı. Hemen Afgan serdarlarını toplayarak senedi onlara gösterdi. Böylece İngilizlerin ne kadar hilekâr oldukları ve Afganistan'ı terk etme niyetinde bulunmadıkları açığa çıkmış oldu.

Ekber Han, Afgan serdarlarına İngiliz ordusu Afganistan'ı terk edinceye ve Dost Muhammed Han ülkesine dönüncüye kadar İngiliz ileri gelenlerinden birkaç kişiyi rehin almayı önerdi ve bu önerisi kabul edildi. Bunun üzerine 23 Aralık'ta Macnaughten ile baş başa görüşmek üzere İngiliz ordugâhının yakınından geçen Kâbil Nehri kıyısında görüşme talebinde bulundu. Taraflar bir araya geldiğinde Ekber Han, İngilizlerin samimi olmadıklarını, kendilerini oyaladıklarını söyleyip kendisini savunmak isteyen Macnaughten'i orada öldürdü. Macnaughten'in cesedi Kâbil pazarının girişinde sergilendi. Refakatçi subayların da silahları alınıp, karargâhlarına dönmelerine izin verildi.⁵⁶⁴

Bu olay İngilizlerin bütün mukavemetini kırdı. Macnaughten'in yerine atanan Eldred Pottinger, derhal harekete geçerek 1 Ocak 1842 tarihinde Afganlarla yeni bir antlaşma yaptı. Onaltı maddeden oluşan ve İngilizler tarafından herhangi bir itiraz yapılmayan bu antlaşmaya göre;

- 1- İngiliz ordusu derhal Kâbil'i terketmek üzere harekete geçecek,
- 2- Ordunun güvenli bir şekilde bölgeyi terk edebilmesi için Afgan serdarları onlara refakat edecek,
- 3- Kâbil'deki İngiliz birliklerinin hareketi ile birlikte Celâlabâd'daki İngiliz kuvvetleri Peşaver'e hareket edecek,
- 4- Gazne'de bulunan İngiliz kuvvetleri süratle Kâbil yolundan Peşaver'e hareket edecek,

---

⁵⁶⁴ M. Ewans, a.g.e, s.41-42.

5- Kandahar kuvvetleri ve Afganistan'daki diğer İngiliz askerlerinin tamamı en kısa sürede Hindistan'a dönecek,

6- İngiliz Hükümeti'nin elinde bulunan Dost Muhammed Han'ın Afganistan'a dönmesine izin verilecek,

7- İngilizlerin taşıyamayacakları eşya ve mühimmat, daha sonra kendilerine ulaştırılmak üzere Afgan tarafına teslim edilecek,

8- Şah Şüca, Kâbil'de kalmak isterse yıllık bir Lek rupi ödenek alacak,

9- Şah Şüca ve ailesine Hindistan'a dönünceye kadar Bala Hisar'da kalmasına müsaade edilecek,

10- İngiliz ordusu Peşaver'e ulaştıktan sonra, İngiliz Hükümeti Dost Muhammed ve ailesinin Afganistan'a gönderilmesi hususunda hazırlık yapacak,

11- Dost Muhammed ve maiyeti Peşaver'e ulaştığı takdirde Şah Şüca ve ailesine Kâbil'i terk etmesi hususunda izin verilecek,

12- Dost Muhammed ve maiyetinin Peşaver'e ulaştıkları kesinleşinceye kadar dört İngiliz ileri geleni rehin olarak Kâbil'de kalacak ve onlar sonra gönderilecek,

13- Muhammed Ekber Han ve Serdar Osman Han, Peşaver'e kadar İngilizlere refakat edecek,

14- İngilizlerin Afganistan'ı terk etmesinden sonra da dostluk bağları devam edecek. Yeni Afgan Hükümeti İngiliz Hükümeti'ne danışmadan ve onların muvafakatini almadan hiçbir devlet ile anlaşma yapmayacak. Onlar her ne zaman harici bir saldırıya karşı yardım isterlerse İngiliz Hükümeti yardım göndermekte sıkıntı çıkarmayacak,

15- Şah Şüca ve İngilizlere yardım etmiş ve onlarla birlikte gitmek arzusunda olan herkes için izin verilecek. Afganistan'da kalmak isteyenlere ise hiç kimse geçmişte yapmış olduklarından dolayı eziyet çektirmeyecek ve onlar da diğer vatandaşlar gibi muamele görecektir,

16- Eğer İngiliz ileri gelenlerinden her hangi biri mecburen geride kalırsa o hareket edinceye kadar kendisine iyi davranılacak.⁵⁶⁵

Görüldüğü üzere yapılan bu antlaşma İngilizler için tam anlamıyla bir hezimet anlamına geliyordu. 6 Ocak 1842 tarihinde 4.500 askerlik bir kuvvet 12.000 geri hizmet görevlisi çekilmek üzere yürüyüşe başladı. Bu arada İngilizlere güvenerek Afganistan'a gelip tahta çıkan Şah Şücâ, Kâbil'de kaderine terk edildi.⁵⁶⁶

Soğuk bir kış mevsimi geçiren Afganistan'dan çekilmeye başlayan İngiliz ordusu çekilmenin ilk günü yalnızca 7 km. ilerleyebildi. Hem asker hem de siviller gece dondurucu soğuklara maruz kalmış, pek çoğu hayatını kaybetmişti. Ertesi gün 7 km. daha ilerleyip Kurd-Kâbil geçidine ulaşan İngiliz ordusu, burada mola verdiği anda Gılcayların baskınına uğradı. Oldukça dar ve uzun olan bu vadide ilk gün 3.000 İngiliz askeri hayatını kaybetti. Bu olay üzerine Elphinstone, 9 Ocak 1842 günü Muhammed Ekber Han'a müracaat ederek antlaşma gereğince korunmalarını talep etti. Bunun üzerine Ekber Han bir emirname yayımlayarak İngilizlere hücum edilmemesini ve kadın, çocuk ve yaralıların himaye altına alınmasını bildirdi. Ancak Gılcaylar onun bu emrine itaat etmediler.⁵⁶⁷

İngiliz ordusunun ertesi sabah harekete geçmesiyle birlikte saldırılar tekrar başladı. İngilizler Tizin'e ulaştığında ancak birkaç yüz nefer kalmıştı. Dördüncü günün sonunda geri hizmet görevlileriyle birlikte toplam kayıp 12.000 kişiye ulaşmıştı. Burada Elphinstone ve Shelton, Ekber Han'a teslim oldular. Hayatta kalanlar Cegdelek tepesine ulaştıklarında yine saldırıya uğrayıp büyük kayıplar verdiler. Öyle ki ertesi sabah Gandamak'a sadece 20 kişi ulaşabilmiş, diğerleri de katledilmişti. Celalabad'a ise sadece bir tek atılı Dr. William Brydon yaralı bir şekilde ulaşmıştı.⁵⁶⁸

Kâbil'deki karışıklıklar sürerken bazı Afgan memurları Celalabad'a gelerek Elphinstone ile yapılan antlaşmaya binaen şehrin boşaltılmasını ve kendilerine teslim edilmesini istemişlerdi. İngiliz komutanı Sale, Kâbil'deki birliğin salimen Celalabad'a ulaşması için teminat istemiş, bu kuvvetler Celalabad'a ulaştıkları takdirde şehri boşaltacağını bildirmişti. Sale, şehrin tahkimatını yapmış olmakla birlikte Hindistan'da

⁵⁶⁵ Bkz. M. S. Ferheng, *a.g.e. I.*, s. 273 vd; O. Yazıcı, *Birinci İngiliz-Afgan Savaşı*, s.73 vd.

⁵⁶⁶ M. Ewans, *a.g.e.*, s.42.

⁵⁶⁷ M.S. Ferheng, *a.g.e.I.*, s.282.

⁵⁶⁸ P. Hopkirk, *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*, New York 1994, s.260.

takviye birlikler istemişti. Oradan gelecek kuvvetler ile ancak şehri savunabilirdi. O yüzden gelen Afgan memurlarını oyalamış ve Kâbil'deki birliklerin gelmesine kadar şehri teslim etmeyeceğini bildirmişti. İşte tam bu sırada Dr. Brydon, Kâbil-Celalabad yolunda İngiliz ordusunun tamamen imha edilmiş olduğu haberini getirdi. Bu sırada Şah Şücâ'dan da durumun vahametini anlatan ve Afganların elindeki rehinelere öldürülme riskinin olduğu o sebeple Celalabad'ın boşaltılması gerektiğini bildiren bir mektup gelmişti. General Sale, büyük bir korkuyla garnizonun bulunduğu kaleyi tahkim etmeye devam etti. Bu sırada Muhammed Ekber Han ve adamları şubat ayının sonlarına doğru kalabalık bir kuvvetle Celalabad istikametinde yürüyüşe geçtiler. Mart ayı başlarında Ekber Han, İngiliz garnizonunu kuşatma altına aldı. Bir ay süren kuşatmadan sonra İngilizler mevzilerini terk eden Afgan kuvvetlerini etkili silahlarıyla ateş altına alıp büyük kayıp verdirdiler. Ekber Han ve adamları bu ateşten güçlkle kurtulup tepelik alanlara çekildiler.⁵⁶⁹

3.3. İngilizlerin İntikam Seferi

Kâbil ayaklanması ve İngiliz ordusunun Celalabad yolunda imha edildiği haberi Hindistan'da duyulduğunda büyük panik yaşandı. Hindistan Hükümeti derhal Albay Wild idaresindeki bir askerî birliği Peşaver'den Kâbil'e gönderdi. Ancak bu kubbetler Hayber geçidine ulaşmadan Ali Mescid'de Afgan aşiretleri tarafından püskürtüldü. Wild, yaralı halde Peşaver'e ulaşabildi. Afganistan'daki bozgun İngiltere'de hükümetin düşmesiyle sonuçlandı. Robert Peel başkanlığında kurulan yeni hükümetin ilk icraatı Lord Auckland'ı geri çağırıp, Hindistan genel valiliğine Lord Ellenbrough'u tayin etmek ve ondan Afganistan'daki savaşa hemen son vermesini istemek olmuştu. Ellenbrough, 28 Ocak 1842'de Kalküta'daki görevine başlar başlamaz, gerekli askerî hazırlıklara girişti.⁵⁷⁰ Peşaver'den hareket eden General George Pollock idaresindeki İngiliz ordusu Nisan ayının ilk günlerinde burayı koruyan Afridilere para vererek sorunsuz bir şekilde geçti. Ali Mescid'de 800 süvariyle mevzilenmiş bulunan Muhammed Ekber Han bu durum karşısında mukavemet gösteremeyip çekildi. General Pollock, 18 Nisan 1842'de Celalabad'a ulaşıp Sale'in kuvvetleriyle birleşti.⁵⁷¹

---

⁵⁶⁹ M. Ewans, a.g.e., s.43.

⁵⁷⁰ M. Ewans, a.g.e., s.43.

⁵⁷¹ A. Fletcher, a.g.e., s.113.

Bu sırada Kâbil’de Bala Hisar’da ikamet eden Şah Şücâ, ortamın karışıklığından istifadeyle hükümdarlığını devam ettirmeye çalışıyordu. Muhammed Ekber Han, eğer hükümdarlığını devam ettirmek istiyorsa derhal kuvvetleriyle Celalabad’a gelip İngilizlerle savaşmasını istedi. Bunun üzerine çaresiz kalan Şah Şücâ kuvvetleriyle birlikte Bala Hisar’ı terk etmek zorunda kaldı. Şah Şücâ’nın Kâbil’den ayrıldığını duyan Zaman Şah’ın oğlu Devlet Han’ın adamları derhal harekete geçerek, 5 Nisan 1842’de onu Bala Hisar yakınlarında öldürdü.⁵⁷² Bu haber üzerine Vezir eminullah Han, Şah Şücâ’nın oğlu Feth Ceng’i Bala Hisar’da Meir ilan ederek tahta çıkardı. Bu haber Muhammedzayları daha da öfkeliendirdi ve İngilizlerle mücadele terk edilip Bala Hisar kuşatma altına alındı. Top atışlarıyla kalenin surları indirilirken Muhammed Ekber Han, Celalabad’dan Kâbil’e dönüp liderliği ele aldı. Kendisine Feth Ceng’in vezirliği teklif edildiği halde kabul etmeyip, onu zindana atarak iktidarı tamamen eline geçirdi.⁵⁷³

Kâbil’de bu gelişmeler yaşanırken General Pollock komutasındaki bir kuvvet Temmuz ayında Kâbil üzerine harekete geçti. Ağustos ayının başında Nott idaresindeki İngilizler de Kandahar’dan yola çıktı.⁵⁷⁴ Muhammed Ekber Han iki koldan Kâbil üzerine yürüyen İngiliz kuvvetlerini durdurmak için büyük bir mücadeleye girişti. Kendisi Tizin’de Pollock idaresindeki İngilizleri epey uğraştırmasına rağmen Kâbil’e geri çekilmek zorunda kaldı. Eylül ayının ortasında Genaral Pollock, iki gün sonra da Nott, Kâbil önlerinde birleştiler. 16 Eylül 1842 tarihinde Kâbil’e giren Pollock, Bala Hisar’a gidip Feth Ceng’i Afganistan tahtına oturttu. Ardından güçlü bir birliği Bamiyan’da tutulan İngiliz rehinelere kurtarmak üzere buraya sevk etti. Bu birlik rehinelere Kâbil’e emniyetli bir şekilde getirdi. Bu olaydan sonra Afganistan’da İngilizlerin yaşadığı büyük hezimetin intikamını almak üzere harekete geçildi. Şehirde on binlerce insan katledildi. Kâbil’in abidevî eserleri top atışlarıyla yerle bir edildi. Bununla yetinilmeyip çevre köy ve kasabalara asker sevk edilerek binlerce insan öldürüldü. Ekber Han’ın çekildiği İstafil ve Çarikar kasabaları da bundan fazlasıyla nasibini aldı.⁵⁷⁵

---

⁵⁷² S. Tanner, **Afghanistan; A Military History From Alexander the Great to the Fall of the Taliban**, 2003, s.194.

⁵⁷³ M.S. Ferheng, a.g.e.I, s.285.

⁵⁷⁴ M. Ewans, a.g.e, s.43 vd.

⁵⁷⁵ M. Ewans, a.g.e, s.44.

3.4. İngiliz-Afgan Savaşı'nın Sonuçları

İntikam hırsıyla yapılan bu saldırılardan sonra İngiliz yönetimi, Afganistan'da yaptığı büyük tahribattan sonra bir bildiri yayımladı. Bu bildiri de; bir ulusun başında onun istemediği bir hükümdarı zorla tutmak İngiliz Hükümeti'nin siyasetine ve prensiplerine uygun değildir... Genelvali Lord Ellenbrough Afganlarca istenen ve komşu devletlerle dostluk münasebetleri kurmak isteyen ve buna gücü yeten herhangi bir Afgan Şahi'nı tanımaya hazırdır deniliyordu.⁵⁷⁶

İngiliz kuvvetleri bu tahribattan sonra 12 Ekim 1842'de Celalabad üzerinden Hindistan'a çekilmeye başladı. Yol üzerindeki tahkimatları birer birer yıktıktan sonra Hayber geçidine ulaşıldı. Burada Afridilerin saldırılarına maruz kalan İngiliz ordusu, Firuzpur'a ulaştığında Lord Ellenborough tarafından büyük bir tören ile karşılandı. Ancak bu büyük karşılama töreni İngiliz yenilgisini maskeleyemeye yetmedi.

İngilizler, Hindistan'da yayınladıkları bir bildiri ile Sadozayları himaye etmekten vazgeçtiklerini, Dost Muhammed Han'ın isterse ülkesine dönebileceğini ilan ettiler. Bunun üzerine Dost Muhammed Han ve ailesi önce Şikârpur'a oradan da Lahor'a getirildi. Birkaç gün burada dinlenen Dost Muhammed Han Peşaver üzerinden Kâbil'e giderek ikinci kez Afganistan tahtına oturdu.⁵⁷⁷

İngiliz-Afgan savaşı her iki taraf için de maddî ve manevî büyük kayıplara sebep olmuştu. 15.000 İngiliz subay ve asker ile sayısı hakkında kesin bilgi bulunmayan binlerce geri hizmet görevlisi hayatını kaybetti. Hindistan gelirlerinden sağlanan toplam 20 milyon pound bu savaşta harcanmıştı. Kuzey Hindistan ekonomisi de büyük zarar görmüş, yaklaşık 50.000 deve ve yük hayvanı bu savaşta telef olmuştu. Psikolojik zarar ise daha fazlaydı. Her şeyden evvel İngiliz yenilmezliği miti çökmüş ve onlara karşı başkaldırı kültürü her yerde ivme kazanmıştı.⁵⁷⁸

Afganların uğradığı maddi ve manevî zararlar ise daha büyüktü. Ancak birlik olduğu takdirde en büyük emperyalist devletin bile mağlup edilebileceği fikri Afganlara büyük gurur kaynağı olmuştu. Bununla birlikte onbinlerce Afgan'ın ölümü ile neticelenen bu savaşın getirdiği en büyük yıkım, Afganistan ahalisinde İngilizler özelinde Avrupalılara karşı muazzam bir kin ve nefretin oluşmasına zemin hazırladı. Bu

⁵⁷⁶ Y.H. Bayur, a.g.e.III, s.269.

⁵⁷⁷ M.S. Ferheng, a.g.e.I, s.104.

⁵⁷⁸ M. Ewans, a.g.e, s.44.

durum asırlardır sulh içinde yaşayan ve dışarıdan gelenlere karşı oldukça misafirperver ve hoşgörülü olan Afgan ahalisinde yabancı düşmanlığını körükleyerek millî devlet olgusunun zaafa uğramasına sebep oldu.⁵⁷⁹

---

⁵⁷⁹ O. Yazıcı, Birinci İngiliz-Afgan Savaşı, s.80.

SONUÇ

Afganistan, XIX. yüzyılın başlarından itibaren İngiltere'nin en büyük sömürgesi olan Hindistan'ı koruma ve savunma konusunda çok önemli hale gelmiştir. XVIII. yüzyıl boyunca Hindistan'daki yayılmasını kuzeye doğru genişleten İngilizler, kuzeyden Hindistan'a inmek isteyen Ruslara karşı tampon bölge oluşturmak ve onları Hindistan'ın kuzeyinde tutmak için Afganistan'ı faaliyet alanı seçmişlerdi. 1807 Tilsit anlaşması ile Fransa ve Rusya'nın İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'a inme çabaları İngilizleri telaşlandırmış, bir an evvel tahkim sınırlarını Ceyhun Nehri boylarına kadar uzatmak için tedbir alma yoluna gitmişlerdir.

İngiliz Hükümeti'nin Afganistan'da uygulamak istediği politika İndus Nehri vasıtasıyla yapılacak ticaret ile Rusya'nın egemen olduğu Afganistan pazarını ele geçirmek ve bölgede sözünün geçmesidir. Bu amaçla bölgeye Doğu Hindistan Şirketi bünyesinde görev yapan aralarında Alexander Burnes'ün de bulunduğu oryantalist asker-memurlarını göndermiştir. Bu kapsamda bölgeye gönderilen memurlar Afganistan'ı coğrafi, siyasi, askeri, ticari, sosyo-kültürel ve demografik konularda tahlil etmiş ve tahlillerini İngiliz Hükümeti'ne sunmuşlardır. Sunulan raporlar Afganistan ticari hayatında önemli rolü bulunan Buhara ve Kabul ticaret yolunu elinde bulunduran Rusya'nın Afganistan ticaretini önlemek, İndus Nehri'ni bu amaç için kullanmak ve gelecekte Afganistan'da oluşturulacak İngiliz nüfuzuna temel hazırlamak için kullanılacaktır.

Doğu Hindistan Şirketi (East India Company) bünyesinde görev yapan Mountstuart Elphinstone, Charles Masson, Alexander Burnes, John Wood, Percival Barton Lord ve Robert Leech gibi asker-memurlarını XIX. yüzyılın başlarında Afganistan'a gönderen İngilizler, onların topladığı bilgiler ışığında 1838 yılında bu ülkeyi işgal etmişlerdir. Birinci İngiliz işgali olarak anılan bu dönemde bölgeye gönderilen oryantalistlerin faaliyetleri sonucunda hazırladıkları eserler ve sundukları raporlar Afganistan tarihi açısından oldukça kıymetli bilgileri ihtiva etmesi bakımından önemli olmakla beraber kuzeyden gelecek tehditlere karşı bir tahkim bölgesi oluşturmak amacıyla bölgenin işgaline yönelik altyapıyı hazırlayacak raporlar hazırlamışlardı. Onların hazırladıkları istihbarat raporları doğrultusunda Birinci İngiliz işgalinin altyapısı oluşturulmuştur.

Bölgeye gönderilen oryantalistler İngiliz Doğu Hindistan Şirketi bünyesinde görev yapmakta ve her birinin belirli uzmanlık alanları bulunmaktadır. Tamamı neredeyse şarkiyat meraklısı ve iyi gözlem yapabilen şahsiyetlerdir. Bu oryantalistler seyahatlerinde yerel yöneticilerle yakın temas kurup yerel halkla ahabap olarak bölge de bulunan aşiret reisleri ve emirleri ziyaret etmektedirler. Kurdukları yakın ilişkiler sayesinde bölge ahalisinden ve yöneticilerinden yardım görmektedirler. İngiliz oryantalistlerden Alexander Burnes Afganistan Emiri Dost Muhammed Han ile yakın dostluklar tesis etmiş ve İngiliz Hükümeti ile Afgan Şahlığı arasındaki resmi görüşmelerde önemli görevler üstlenmiştir.

Afganistan'a gönderilen oryantalistler bölgenin coğrafyası, demografisi, sosyo-kültürel durumlarını, ekonomik ve ticari konumlarını, iç ve dış siyasi ilişkileri ve askeri varlıklar temelinde derinlemesine gözlemler yapmışlar ve bu gözlemlerini raporlamışlardır. Bölgenin coğrafyasına yönelik olarak hedef bölgelerin coğrafi konumları, yüzey şekilleri, toprak yapıları, dağ, tepe ve ovaları, nehir ve su kaynakları, yol güzergâhları, coğrafi bölgelere göre iklimsel özellikleri, bitki örtüleri ve bölgede bulunan evcil ve yabani hayvanlar gözlemlenmiş ve raporlanmıştır. Afganistan'ın demografik durumu ile ilgili olarak ülke, şehir, kasaba, köy ve mezra bazında nüfus sayıları ve oranları, nüfusu oluşturan bireylerin tabi oldukları ırk, din, mezhepler, bölgede bulunan kabileler, boylar ve kollar, kabilelerin coğrafi olarak yaşadıkları bölgeler, kadın ve erkeklerin durumları raporlanmıştır. Afganistan'ın sosyo-kültürel yapısına yönelik olarak coğrafi bölgelerde yaşayan insanların kabile mensubiyetine göre karakter özellikleri, bölge insanların giyim kuşam ve beslenme özellikleri, yaşam tarzları, düğün ve cenaze törenleri, dini yaşamları, birbirleri ile olan ilişkileri, şehirler, şehirlerin yapısı evler, kamu binaları ve sosyal donatılar gözlemlenmiş ve raporlanmıştır. Ayrıca ekonomik ve ticari durumları ile alakalı olarak hedef bölgelerin ekonomik ve ticari durumu, üretim şekilleri, tarım ve hayvancılık faaliyetleri, çarşı ve pazarları, ithalat ve ihracatı ile hacimleri, yeraltı ve yer üstü kaynakları olmak üzere doğal kaynakları, ticari faaliyet kolları ve hacimleri, vergi ve gümrükleri, bölge yöneticilerinin gelirleri ele alınmıştır.

Oryantalist memurlar Afganistan'ın iç ve dış siyasi ilişkilerine yönelik olarak; bölgede bulunan şah, han, kabile reisi ve serdarlar olmak üzere bölgelerin yöneticileri ve yöneticilerin karakteristik özellikleri, bölgelerin idari ve adli yönetim şekilleri,

bölgelerin iç ve dış siyasi ilişkileri, bölgede uyguladıkları politikalar ve komşu devletler ve bölgelerle olan ilişkilerini tetkik etmişlerdir. İngiliz oryantalistler işgal öncesi ve sonrasında önemli yer tutacak olan askeri bilgi ve varlıkları da tafsilatlı bir şekilde incelemiş ve raporlamışlardır. Oryantalistler seyahatleri esnasında bölgede bulunan askeri birlik ve garnizonları, asker sayılarını, at ve hayvan sayılarını, askeri birliklerin silah ve teçhizatları ile askerlerin giyim kuşamlarını ittifak ve müttefiklik durumlarını, bölgede bulunan kaleler, karakollar ve surları ve surların yapılarını, yol güzergâhları ve seyrüsefere elverişlilik durumlarını tetkik ederek raporlamışlardır.

Afganistan'a gönderilen oryantalistlerden Mountstuart Elphinston Afganistan'ın Coğrafyası ve İklimi, nüfus ve etnik durumu ile Afganistan'da bulunan aşiretleri detayları ile incelemiş bunlara ilaveten Afganistan'ın idari yönetim şekli ve askeri yapısıyla Afganistan'daki ticari hayatı gözlemlemiştir. Elphinston'un gözlemleri bölgeye gönderilen oryantalistlerden bölge ile ilgili çalışmaları özellikle bölgede yerleşik aşiretler ön plana çıkmaktadır.

Charles Masson Afganistan'da saha çalışmalarında bulunmuş bölgede bulunan önemli yerleşim merkezleri hakkında incelemelerde bulunmuştur. Raporlarında, Bahawalpur Dere-i Gazi Han Dere-i İsmail Han, Kohat, Peşaver, Celâlabâd, Chitral, Kâfiristan, Gazne, Kandahar, Şikârpur, Multan, Lahor, Haydarabad, Karaçi, Kalat, Kâbil ve Çarikar kentlerinin coğrafi, ticari, askeri ve idari, sosyo-kültürel ve demografik durumlarını raporlamıştır.

Alexander Burnes Birinci İngiliz Afgan savaşı öncesinde ve savaş sürecinde İngiliz Hükümeti'nin aktif ve önde gelen oryantalistlerinden biridir. Özellikle savaş öncesinde Afganistan Emiri Dost Muhammed Han ile yapılan görüşmelere bizzat katılmış ve bölgeye resmi olarak gönderilen heyete başkanlık etmiştir. Alexander Burnes çoğunlukla Rusya ve İran'ın bölgeye yönelik siyasi oluşumları ve İndus Nehri boyunda bulunan bölgelerin ticari imkânlarına yönelik alanlarda çalışmalarda bulunmuş ve gözlemlerini rapor halinde İngiliz Hükümeti'ne sunmuştur.

Bölgeye Alexander Burnes ile beraber aynı heyette giden oryantalistlerden John Wood İndus Nehri ve havzasıyla ilgili gözlemlerde bulunmuştur. İndus Nehri'nin seyrüsefere açılması ve ticari amaçla kullanılması çerçevesinde nehrin etütlerini yapmış ve mevsimlere göre karakterini belirleyerek ticaret amaçlı kullanımını ortaya

koymuştur. Ayrıca nehir havzası ve rotası üzerinde bulunan yerleşim birimleri hakkında raporlar hazırlamıştır.

Oryantalist Robert Leech Afganistan'ın işgal edilmesi planında ve işgal esnasında gerekecek en önemli bilgilerden olan ve zorlu coğrafi şartlarından dolayı bölgede en önemli konu olan geçitler hakkındaki gözlemleri yapan memurdur. Robert Leech, Hayber Geçidi, Tatar Geçidi, Kadapa Geçidi ve Abkhana Geçitleri hakkında gözlemler yaparak işgal planına önemli katkılarda bulunmuştur. Robert Leech bölgede bulunan askeri varlıklar hakkında da gözlemlerde bulunmuş ve özellikle bölgede bulunan kaleler ve içerisinde bulunan askeri varlık ve teçhizatlar konusunda raporlar sunmuştur. Robert Leech'in bir diğer gözlemi ise Kunduz hakkındadır. Kunduz'un demografik yapısı, nüfusu, ticari gelirleri ve kapasitesi ile Kunduz Emiri Murat Bey hakkında tafsilatlı bilgiler vermiştir. Leech ayrıca Tatta, Sistan ve Multan bölgesi ile alakalı olarak ticari raporlar sunmuştur. Siyasi olarak ise İngilterenin Türkistan'a yönelik politikasını değerlendirmiştir.

Percival Burton Lord sıhhiye subayı kimliğiyle "*İndus Ovası Üzerine Tıbbi Notlar ve Hastalıklar*" başlıklı raporu ile oldukça önemlidir. İngiliz ordusunun bölgeye yapacağı muhtemel bir harekâta dikkat edilmesi gereken sağlık koşullarını içeren raporunda önemli bilgiler sunmuştur. Lord Kâbil ve Hindikuş bölgesinde bulunan koyun ve keçilerle ilgili raporu dikkat çekmektedir. Ayrıca Lord'un Kunduz'dan Alexander Burnes'e göndermiş olduğu raporunda bölgenin ve şehrin ticarî imkânları oldukça teferruatlı bir şekilde belirterek Kunduz bölgesi ile ilgili ticari ve ekonomik saptamalarda bulunmuştur.

Bölgeye gönderilen İngiliz oryantalistlerin topladıkları önemli bilgilerin desteğiyle resmi olarak 1839 yılının Şubat ayında Sikh askerlerinin desteğindeki İngiliz ordusunun Afganistan sınırına 120 km. uzaklıkta bulunan Beluşistan'daki Toba Kokar Sıradağlarında bulunan Bolan Geçidini geçmesiyle başlamıştır. İngiliz kuvvetleri Nisan ayının sonunda Kandahar'a ulaştığında Afgan kabile reisleri bölgeyi terk etmişlerdir. 20 Nisan 1839 tarihinde Kandahar şehri düşmüştür. Şah Şüca şehre girdiğinde şehrin ileri gelenleri bağlılıklarını bildirmişlerdir. Kandahar'a girdiklerinde Lord Auckland ilk hedefini başarmıştır. İngiliz ordusunun daha sonraki hedefi Gazne'dir. 23 Temmuz 1839 tarihinde Gazne'ye ulaşan İngiliz kuvvetleri Gulam Haydar Han'ın sert

müdafaaıyla karşılaşmışsa da yerel halkın ihanetiyle açık bırakılan kale kapılarından birinin havaya uçurulmasıyla Gazne düşmüş ve Gulam Haydar Han esir edilmiştir.

Gazne'nin düşmesinden sonra bölgede bulunan aşiretler Şah Şüca lehine taraf almış ve ordu da bu yönde taraf tutmuştur. Dost Muhammed Han'ın yapacak başka bir şeyi kalmamıştır ve son çare olarak halkı cihada davet etmek istemişse de bu bir çare olamamıştır ve Kâbil'i terk ederek Buhara Emirliğine sığınmıştır. İngiliz Kuvvetleri 7 Ağustos 1839 tarihinde Şah Şüca ile birlikte başkent Kâbil'e girmiştir. Kâbil'e giren büyük kortejin başında Şah Şüca ve onun yanında Alexander Burnes bulunmaktadır. Böylece Kâbil'de düşmüş ve üç yıl sürecek İngiliz işgali başlamıştır.

Dost Muhammed Han'ın tahttan indirilmesi ve ülkeden sürülmesi gören ve buna katlanmak zorunda kalan Afgan kabileleri İngiliz askerlerinden rahatsızlık duymaya başlamıştır. Bu arada bölgede bulunan İngiliz askerleri ailelerini Afganistan'a getirme taleplerinde bulunmuş ve askerlerin bu istekleri Afgan halkı arasında rahatsızlıklara sebep olmuştur. Zira Şah Şüca'nın tahta geçirileceği dolayısıyla yalnızca taht değişikliğinin olacağını tasavvur eden halk Hindistan benzeri kalıcı bir işgalin Afganistan'da tesis edileceğini düşündü. Bu durum milli ve dini duyguları yüksek olan Afgan halkı arasında endişelere sebep oldu ve Şah Şüca ve İngilizlere karşı isyanlar başladı.

İngiliz kuvvetleri aylar süren çok sayıda isyan, kalkışma ve saldırı ve çarpışmalarla karşılaştılar. 2 Kasım 1841 tarihinde sabah erken saatlerde büyük bir olayın vuku bulacağına dair bir istihbarat bilgisi alınmıştır. Kâbil'deki tüm dükkânlar kapatılmış, İngiliz askerlerin ikamet ettiği evlere saldırılar başlamıştır. Bu saldırıda Alexander Burnes ve arkadaşları Kâbil'de isyancılar tarafından katledilmiştir.

1842 yılının Ocak ayında İngilizler Afganlar ile anlaşmaya varıp çekilme kararı almışlardır. İngiliz ordusunun çekilmesi sert kış şartları ile 6 Ocak 1842 tarihinde başlamıştır. Çekilme anında İngiliz kuvvetlerini 4.500 asker, 12.000 geri hizmet çalışanı kadın ve çocuklardan oluşmaktaydı. Çekilme esnasında soğuk kış şartlarında dağ geçitlerinde Gılcay kabilelerine ait kuvvetlerin pusu ve saldırılarına uğradılar. Kâbil ve Peşaver arasında bulunan Gandamak köyünde yaklaşık 16.000 İngiliz saldırıya uğradı ve katledildi. Bu saldırıdan yalnızca mucize eseri bir İngiliz kurtuldu. Celalabad'da bir İngiliz birliğinde görevli Dr. William Brydon İngiliz kuvvetlerine ulaşabilmiştir.

İngiliz tarihinde Lord Auckland'ın hatası olarak bilinen Birinci İngiliz–Afgan savaşında yaklaşık 20.000 asker hayatını kaybetmiş, 50.000 yük hayvanı ve 20 milyon sterlinden fazla mali kayba sebep olmuştur. Şah Şüca 5 Nisan 1842'de Bala Hisar'da çarpışma esnasında Zaman Şah'ın oğlu Devlet ve adamları tarafından öldürülmüştür. İngiliz kuvvetlerinin çekilmesinden sonra Kâbil'de karışıklıklar bir süre devam etmiştir. Muhammed Ekber Han daha sonra ülkede kontrolü sağlamış ve Babası Dost Muhammed Han İngiliz Hükümeti'nin iradesi ile serbest bırakılmıştır ve Hindistan'dan ülkesine dönmüştür. 1843 yılının Nisan ayında tekrar Şah olarak tahta çıkmış ve Kunduz, Kandahar, Mezar-ı Şerif ve Badakşan'ı kontrol altına almıştır.

KAYNAKÇA

- ADAMEC, L. W., **Historical Dictionary of Afganistan**, Scarecrow Pres, London 1997.
- ADAMS, W.H. Davenport, **The Makers of British India**, John Hogg Press, London 1900.
- ALI, Imran, **The Puncap Under Imperialism 1885–1947**, , Princeton University Press, New Jersey 1988.
- ARCHBOLD, W.A., “Afghanistan, Russia and Persia”, **The Cambridge History of India V**, New Delhi 1958.
- ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789–1914**, TTK 1997.
- BAGAI, Farah Gul, **British Rule in Punjab: 1849–1947**, Pakistan Journal of History and Culture, Vol. XXXI, No.2, 2010.
- BARNES, Gregory Fremont, **The Anglo-Afghan Wars 1839–1919**, Osprey Publishing 2014.
- BARTHOLD, V.V., **Rusya ve Avrupa’da Orientalizm**, , Küre Yayınları, İstanbul 2004.
- BAYUR, Hikmet, **Hindistan Tarihi**, Cilt II, TTK, Ankara 1987.
- BAYUR, Hikmet, **Hindistan Tarihi**, Cilt III, TTK, Ankara 1993.
- BELLEW, Henry Walter, **The Races of Afghanistan**, Thacker Spink And Co. Pres, Calcutta 1880.
- BERNARD, Paul, *Alexandrie du Caucase ou Alexandrie de l’Oxus*, **Journal des Savants**, Cilt XVII, 1982.
- BEVERIDGE, Henry, **A Comprehensive History of India III**, London 1858.
- BUCKLAND, C.E., **Dictionary of Indian Biography**, Swan Sonnenschein, London 1906.
- BURNES, Alexander, **Cabool A Personal Narrative Of a Journey to, and Residence in That City in The Years 1836,7, and 8**, London, 1843 John Murray. Albemarle Street.
- BURNES, Alexander, **Travels into Bokhara**, , John Murray, London 1833.
- COTTON, J.S., **Rulers of India Mountstuart Elphinstone and The Making of South-Western India**, Clarendon Press, London 1896.

- COTTON, J.S., **Rulers of India Mountstuart Elphinstone**, Oxford 1836.
- CUNNINGHAM, Joseph Davey, **A History of Sihs**, S. Chand & Co, Delhi 1955.
- DASHTI, Naseer, **The Baloch and Balochistan**, Trafford Publishing, USA 2012.
- Dictionary of National Biography, **Sir Claude Martine Wade**, Vol.58, MacMillian Company, Smith, Elder, & CO, London 1899.
- Dictionary of National Biography, **Percival Barton Lord**, Vol.34, MacMillian, Smith, Elder, & CO, London 1893.
- Dictionary of National Biography, **John Wood**, Vol 62, The MacMillan Company, Smith, Elder, & CO, London 1900.
- ELPHINSTONE, Mountstuart, **An Account of The Kingdom of Cabool and Its Dependencies in Persia, Tartary and India Comprising A View of Afghan Nation and A History of Dooraunee Monarcy**, Vol.I, Richard Bently, London 1839.
- ELPHINSTONE, Mountstuart, **An Account of The Kingdom of Cabool and Its Dependencies in Persia, Tartary and India Comprising A View of Afghan Nation and A History of Dooraunee Monarcy Vol.II**, Richard Bently, London 1839.
- ELPHINSTONE, Mountstuart, **Elphinstone Collection: Private Papers, Correspondence and Journals of Mountstuart Elphinstone (1779-1859), Bengal Civil Service from 1795, Envoy to Afghanistan 1808-09, Resident at Poona 1810-17, Commisioner for territories annexed to Bombay 1817-19, Governor of Bombay 1819-27**, British Library Asia, Pasific and Asia Collections.
- ERRINGTON, Elizabeth, **The Charles Masson Archive: British Library, British Museum and Other Documents Relating to the 1832–1838 Masson Collection from Afghanistan**, The British Museum, London 2017.
- ERRINGTON, Elizabeth, *Charles Masson and Begram*, Topoi. Orient-Occident, Anne 2001, Cilt 11/1.
- EWANS, Martin, **Conflict in Afghanistan**, Routledge, London and New York 2005.
- EWANS, George de Lacy, **On the Practicability of an Invasion of British India**, Printed For J.M. Richardson and Cornhill, London 1829.

- EYRE, Vincent, **The Kabul Insurrection of 1841-42**, WM. H. Allen & CO, London 1879.
- FARRINGTON, Anthony, **Trading Places, The East India Company and Asia 1600-1834**, London 2002, The British Library.
- FERHENG, M.Sadık, **Afganistan der Penc Kam-ı Ahir I**, Meşhed 1372.
- FORBES, Archibald, **The Afghan Wars 1839–42 and 1878–80**, Seeley and Co, London 1842.
- FORREST, George W., **Selections From The Minutes And Other Official Writings Of The Honourable Mountstuart Elphinstone Governor Of Bombay**, Richard Bentley And Son, London 1884.
- FLETCHER, Arnold, **Afghanistan**, Cornell University Pres, New York 1966.
- GREY, C., **European Adventurers in Northern India From 1875 to 1849**, Punjab Government Printing, Lahore 1929.
- GUBAR, Gulam Muhammed, **Afganistan der Mesir-i Tarih**, Tahran 1374.
- HAVELOCK, Henry, **Narrative of the War in Afghanistan Vol. I**, Henry Colburn Publisher, London 1840.
- HOPKIRK, Peter, **The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia**, Kodansha International, New York 1994.
- History of The Puncap And Of The Rise, Progress & Present Condition Of The Sect And Nation Of Sihs, Vol II, H.Allen & Co, London 1846.
- HUTTMANN, G., **Political, Geographical, Commercial Reports and Papers Submitted to Government by Alexander Burnes, Lieutenant Leech, Doctor Percival Lord, Lieutenant Wood Employed on Missions in the Yeras 1835-1836-1837 in Scinde, Afghanistan and Adjacent Countries**, Bengal Military Orphan Press, Calcutta 1839.
- JOHNSON, Robert, **The British Indian Army**, Cambridge Scholars Publishing, New Castle 2014.
- JONATHAN Baron Baskin, Paul J. Miranti, **A History of Coorparate Finance**, Cambridge University Press, Cambridge 1999.

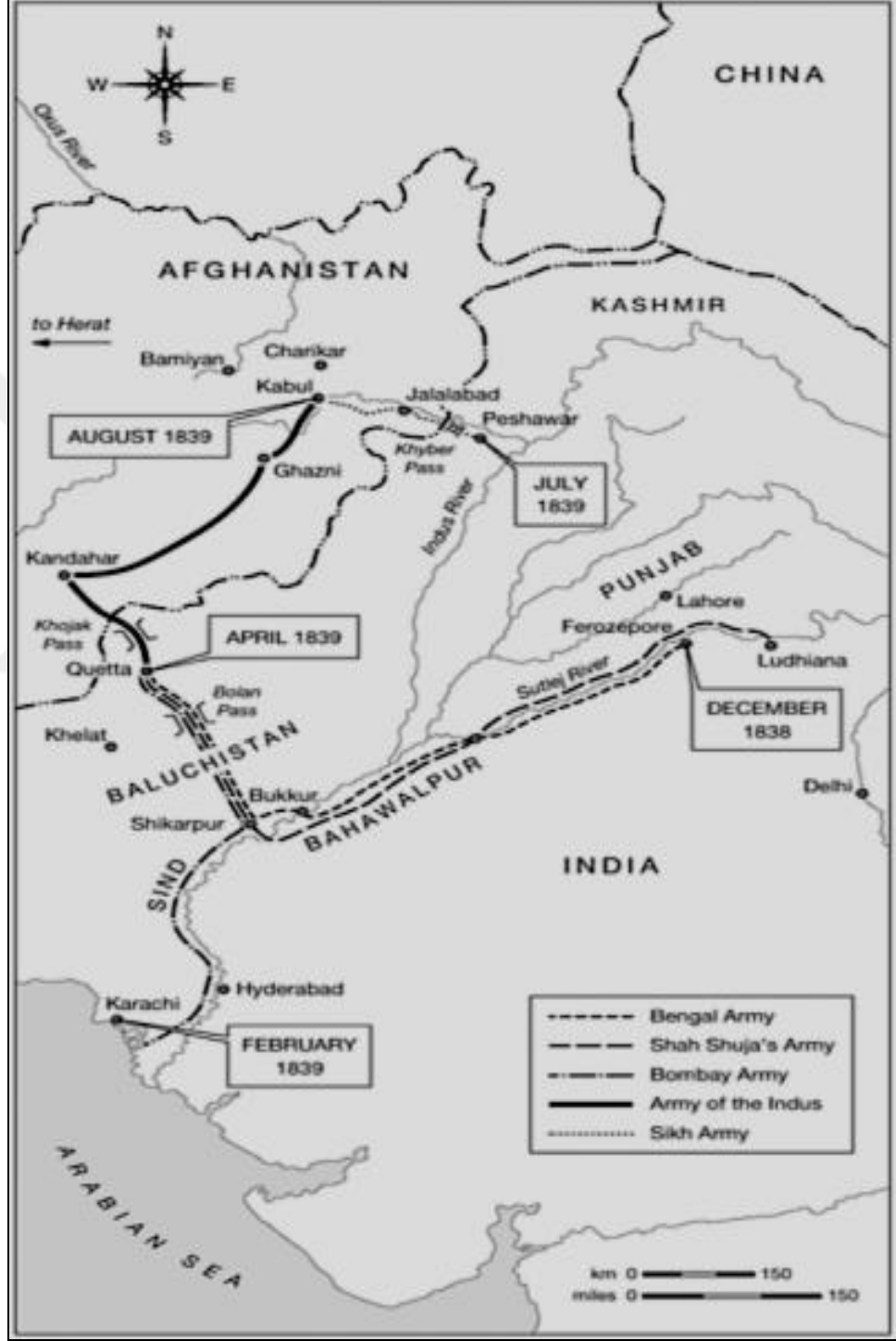
- Journal of The Asiatic Society of Bengal, Vol:VII, Part: II, “ **Reports on the weight, measures and coins of Cabul and Bukhara by Nowrozjee Fordoonjee forwarded by Alexander Burnes and transferred to Aisatic Society**”
July to December 1838, Baptist Mission Pres, Calcutta 1838.
- KARANG, K.S., **History of The Puncap 1500-1858**, U.C.
Kapur & Sons, Delhi 1969.
- MEYER, Karl, BRYSAK, Shareen, **Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Central Asia**, Basic Books, New York 1999.
- KARTTUNEN, Klaus, “*Alexander Burnes*”, **Literature of Travel and Exploration An Encyclopedia, Vol 1**, New York 2013.
- KAYE, John William, **History of the War in Afghanistan**, WM.H.Allen & Co, London 1874.
- KURAT, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1993.
- LEECH, Robert, **Seven Languages, Spoken In The Countries West Of The Indus**, Bombay Times and Commercial Press, Bombay 1838.
- MACMUNN, George, **Afghanistan: From Darius to Amanullah**, G.Bell and Sons, London 1929.
- MASSON, Charles, **Narrative Varius Journeys In Balochistan, Afghanistan, And The Panjab; Including A Residence In Those Countries From 1826 to 1838**, Vol I-III, Richard Bentley, London 1842.
- M’GREGOR, W.L., **The History of Sihs Vol I**, James Madden, London 1846.
- MILL, James, **The History of British India Vol.1**, London 1817.
- MORRIS, Mowbray, **First Afghan War**, Sampson Low Press, London 1878.
- NASH, Charles, **History of The War in Afghanistan**, Thomas Brooks, London 1843.
- NICHOLLES, John Bowyer, **The Gentleman’s Magazine Vol. XV**, Grant & Co., London 1841.
- NORRIS, J.A., **The First Afghan War 1832–1842**, Cambridge University Pres, Cambridge 1967.
- OKUYAN, Sibel, “*Doğu Kültürünün Batıda Yansımaları*”, **SAÜ Fen Edebiyat Dergisi**, 2011-II, s.101
- ÖZCAN, Azmi, “*Hindistan*”, **TDV İslam Ansiklopedisi Cilt XVIII**, İstanbul 1998.

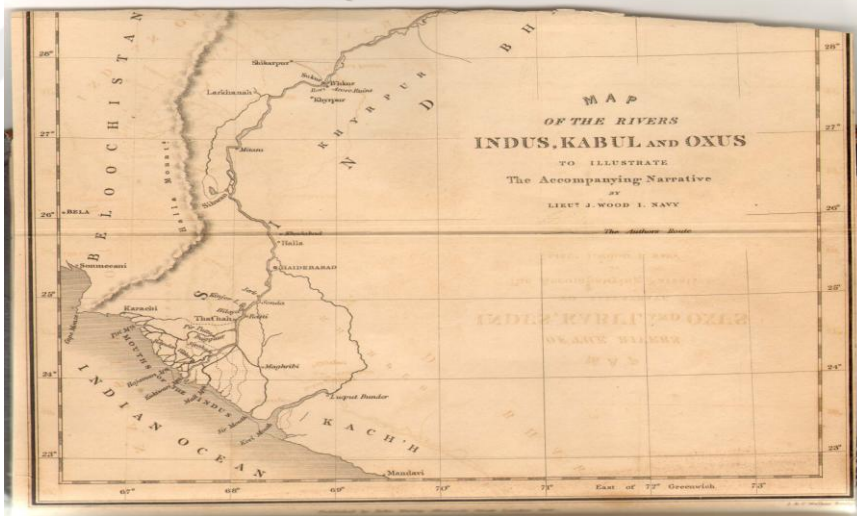
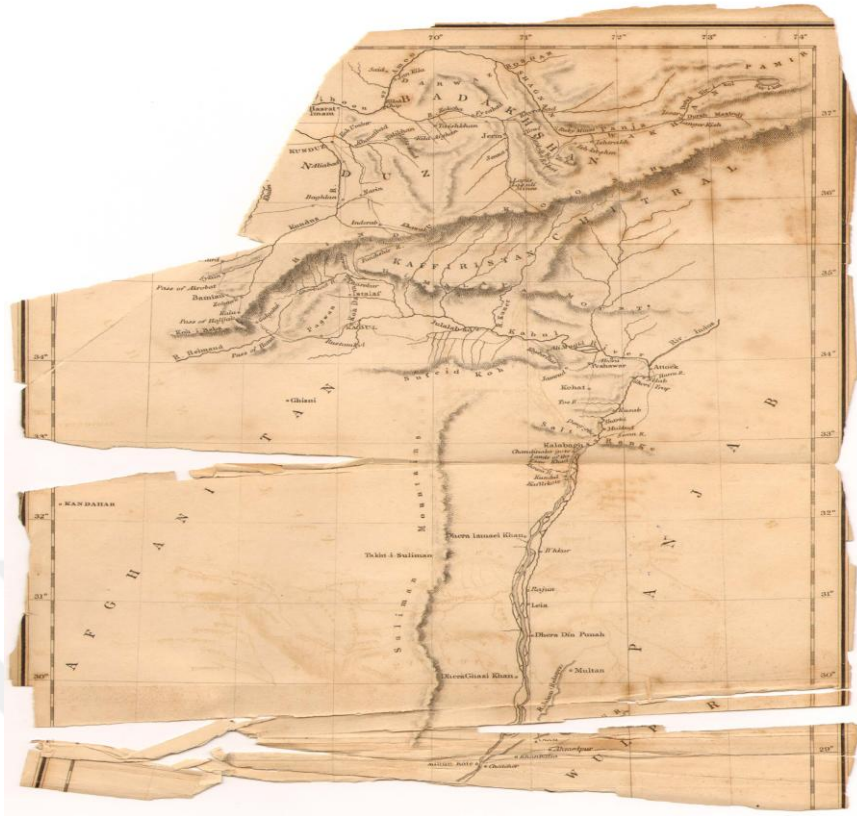
- RAVERTY, H.G., **Notes on Afghanistan and Part of Baluchistan Geographical, Ethnographical and Historical**, London 1940.
- RAVI, Srilata. "*French East India Company's*", **Literature of Travel and Exploration An Encyclopedia**, Cilt.1, New York 2013.
- RICHARDSON, Edmund, "*Mr Masson and the lost cities: a Victorian journey to the edges of Remembrance*", **Classical Receptions Journal**, Volume 5, Issue 1, 1 January 2013.
- ROBBINS, Nick, **The Corporation that Changed the World How the East India Company Shaped the Modern Multinational**, Pluto Press, First Published 2006.
- ROSELLI, John, **Lord William Bentinck: The Making of a Liberal Imperialist 1774-1839**, University of California Press, California 1974.
- RUNION, Meredith L., **History of Afghanistan**, Greenwood Press, London 2007.
- RYWKIN, Michael, **Asya'daki Rusya**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1975.
- SAID, Edward, **Orientalism**.:Penguin Books, London 2003.
- SARAY, Mehmet, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", **İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi**, S.34, (1984).
- SKYES, Sir Percy, **A History of Afghanistan Vol.1**, Macmillian & CO Ltd.,London 1940.
- SPEAR, Percival, **A History of India Vol.2**, Penguin Boks, London 1990.
- TANNER, Stephen, **Afghanistan: A Military History From Alexander The Great To The Fall Of The Taliban**, Da Capo Press, USA 2003.
- TYTLER, W.K. Fraser, **A Study of Political Developments in Central Asia**, London 1950.
- TERENTYEF, M.A., **Russia and England in Central Asia Vol I**, Foreign Department Press, Calcutta 1876.
- The Journal of The Asiatic Society of Bengal Vol:VII, Part: II, "*Reports on the weight, measures and coins of Cabul and Bukhara by Nowrozjee Fordoonjee forwarded by Alexander Burnes and transferred to Aisatic Society*" July to December 1838, Baptist Mission Press, Calcutta 1838.

- THORNTON, Edward, **A Gazetteer or The Countries Adjacent to India On The North-West: Including Sinde, Afghanistan, Beloochistan, The Punjab And The Neighbouring States**, Vol I-II, H.Allen & Co, London 1844.
- TOGAN, Ahmet Zeki Velidi, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981.
- Transactions of the Bombay Geographical Society From September to November 1840, **Mr.Massoon's Papers on Afghanistan**, Vol V, Printed At The American Mission Press, Bombay 1840.
- Wanat Combat Action in Afghanistan 2008, Combat Studies Institute Press, US Army Combined Arms Center, 2010.
- WHEELER, J.Talboys, **India Under British Rule From the Foundation of The East India Company**, Macmillian and Co, London 1886.
- WHITTERIDGE ,Gordon,, **Charles Mason of Afghanistan**, Warmister Aris & Phillips Ltd., England 1986.
- WILSON, Horace Hayman, **Ariana Antiqua**, East India Company, London 1841,
- WOOD, John, **A Journay to the Sources of Oxus River**, John Murray, Albemarle Street, London 1872.
- WORKMAN, Nanacy C., "*East India Company (British)*", **Literature of Travel and Exploration An Encyclopedia, Cilt.1**, New York 2013, s.361-363
- YAZICI, Orhan, "*Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları*", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, İstanbul 2002, s.51-81.
- YAZICI, Orhan, **Ahmed Şah Abdalî ve Millî Afgan Devleti'nin Kuruluşu 1747-1772**, (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya 2013.
- YAZICI, Orhan, "Rusların Sıcak Denizlere İnme Çabaları I; Afganistan'ın Uluslararası Politik Alanda Yerini Alışı", **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları I/1, (Ocak-Haziran 2001)**, s.95-112.
- YAZICI, Orhan, **Modern Afganistan'ın Kuruluşu (1834-1922)**, Malatya 2011.
- YAZICI, Orhan, AKSOY, Numan Durak, **Afgan Devleti'nin Kuruluşunda Türk Kültürünün Tesirleri**, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2010 9(2):s.331 -344.

EKLER
RESİM VE HARİTALAR

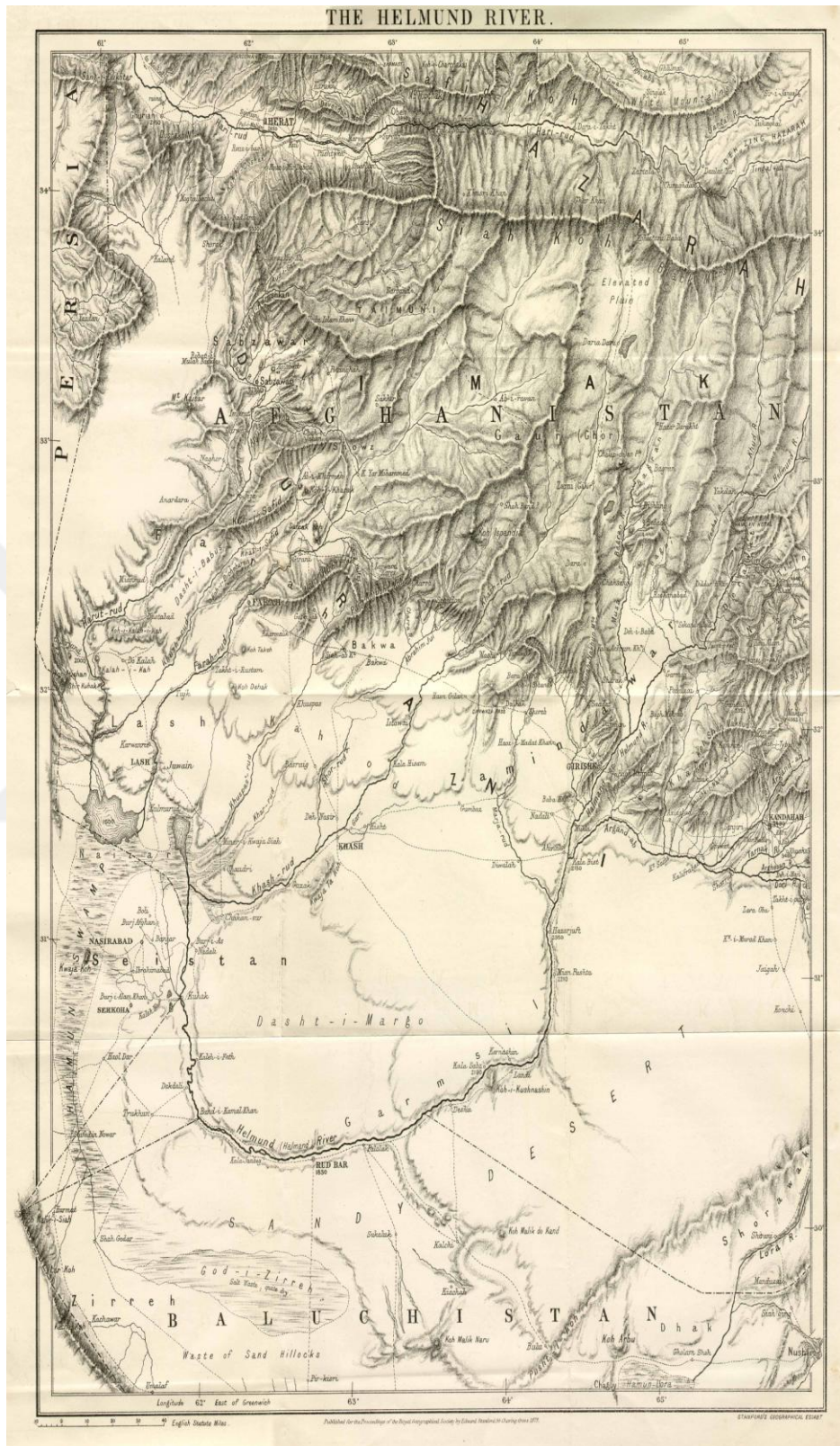
HARİTA-1 Birinci İngiliz-Afgan Savaşında işgal kuvvetlerinin izlediği rota

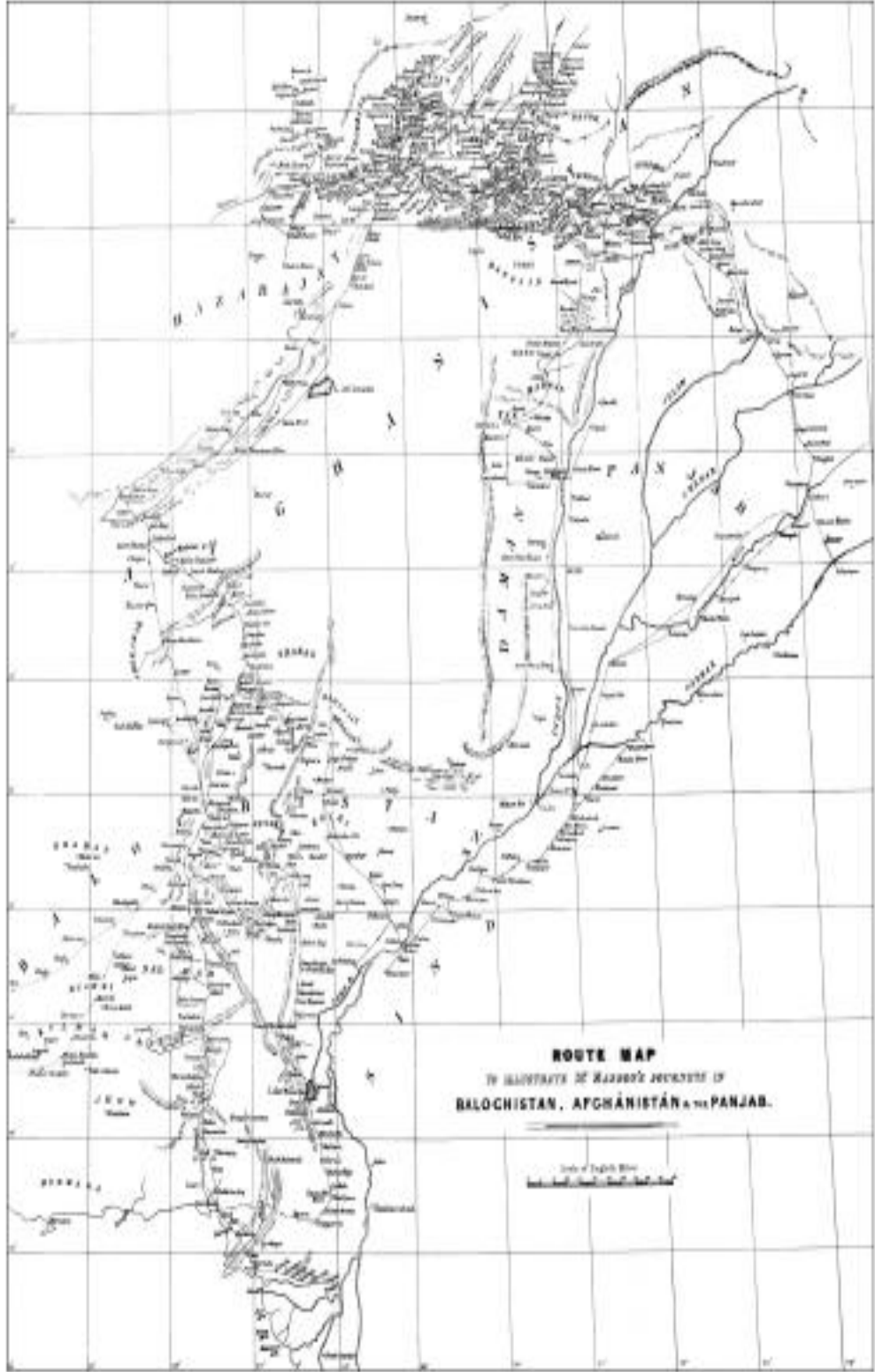
HARİTA-2 Indus, Kabil ve Oxus (Ceyhun) Nehirleri Haritası (John Wood)

HARİTA-3 Buhara, Kabil ve Beluşistan Haritası (John Wood)

HARITA-4 Helmund Nehri (John Wood)

HARİTA-5 Charles Masson'un Seyahat Rotası

RESİM-1-Mountstuart Elphinstone

RESİM-2-Alexander Burnes

RESİM-3-Willam Hay Macnaghten

RESİM-4-İngiliz Genel Valisi George Eden

RESİM-5-Dost Muhammed Han

RESİM-6-Dost Muhammed'in Oğlu Ekber Han

RESİM-7-Ivan Vitkevitch

RESİM-8-Eldred Pottinger

RESİM-9-Genaral Sale

RESİM-10-General William Nott

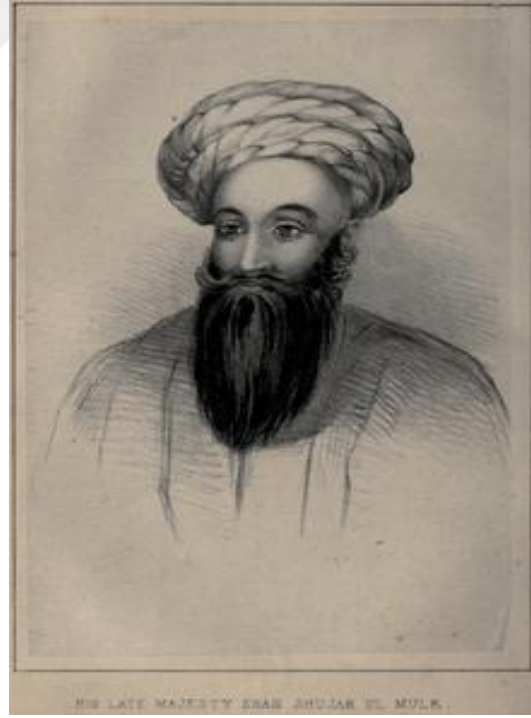
RESİM-11-General George Pollock

RESİM-12-General William George Elphinstone

RESİM-13-Dr. William Brydon

RESİM-14-Şah Şüca

RESİM-15-Ranjit Singh

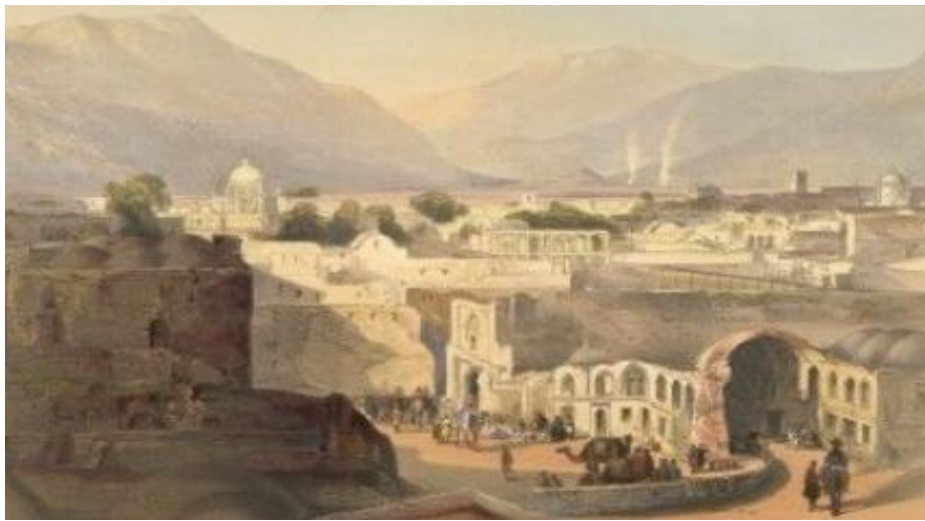

RESİM-16-Celalabad Yakınlarından Balabağ'ın Kuzey Yönünden Görünüşü

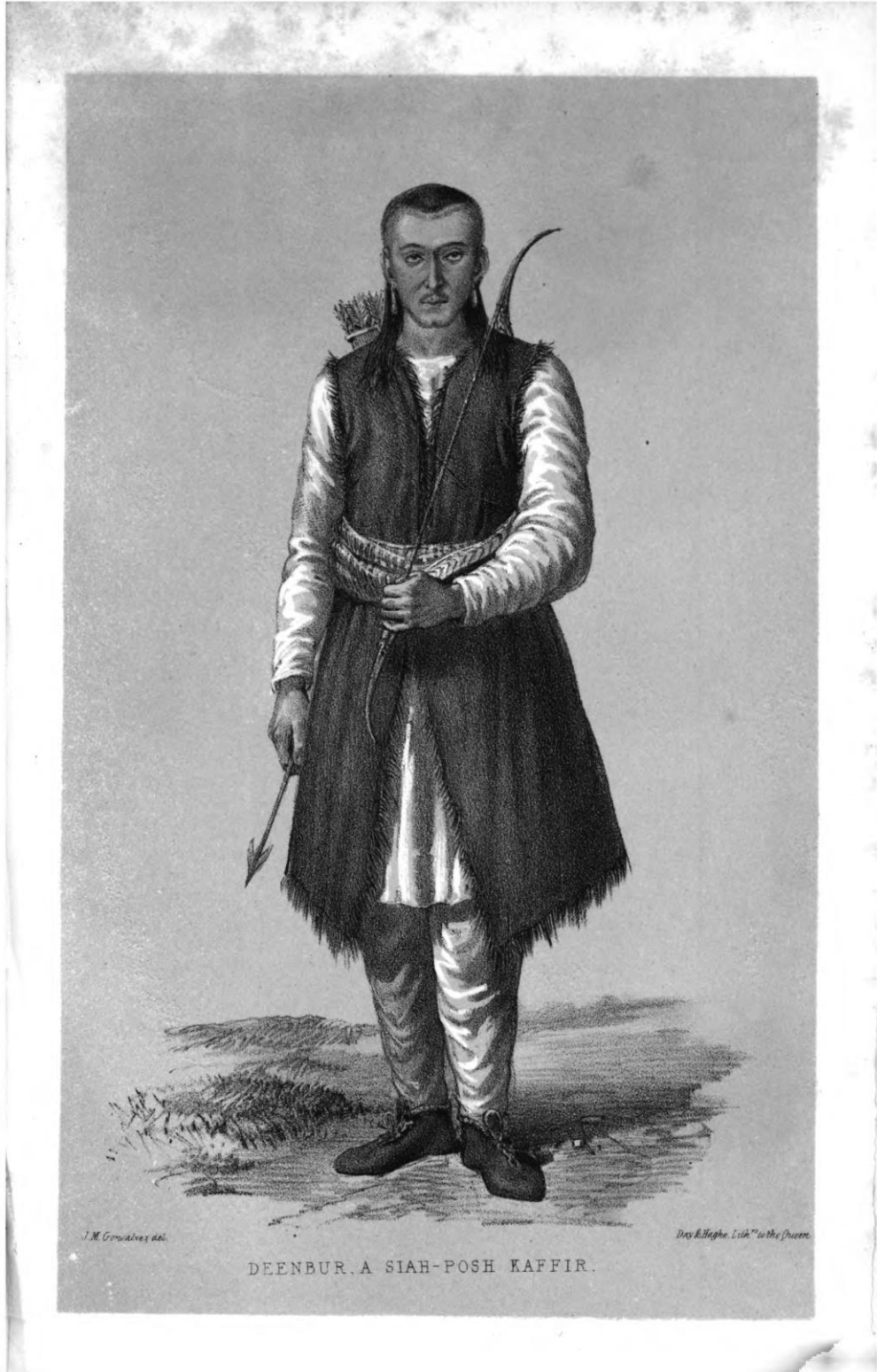
A Durranic Villager with his Arm

RESİM-17-Silah Kuşamı ile bir Dûrani Köylüsü
(Mountstuart Elphinstone)

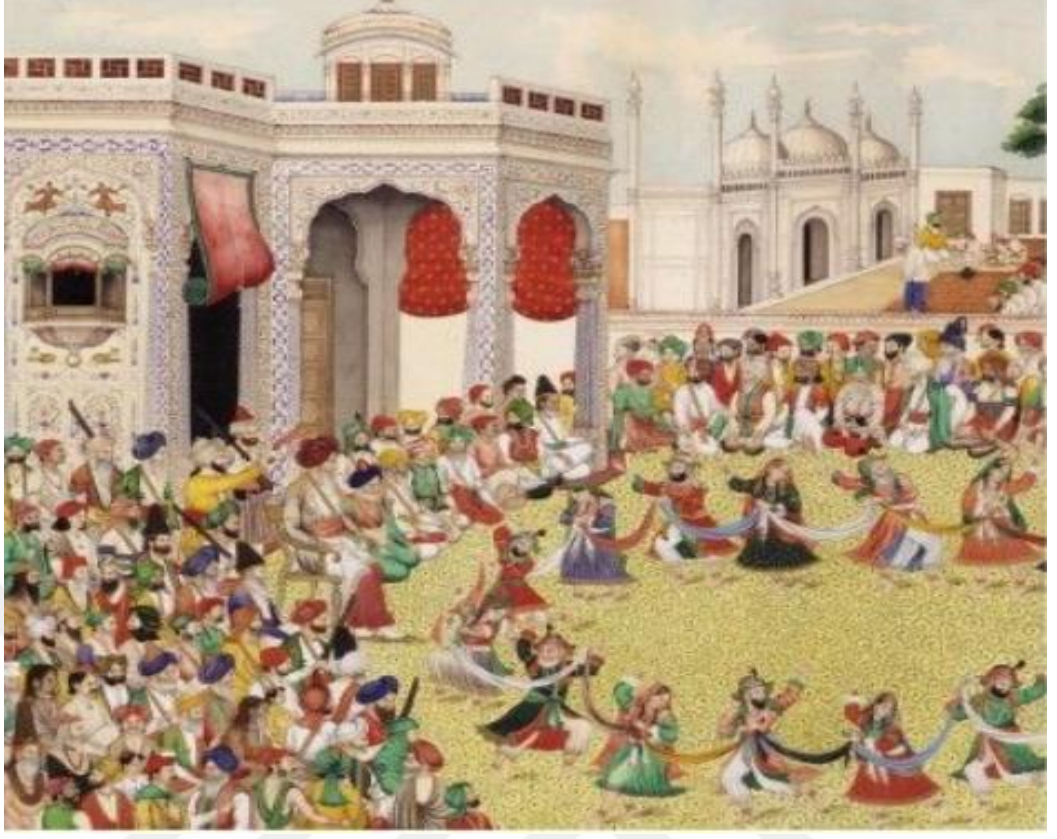

RESİM-18-Kandahar Nisan 1839

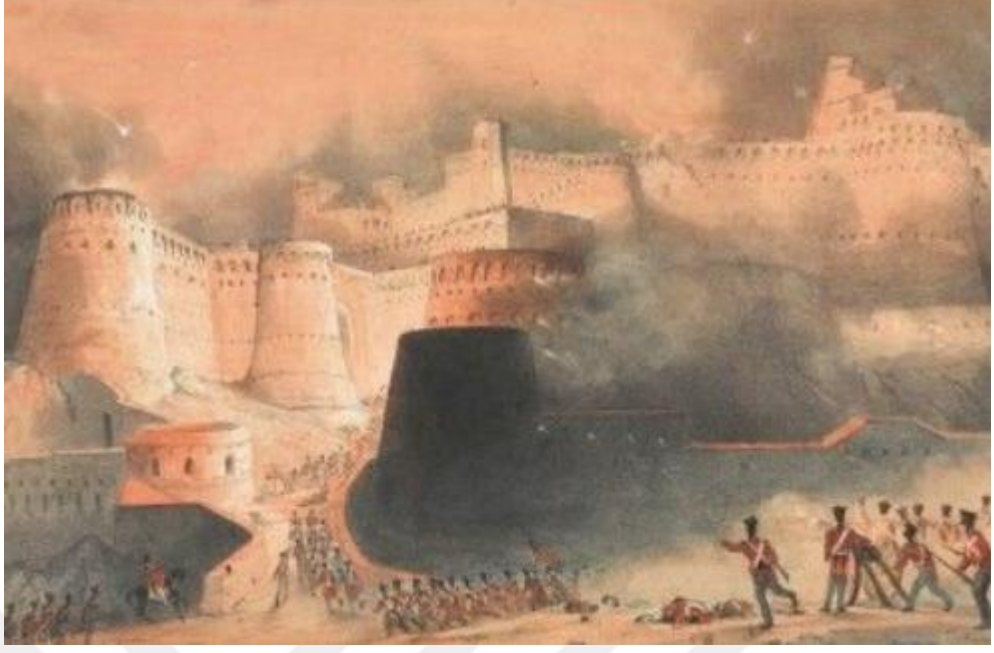
RESİM-19-Siyahpuş Kafiri (Alexander Burnes)

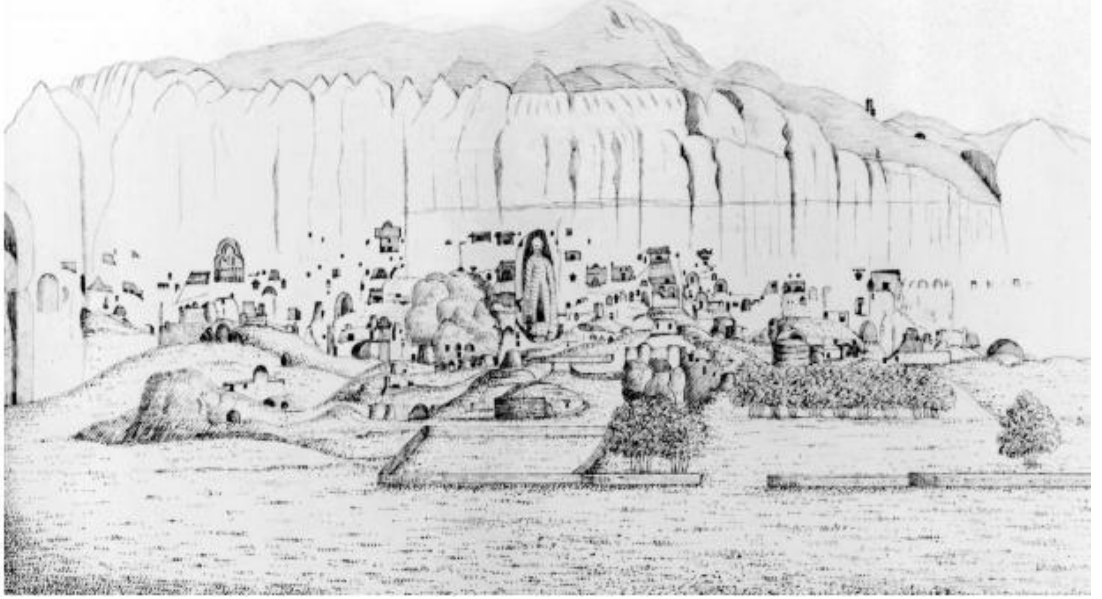
RESİM-20-İngiliz işgal kuvvetlerinin Afghanistan'dan çekilmesi sonrasında Dost Muhammed Han'ın Kâbil'e dönüşünü gösteren gravür (1842)

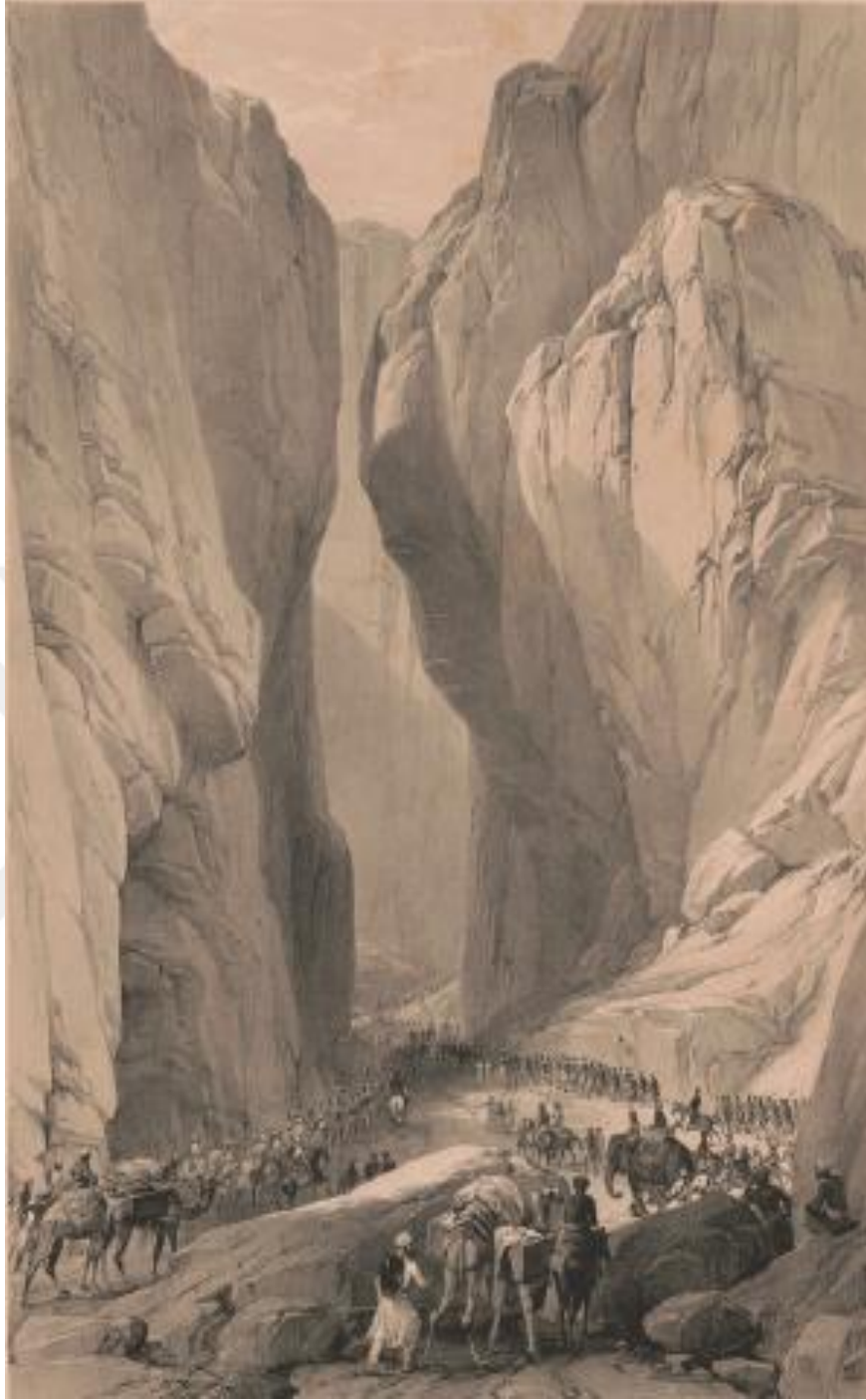
RESİM-21-İngiliz işgali dönemi Kâbil Pazarı

RESİM-22-Gazne Kuşatması

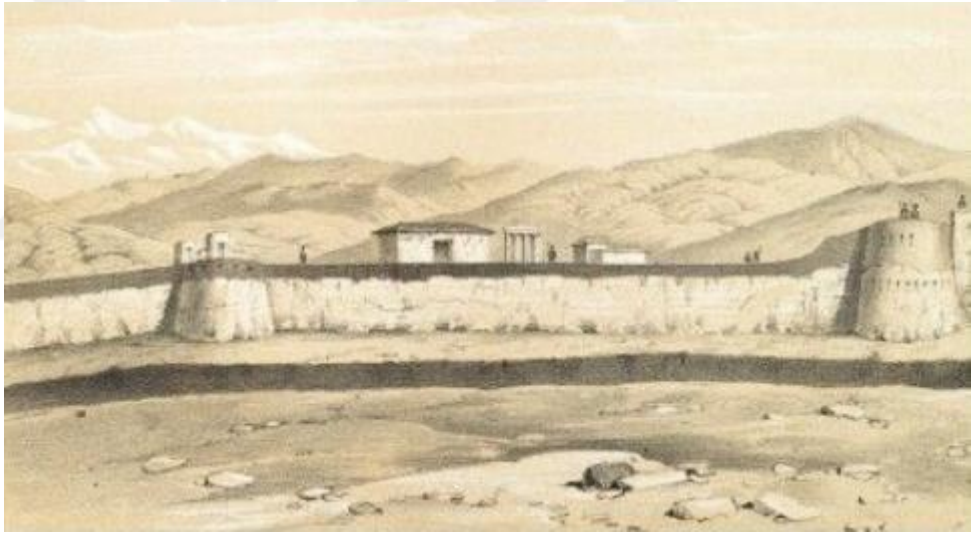
RESİM-23-Bamian (Charles Masson)

RESİM-24-John Keane komutasındaki 12,000 kişilik İngiliz-Hint işgal kuvvetinin
1839 Baharında Bolan Geçitinden girişi

RESİM-25- Kâbil piyade sınıfı askerleri

Resim-26-Celalabad'ta bulunan İngiliz Garnizonu

RESİM-27-Dost Muhammed Han'ın teslim olması

RESİM-28-Bala Hisar'dan Kâbil Şehrinin Görünüşü (1842)

RESİM-29-Doğu istikametinden Kâbil Şehri

RESİM-30 Hayber Geçidi

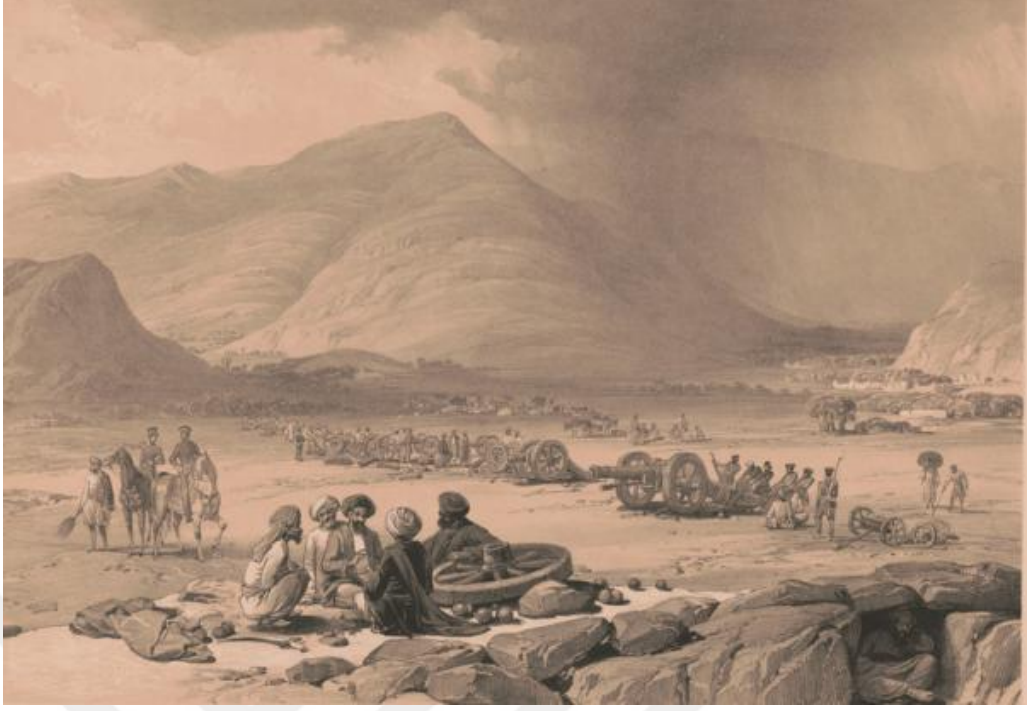

RESİM-31-Gazne Kalesi

RESİM-32-Kâbil ahalisine ait kostümler

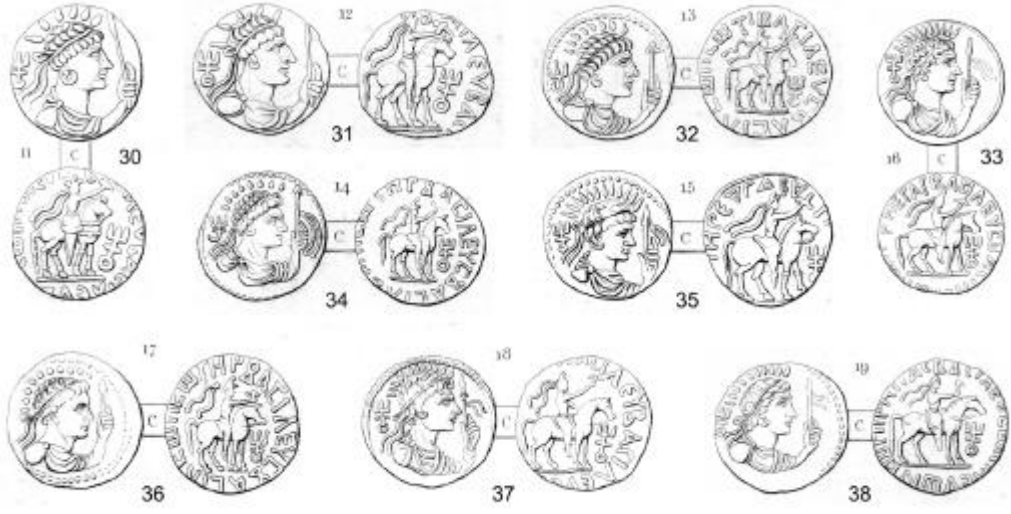

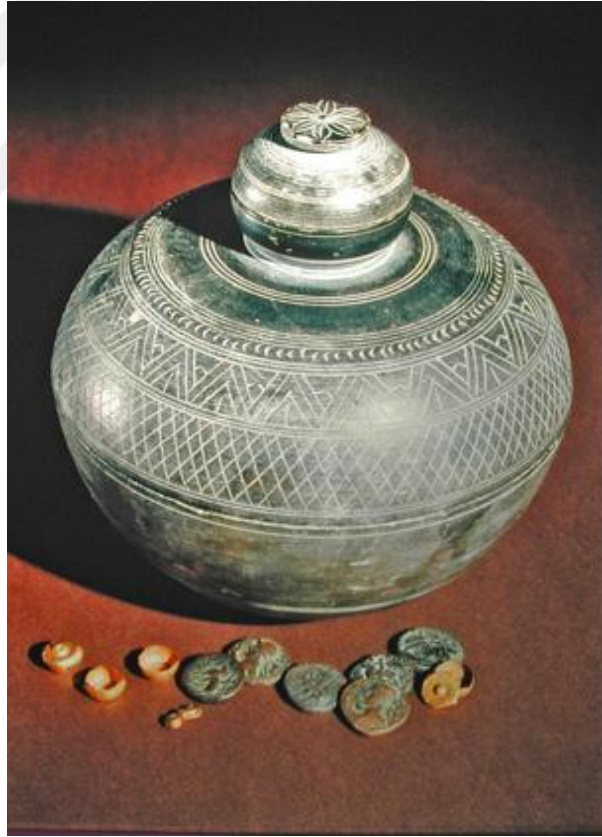
RESİM-33-Arghasan Vadisi

RESİM-34-Kandahar Şehri

RESİM-35-Charles Masson'un Kâbil ve Celalabad civarında yaptığı kazılarda çıkarılan sikkeler

RESİM-36-Charles Masson tarafından Afganistan'ın Pasani bölgesinden çıkarılan arkeolojik eserler